

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	30
'AHO	M nite, 24 'Okatopa 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia
'Eiki Tokoni Pal mia
'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi
'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua
'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi
'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute
'Eiki Minisit Lao
'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
'Eiki Minisit Mo'ui
'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata
'Eiki Minisita Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Tauelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika
Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu
Lord Vaea
Tongatapu
Lord Tu'ilakepa
Vava'u.
Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku
'Eua
Lord Fusitu'a
Niua

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.
'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1
Ha'apai
'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu
Fakafofonga Fika 12, Ha'apai
Hingano
Fakafofonga Fika 13, Ha'apai
Taka
Fakafofonga Fika 15, Vava'u
Fakafofonga Fika 16, Vava'u
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua
Vakata

M teni Tapueluelu
Vili Manuopangai

Veivosa *Light of Life*

S miu Kuita Vaipulu
'Akosita Havili Lavulavu
Sosefo Fe'aomoeata

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 30/2016
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Monite 24 'Okatopa, 2016
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
		4.1 Lipooti Komiti Tu'uma'u ki he Lao Fika 5/2016: Ngaahi Fakatonutonu 'oku fokotu'u ke fakahoko ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Ngaahi Fakataha 'a e Fale Alea.
		4.2 <u>LAO FAKAANGAANGA:</u>
		4.2.1 Fika 13/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Va mo e Kakai 2016
		4.2.2..Fika 14/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Komisiona ki he Fakafepaki'i 'o e Ta'efaitotonu 2016
		4.2.3 Fika 15/2016: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 4) ki he Ngaue Fakapule'anga 2016
		4.3 Feme'a'aki 'i he Ngaahi Kaveinga Fekau'aki mo e Sipoti 2019
		4.4 Tali mei he Pule'anga ki he Ngaahi 'Asenita Ngaue na'e tuku mei he Fale Alea ki he Pule'anga 'i he 2015

	<p>4.5 <u>Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea:</u></p> <p>4.5.1 Vahenga Fili Vava'u 15</p> <p>4.5.2 Vahenga Fili Ha'apai 13</p> <p>4.5.3 Vahenga Fili Vava'u 16</p> <p>4.5.4 Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Vahenga Fili Ha'apai 12</p>
	<p>4.6 Lipooti Folau Fekau'aki mo e Pule 'a e Lao mo e Ngaahi Totonu 'a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
	<p>4.7 <u>Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 1 – 27/2016</u></p> <p>Fika 1/2016: Ke faka'ataa mai 'a e ngaahi me'angaue ngaahi Hala Pule'anga 'a e Pule'anga ki he Kosilio Fakavahenga Vava'u 16 ke faka'aonga'i ki hono teke, tanu mo valita 'o e ngaahi Hala Pule'anga kae tomu'a fakalelei'i 'a e me'angaue 'e he Pule'anga pea toki tuku mai.</p> <p>Fika 2/2016: Ke vahe'i ha pa'anga makehe 'e 8 miliona mei he patiseti 2016/2017 ke no mei ai 'a e kau ngoue vanilla mo e kau ngoue to kava Tonga 'i he Vahefonua 'Eua mo e Vahefonua Vava'u pe.</p> <p>Fika 3/2016: Ke vahe'i ha sea makehe 'e 2 'i Fale Alea ma'ae Hou'eiki Fafine.</p> <p>Fika 4/2016: Ke monomono 'a e founga ngaue ki he 13 miliona na'e faka'at 'e he Pule'anga ke no mei ai 'a e kau ngoue mo e ngaahi sekitoa fakatupu koloa.</p> <p>Fika 5/2016: Ke fakalahi 'a e patiseti 'o e 2016/2017 ke feau 'a e fiema'u vivili 'a e Vahenga 16 ki he vai.</p> <p>Fika 6/2016: Ke tokoni mai 'a e Pule'anga ke fokotu'u ha founga no fo'ou ke solova'aki 'a e palopalema 'o e totongi tupu ma'olunga 'a e kautaha SPBD.</p> <p>Fika 7/2016: Kole ha tokoni \$117,400 ke kumi'aki 'a e misini kosi teke, tulekit kosi mo e ngaahi misini kini ke ngaue'aki 'e he ngaahi kolo 'e 12 'i Vava'u 16.</p> <p>Fika 8/2016: Ke fakapa'anga 'e he Pule'anga pe te nau kole ha \$85,000 Ke kumi'aki ha loli toni 'e 3 hiko veve mo ha kapa veve 'e 650 ke ngaue'aki 'e he ngaahi kolo 'e 12 'i Vava'u 16.</p> <p>Fika 9/2016: Ke vahe'i ha 'inasi pau 'o Vava'u 16 'i he ngaahi sikolasipi ako 'a e Pule'anga.</p> <p>Fika 10/2016: Ke fakalelei'i 'a e Lao Tapaka mo e ngaahi holo fakasiasi 'oku a'utaki ki ai 'a e ngaahi fakataputapai 'a e Lao.</p> <p>Fika 11/2016: Ke fokotu'u 'a e ngaahi maama hala 'i Vava'u 16.</p> <p>Fika 12/2016: Ke hiki hake 'a e vahenga 'o e kau toulekeleka mei he \$65 ki he \$100 pea holoki hifo 'a e ta'u motu'a mei he 70 ki he 65.</p> <p>Fika 13/2016: Fakakau atu ha ngaahi fe'auhi sipoti ki he Vahefonua 'Out Motu he sipoti 2019.</p> <p>Fika 14/2016: Fa'u ha lao makehe ki he fanau 'i lalo he ta'u 16.</p>

		<p>Fika 15/2016: Ke fakakau ‘a e ako ngaue (work experience) ‘i he silapa ako ‘a e Form 5 mo e Form 6.</p> <p>Fika 16/2016: Ke fakaloloto ‘a e afu Si‘i ‘i Vava‘u.</p> <p>Fika 17/2016: Ke faka‘at fakalao ke hu mai ‘a e ngaahi mahafu ki he ngaahi me‘afana.</p> <p>Fika 18/2016: Ke fa‘u ha lao ki hono langa ‘o e ngaahi Fale Afaa (standard building).</p> <p>Fika 19/2016: Ke ‘i ai ha femahino‘aki ‘a e Pule‘anga Tonga mo Tu‘apule‘anga ke faka‘at ‘a e kakai Tonga ke nau hu ta‘evisa ki Nu‘usila, ‘Aositelelia mo ‘Amelika.</p> <p>Fika 20/2016: Ke fa‘u ha lao ki hono mapule‘i mo tokangaekina ‘a e kau penipeni he ve‘ehala.</p> <p>Fika 21/2016: Fa‘u ha lao fakatonutonu ki he founa mo e taimi ‘oku ‘at ai ki he ngaahi saliote mamafa he hala pule‘anga.</p> <p>Fika 22/2016: Ke fai ha vakai ki he Lao ‘a e Poate Vai ‘a Tonga.</p> <p>Fika 23/2016: Ke Liliu e anga hono fili ha Memipa Poate ki he ngaahi Poate ‘a e Pule‘anga.</p> <p>Fika 24/2016: Ke fokotu‘u ha tau‘anga pasi ‘i Neiafu ke tali ai e f nau mo e kakai.</p> <p>Fika 25/2016: Ke langa ha fale talitali‘anga kakai ‘i he lalo ‘ovava Maketi ‘Utukalongalu.</p> <p>Fika 26/2016: Fa‘u ha lao ke fakapalanisi ‘a e founa ‘oku fakalele ai ‘a e ngaahi kautaha vakapuna fakalotofonua.</p> <p>Fika 27/2016: Ke langa ha uafu tau‘anga vakameili ‘i Mui-Talau, Neiafu.</p>
		<p>4.8 <u>NGAAHI NGAUE KE LIPOOTI KI FALE ALEA</u></p> <p>4.8.1 Fekau‘aki mo e Memipa ‘o e Komiti Tu‘uma‘u ki he Lao</p> <p>4.8.2 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea Fika 5/2016: Fekau‘aki mo e Fokotu‘u Faka-Fale Alea Fika 28/2016 mo e Tohi Tangi Fika 6/2016 – ‘oku fekau‘aki mo e Lipooti ‘a e Kautaha kuo Lesisita ‘a e Kau Ngaue Faka-Faha‘i Ta‘u ‘a Tonga ‘i ‘Aositelelia.</p> <p>4.8.3 Lipooti Komiti Tu‘uma‘u ki he Pa‘anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa‘anga ‘a e Pule‘anga Fika 4/2016: ‘Atita‘i Tau‘ataina ‘a e ‘Ofisi ‘Atita Seniale ki he ta‘u ngata ki he 30 ‘o Sune 2014 mo e 30 Sune 2015.</p>
Fika 05	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	10
Lotu.....	10
Ui ‘o e Fale.....	10
Poaki	10
Me’a ‘Eiki Sea	10
Me’a e Sea.....	11
Alea’i Tu’utu’uni hono 3	11
Tala tu’utu’uni fekau’aki mo e tokoni pehe ki he fakatonutonu	12
Tokanga ‘oku ngaue’aki ‘a e <i>motion</i> ke lau’i kovi’i ‘aki ni’ihi tu’a he Fale Alea.....	14
Fokotu’u ke fakapekia kupu <i>c</i>	14
Fakama’ala’ala ko e kupu <i>e</i> fekau’aki mo e totonu kakai ‘i tu’a Fale Alea.....	15
Kole ke kei tu’u pe e kupu ke malu’i e kakai mei tu’á	15
Faka’ala’ala he talafatongia e K miti Lao	16
Faka’ikai’i ‘oku loi tukuaki’i ‘oku aofangatuku K miti Lao.....	16
Taukave mahu’inga ke malu’i e totonu taha kotoa he fonua ke malu’i	17
Taukave mahu’inga ‘ata kitu’a mo ma’a kitu’a ng ue Fale Alea	18
Taukave mahu’inga ke fakapapau’i ‘oua tukuaki’i ha taha ta’efakapapau’i ‘oku mo’oni.....	19
Tokanga ke ‘omai mafai ki Fale Alea kae ‘ikai ko e ngaahi K miti	21
Fokotu’u ke tu’u e fokotu’u fakapotopoto e Komiti ka ‘ikai pea fakapekia kupu 107& 108.....	21
Mahu’inga ke malu’i kinautolu ‘oku fai mai tohi tangi ki Fale Alea.....	22
Tui ‘oku fakapotopoto ke ‘omai ha ngaahi fakamo’oni’i me’a ke poupou’aki e l unga	24
Tui ‘oku taumu’a teke ‘oku fai ke malu’i pe kau M mipa	25
Taukave kehekehe pe natula L pooti 14/15 mei he 15/16.....	26
Fokotu’u ke fakah mai K miti ki Fale Alea ngaahi me’a ‘oku te’eki ke fakamo’oni’i	30
Taukave ke fakapekia kupu <i>e</i>	32
Taukave fiema’u fakamo’oni’i ha lau ki ha taha	32
Mahu’inga kupu 8 Konisit tone ke ‘ata kakai ke tohi tangi ki ha fa’ahing me’a	33
Taukave ke ‘oua lave ha Fokotu’u Faka-Fale Alea ki ha sino mei tu’a.....	33
Taukave ‘oua ‘e fakangatangata hono ‘omai tohi tangi ki Fale Alea.....	35
Tui ‘ikai maumau hono t palasia ‘e ha taha ha taha he m tia	36
Tokanga ke ‘oua ngaue’aki e lao ke tapalasia ai totonu ha taha	38
Taukave fakapotopoto p ng ue e Komiti ke sivi ngaahi me’a ‘omai ki Fale Alea.....	40
Mahu’inga ke ngaue’aki e lea fakamat pule.....	41
Ke fakapapau’i ‘oku fakamo’oni’i ngaahi me’a ‘oku ‘omai ki Fale Alea	41
Tokanga ki he totonu ‘a ha Memipa ke fakah ha fokotu’u Faka-Fale Alea ki Fale Alea	42
Taukave ‘ikai ta’ofi ‘e kupu <i>e</i> ha fokotu’u tu’utu’uni mai ki Fale Alea	42
P loti’i ‘o tali ke fakapekia kupu si’i e	44
Alea’i e Tu’utu’uni 85	44

Tokanga ke 'oua fepakipaki mafai Pule'anga mo Fale Alea	45
Taukave 'ikai fakah mai Tu'utu'uni he laum lie lelei	45
Tokanga ki he p 'usi'i e founga ng ue 'a e fonua	46
Vave ange founga ng ue ke fakaa'u e tangi kakai ki Kapineti 'i Fale Alea	47
Poupou ki he totonu M mipa 'oku minisita ke fakaa'u mai ki Fale Alea fiema'u hono v henga	48
Taukave ki he maau e fatongia e Kapineti	49
Fokotu'u t naki mai ki he kupu 3 kupu si'i A.....	50
Fakama'ala'ala he mafatukituki & ngafa fatongia he Kapineti	50
T naki ke lava p Minisita ke fakah mai ki Fale Alea ha Fokotu'u Tu'utu'uni	51
Taukave hoko Fokotu'u Tu'utu'uni ke maumau'i lahi e lao & founga ngaue e fonua.....	51
Poupou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4.....	53
Mole tau'at ina M mipa ke kau he faitu'utu'uni koe'uhí ko 'ene Minisita	53
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 85 mo hono ngaahi fakatonutonu	56
Alea'i Tu'utu'uni 87	56
Taukave ka to'o e "kapau" 'e uesia 'a e Tu'utu'uni 19	57
Feinga ke fakafen pasi mo e tu'utu'uni lolotonga.....	58
P loti'i 'o tali 'a e Tu'utu'uni 85 © & ngaahi fakatonutonu	58
Alea'i Tu'utu'uni 87	59
Fokotu'u ke fakapekia kupu si'i 5.....	60
Tokanga ki he totonu e tokosi'i mo e masiva	62
Fokotu'u fakapekia e fakapulipuli kae fetongi'aki e hiki nima	62
Tokanga ki he pule 'a e p loti.....	63
Taukave ko e temok lati ko e pule ia 'a e tokolahi.....	64
Fehu'ia faikehekehe pule e tokolahi mo e pule 'a e mafai.....	65
Taukave ke 'ilo 'e he kakai e ng ue 'oku fai 'e he' enau kau Fakafofonga.....	75
P loti hikinima ko e founga ia maama sivilaise.....	76
Fakatonutonu ko e p loti hiki nima eni he hopo fokotu'u faka'ilo faka-Fale Alea	77
Fuofua p loti eni pe 'e fai ha hopo faka-Fale Alea pe 'ikai.....	78
Fokotu'u ka 'i ai ngaahi fakatonutonu ki he kupu 10 'oku toé ke 'omai kae paloti'i faka'angataha	78
P loti'i 'o tali Kupu 87 ke fakapekia e kupu 5.....	79
Alea'i Tu'utu'uni 124 fika 104.....	80
Hisit lia nounou ki he 'uhinga liliu taimi ng ue Fale Alea	80
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 104 fika 24.....	81
Alea'i Tu'utu'uni 106 kupu (a) fika 25.....	81
Tokanga ki he mafai Sea ke fakangofua ha fehu'i fakavavevave	81
Taumu'a ke faka'asi mafai e Sea ko íá he Tu'utu'uni	82
Fakamahino ko e kole p ki ha ngaahi me'a vivili 'a e kakai	83
Fokotu'u ke liliu mei he <i>urgent</i> ki he <i>emergency</i>	83
Fokotu'u ke liliu ki he fakahoha'a fakavavevave	83

Taukave K miti ko e fehu'i he ko e fehu'i ki he Pule'anga	83
Fokotu'u ke liliu 'a e fakap langi pea liliu mo e faka-Tonga e kupu 106 (a).....	84
Tokanga na'a liliu kae lolomi totonu kakai ke nau 'ilo	84
Fokotu'u ke to'o 'a e fehu'i kae fakalea ko e fiema'u fakavavevave	84
Tokanga ki he faikehekehe e fakalea he faka-Tonga mo fakapilitania e kole & fehu'i.....	84
Poupou ki he fokotu'u ke 'ai pe me'a 'oku vivili hono fiema'u	85
P loti'i 'o tali e Tu'utu'uni 106 fika 25 mo hono ngaahi fakatonotonu	85
Alea'i & p loti'i 'o tali Tu'utu'uni 110 fika 26.....	86
Alea'i Tu'utu'uni 121 fika 27	86
Tokanga ki he 'aitemi "e" Tu'utu'uni 121.....	86
Fokotu'u ke fakapekia konga 6 e Tu'utu'uni 121	87
Fokotu'u ke to'o pe "e" ia	87
'Ikai ha totonu ki ha muli ke tohi tohi 'i Tonga ni.....	88
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 121 fika 27.....	88
Alea'i Tu'utu'uni 125 & 127	89
Tokang ki ha fepaki Lao Taautaha mo e ngaahi tu'utu'uni ng ue e Pule'anga	89
Tokanga ke tatau 'a e Lao ki he taha kotoa.....	89
Fokotu'u ke faka'at kau Minisita ke fakah mai ha Lao Fakaangaanga Taautaha	89
Tui mahalo ko e Pal mia p ke faitu'utu'uni ki he totonu kau M mipa Kapineti	90
Tokanga ka lava ha Minisita ke fa'u lao pea 'oange faingamalie ko ia he kaha'u	90
Taukave ki he vahevahe e mafai pule he fonua	91
Poupou ki he fa'u Lao Taautaha e Memipa ka ko e ngaue lahi faka'ulia	92
Taukave 'ikai fakasi'isi'i e mafai ha Memipa ke fa'u Lao Taautaha.....	93
P loti'i 'o tali e Tu'utu'uni 125 & 127 fika 28	94
Alea'i Tu'utu'uni 131 & 132 fika 29.....	94
Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni 131 & 132.....	94
Fehu'ia founa ng ue lolotonga kuo to e alea'i ai e Tu'utu'uni 131 & 132	94
'UHINGA toloi uike 2 kae fakatalanoa ki he kakai ke nau 'ilo ki he Lao.....	95
Taukave ko e fakasino pe eni founa ng ue	95
Poupou ke tuku pe he founa ng ue lolotonga	96
Fehu'ia 'uhinga 'ikai fakakau 'Esitimeti hono 'ave ki he kakai	97
Tokanga h 'oku fakapulipuli'i ai 'a e 'Esitimeti	97
Tokanga h 'ikai 'ave ai 'Esitimeti ke 'i ai ha lau ki ai e kakai	99
Natula e 'Esitimeti ko e Lao Fakavavevave ke vahe kau ng ue	99
Taukave taimi lahi m hina 'e 3 ke fakatalanoa mo e kakai fekau'aki mo e 'Esitimeti.....	100
Tefito'i fokotu'u Tu'utu'uni 131 & 132 (fika 29)	100
P loti'i tali ke ngaue'aki p tu'utu'uni lolotonga Tu'utu'uni 131 & 132	101
Alea'i Tu'utu'uni 133 fika 30.....	101
Fehu'ia p 'e fakangatangata alea' ki he kupu 'oku tuku hifo 'aki Lao Fakaangaanga.....	102

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 133 fika 30.....	103
Alea'i Tu'utu'uni 135 fika 31	103
Fakama'ala'ala ki he 'uhinga e Tu'utu'uni 135.....	103
T naki ke 'ikai ngata he fakatou tali 'e he ongo Sea kae kau mo e Falé	103
Poupou ke mahino e faitu'utu'uni e Fale 'o ka ta'e'aonga e p loti	104
Fokotu'u fakatokolahi kau fakatonu lea ke 'ai ke tonu liliu faka-Tonga mo e fakapalangi he Lao	104
P loti'i 'o tali 'a e Tu'utu'uni 135 fika 31 & ngaahi fakatonutonu	105
Alea'i Tu'utu'uni 154 fika 132.....	106
Tokanga ki he mafai faitu'utu'uni 'a e Sea.....	106
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 154 fika 132.....	106
Alea'i Tu'utu'uni 170 fika 33.....	107
Poupou ke tu'uma'u pe he founga lolotonga	107
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 173 fika 34.....	107
Alea'i Tu'utu'uni 182 fika 35 –	107
Alea'i Tu'utu'uni 184 fika 36.....	108
Tokanga ki he tu'utu'uni fakalukufua e Fale.....	108
Fokotu'u ke tali ke 'oange mafai ki he Sea.....	108
Taukave taimi totonu eni ke fakatalanoa ki he kakai fekau'aki mo e Patiseti	110
Poupou ke tomu'a 'ave Esitimetri ki he K miti Pa'anga ke nau me'a ki ai.....	110
P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 184 fika 36.....	111
Kelesi	111
Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea	112

Fale Alea 'o Tonga

Taimi: 1000-1010 pongipongi

Satini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, Lord Tu'ivakan .

'Eiki Sea: Me'a mai 'a e Fika 13 'o Ha'apai.

Lotu

Ko e lotu na'e t taki 'e he Fakafofonga Fika 3 'o Ha'apai, Veivosa *Light of Life* Taka.

<004>

Taimi 1010-1020

'Eiki Sea: M 1 . K taki kalake 'o fai mai 'etau tali ui.

Ui 'o e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Minisit , tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga N pele, ka e 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai, kae 'at ke fakahoko hono ui 'o e Fale ki he pongipongi ni, 'aho M nite 24 'o 'Okatopa, 2016. (Hoko atu e tali ui)

<005>

Taimi:1020-1030

Kalake T pile : 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo ange mu'a.

'Eiki Sea : M 1 .

Kalake T pile : 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki N pele Tu'i' fitu, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano. 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia e tali ui ho Falé.

Poaki

Ko e 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonuá, 'oku poaki me'a t mui mai, pea mo 'Akosita Havili Lavulavu, 'oku poaki me'a t mui mo ia. Ko e toenga e Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke tali mai honau uí, 'oku 'i ai e tui 'oku nau me'a t mui mai p . M 1 'Eiki Sea.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea : Tapu mo e 'afio 'a e Tolu Taha'i 'Otuá 'i hotau lotolotongá. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifíó, Kingi Tupou VI, kae 'uma' foki 'a e Ta'ahine Kuiní, Nanasipau'u. Peh 'a e fakatapu ki he Tama Pilinisi Kalauní, mo e Fale 'o Ha'amoheofo. Fakatapu foki ki he Pal mia, kae'uma' e Tokoni Pal mia, mo e Hou'eiki Minisit e Kapinetí. Fakatapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e fonuá, kae 'uma'á e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Hou'eiki, m 1 'aupito ho'omou laumalie lelei ki he pongipongi ni, pea m 1 e kei fakakoloa 'a langi 'o tau kei a'usia e pongipongi ko ení. Peh e fakam 1 ki he Fakafofonga Fika 13 he lotu lelei he pongipongi ni.

Hou'eiki, ko 'etau 'as nitá, p eni. Pea ko 'eku fakamanatu p , ko 'etau uike fak'a'osí p eni. 'Oku toki fakah mai e Lao, mahalo ko e me'a ia fekau'aki mo e *Communication*, 'apongipongi, ka 'oku tufa atu ia he 'aho ni ke mou me'a ki ai. Pea 'oku faka'amu p mo e ngaahi Lao hení, na'a lava p 'i he uike ni. Kaikehe, tuku atu ia ki a kimoutolu, Hou'eiki. Ka tau liliu 'o **K miti Kakato**.

Me'a e Sea

Sea K miti Kakato : Tapu ki he Pal mia 'o Tonga, kae 'uma' e Tokoni Pal mia, mo e kau Minisit e Kapinetí. Fakatapu ki he Hou'eiki N pelé, kae 'uma' a Hou'eiki, 'uma'á e kau Fakafofonga e Kakaí. M l mu'a e kei fakalaum lie lelei kimoutolu he 'aho tapu na, pea 'oku tau lava mai ki he Fale ni mo e loto hangam lie. 'E vahevahe atu e ki'i folofola ma'a kitautolu 'i he pongipongi ni, he Saame 117. Mou fakam l ki a Sihova 'a e ngaahi Pule'anga kotoap . Fakam l ki he 'Ene 'Afio, 'a kimoutolu 'a e kakai kotoa p . He 'oku lahi 'a 'ene 'alo'ofá kiate kimoutolu. Pea 'oku tolonga 'o ta'engata 'a e mo'oni 'a Sihová. Mou fakamal kia Sihova. Faka'osi'aki 'etau folofolá. Ako'i 'a kimoutolu ke 'oua na'a mou teitei fiu 'i he ng ue lelei. Kae anga malú mo loto fakat kilalo. He 'e ma'u 'e he fa'ahinga peh , 'a e fiem lie ki honau laum lie.

'E Hou'eiki, te tau muimui p mu'a ki he 'etau 'as nita 'i he pongipongi ni. Ka 'oku ou tui te tau toki hoko atu ai p , 'i he ngaahi me'a kotoa p 'oku h atu 'i he 'as nita. Mou me'a hifo ki he 'etau Fika 20. Tu'utu'uni hono 3, ko e tonú ia. Ko ia. Tau k taki, Hou'eiki, ko e 20.

Alea'i Tu'utu'uni hono 3

S miu Vaipulu : Tapu mo e Seá, mo e Hou'eiki e K miti Kakató. 'Eiki Sea, ko e ' fakafika fo'ou pe ena, 'a ia ko e *C,D*, mo e *E*, fo'ou, 'a ena 'oku 'asi p 'i he palakalafi ko en , 'Eiki Sea. Fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato : Kalake. P loti.

M teni Tapueluelu : Sea. Kole atu ha ki'i faingam lie ke u ki'i.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu : Tapu mo e 'Eiki Sea e K miti Kakató, pea peh ki he Hou'eiki ho'o K miti Kakató, Sea, ka u ki'i 'oatu p mu'a ha ngaahi ki'i fakalavelave, mo ha fehu'i, ke fakama'ala'ala mai fekau'aki pea mo e tu'utu'uni fo'ou ko 'ení. Ko e tu'utu'uni eni 'Eiki Sea, fekau'aki mo e founga 'e fokotu'u mai 'aki ha fokotu'u, pe ko e *motion*, 'i he 'etau Tu'utu'uni 79. 'A ia 'oku t naki mai e ngaahi founga fo'ou. 'Oku ou loto p ke fakama'ala'ala mai eni, tautefito ki he konga fakamuimuí, ka 'oku konga *C* fo'ou foki, *D* pea mo e *E*. Pea te u lau atu p 'a e ngaahi founga fo'ou ko , 'Eiki Sea, 'oku tohi'i maí. *C*. Ke tohi'i 'a e 'a e 'isiu ke tipeiti'i 'oku mahino 'oku fe'unga ai fakahokoko'aki ha tu'utu'uni faka-Fale Alea. Ka 'oku fiema'u ke tohi'i mahino 'a e 'isiu. Ko e *D*. 'E ikai ke fakah ai ha hingoa 'o ha taha, tukukehe 'e matu'aki ta'emahino 'a e fokotu'ú, kae 'ikai fakah ai. Pea ko e *E*. 'E 'ikai fakamatala'i ai ha mo'oni'i me'a, kapau 'e 'ikai malava ke fakamo'oni'i 'a e mo'oni'i me'a ko iá. Ko e ki'i fo'i konga eni 'oku ou tokanga ki aí, Sea. 'Oku h ia ki he motu'a ni, 'o hang ha fo'i *condition* 'oku ne ha'i. Kapau te u lau atu p e fakap langi, mahalo Sea, 'oku peh . *It does not refer to facts that cannot be substantiated.*

Ko e fehu'i ko 'oku ou 'oatú, 'Eiki Sea, kapau 'e 'omai 'e ha taha ha tohi, hang e tohi ko e *motion*, ki he Fale ni. 'Oku hanga leva 'e he tu'utu'uni ko ení, 'e 'Eiki Sea, 'o 'ave 'a e mafai lahi ki he ngaahi K mití ke ne fai e fakamaau ko 'ení. Ke mea'i p 'e he Hou'eikí, 'a e ola 'e hoko ko , kapau te tau tali. 'Oku ne hanga 'e ia 'o foaki 'a e mafai ki he ngaahi K miti Tu'uma'ú, ke ne t mate'i ai p 'e ia ha fo'i fokotu'u 'o fakafou ai. Ko hono 'uhingá p ko e fo'i kupu ko . Ko e 'uhingá, he te tau fehu'ia, 'Eiki Sea, ko hai te ne hanga 'o *judge*?

Sea K miti Kakato : Mou kataki, Hou'eiki, 'o ki'i fakama'ama'a mai.

Lord Fusitu'a : Sea, ko e ki'i tokoni p ki he M mipa.

M teni Tapueluelu : 'Ikai ke u tali e tokoní, 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Me'a ki lalo,

Lord Fusitu'a : 'Io, pe'i 'ai e fakatonutonu.

M teni Tapueluelu : 'Io, talamai e me'a 'oku halá.

Tala tu'utu'uni fekau'aki mo e tokoni pehe ki he fakatonutonu

Sea K miti Kakato : Mo k taki 'o ki'i me'a hifo ki lalo ka u ki'i fakahoha'a atu. Hou'eiki, ko ho'o me'a hake p ki 'olunga 'o tokoni, pea 'ikai tali, 'oku 'ikai ke u fiema'u ke ke peh mai ...

<006>

Taimi: 1030-1040

Sea K miti Kakato: ...ke ke me'a mai 'o fakatonutonu Sea. Ko ho'o me'a p ki 'olungá 'o fakapapau'i, ko e h 'a e me'a te ke me'a mai 'aki. Me'a ki lalo Hou'eiki N pele Niua.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea. Ko e 'ai ke tali atu p ho'o me'a.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo.'Oua te mou 'ai ke tau laum lie kehe he pongipongi ni. 'Oku ou lolotonga kelesi'ia hoku laum lié 'i he 'etau ngaahi me'a ko eni 'oku fakahoko atu. K taki kuo u fakatokanga'i koe 'e Hou'eiki Niua. 'Oku ke me'a p koe ki lalo pea ke me'a mai ai p koe ki he motu'a ni. Ko e taimi 'oku ke me'a aí, 'oku ke to e fai ho'o ki'i kata. Ko 'eku fakatokanga atu eni, ko 'ene ngata eni he 'aho ni, 'e 'ikai te ke toe me'a mai, lolotonga ho'o me'á ho'o malangá 'oku ke kata. Hang kia au ia 'oku ke tukuhifo 'a e tokotaha ko 'oku ke me'a ki ai. Me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a: Kole fakamolemole atu Sea ..

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo Hou'eiki N pele Niua. Pea ko e taimi 'oku ke me'a hifo ai ki laló, oku ke fakamo'ui p ho'o maiká, fai ai ho'o me'a holó, 'oku anga ta'efaka'apa'apa ia he Fale ni. Pea ko e me'a ia 'oku ou kole atu ke mou 'unu mai mu'a ke tau ng ue fakataha, ke tau lava fakahoko lelei hotau fatongia. Me'a mai Tongatapu 4.

Lord Fusitu'a: Sea, ko e fakatonutonu Sea k taki.

Sea K miti Kakato: Me'a ki lalo Hou'eiki. Neongo ai p 'a e Tohi Tu'utu'uní, ka ko e motu'a ni oku pule he Fale ni. Ko e h 'a e fakakaukau lelei 'oku ou peh 'oku tau hoko atu 'akí, pea ke k taki Hou'eiki me'a ki lalo.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai ke to e laum lie 'etau Kupu 41 'atautolu 'Eiki Sea?

Sea K miti Kakato: Lau ma'uloto mai angé 'a e Kupu 49. 'Oku ou kole atu ke ke me'a ki he Kupu 49 fakamolemole.

Lord Fusitu'a: 'Oku ou lave'i p 'a e Kupu 49 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'aki.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a p ia 'a e Feitu'u na 'a e kole fakama'ala'ala, kapau 'oku kei laum lie . 'Oku 'i ai 'a e fakatokanga'i..

Sea K miti Kakato: Hou'eiki fakamolemole, 'oku ou kole atu ke ke me'a mai he Kupu 49 ke u fanongo lelei ki ai.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ki'i talitali ange p mu'a Sea ka u vakai ki ai. Kupu 49 – "Maumau'i 'a e Ngaahi Tu'tu'uni 'a e Fale Alea. Ka 'i ai ha M mipa'i he Fale Aleá p K miti Kakató, te ne maumau'i 'a e ngaahi Tu'utu'uní, te ne fai ha anga fakamoveuveu, Pule'anga p kuo 'osi fakatokanga'i tu'o ua, kae vilita'e'unua p 'o fakafaingat 'ia'i 'a e ng ue 'a e fakatahá, pea kuo 'osi ui hingoa 'e he 'Eiki Seá, p ko e Seá, kuo ne maumau'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko eni. Kapau ko e maumaulao na'e fai 'i he Fale Aleá, 'e ngofua ki he 'Eiki Seá, ke ne tu'utu'uni ki he M mipá ke fakahifo fakataimi, ki ha taimi te ne fakamahino'i mai, ka 'e 'ikai lahi ange 'i he 'aho 'e 5.

Sea K miti Kakato: M l M mipa. Kuo mea'i 'e he Fale ni pea mo e kakai 'o e fonuá, kau ka fai ha tu'utu'uni, 'e 'ikai 'itengia moutolu ai. Fakamolemole 'e Hou'eiki N pele Niua me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea. Ko e kole atú, 'oku 'ikai ke fai ha ta'efaka'apa'apa ki he Feitu'u na Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai, ko ho'o fakatonutonu e Tongatapu 4? Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ko ia 'oku ne me'a mai 'akí 'o peh ko e me'a 'a e K miti ko ení'oku 'i ai hono me'a 'oku fai ki ai ha fakahangahanga, 'oku 'ikai ke tui ki ai 'a e motu'a ni.

Sea K miti Kakato: Me'a 'a e Komití 'oku h N pele ?

Lord Fusitu'a: 'A e Tu'utu'uni ko 'oku fai ki ai 'a e hoha'a.

Sea K miti Kakato: Ko e Kupu (e) _..

Tokanga 'oku ngaue'aki 'a e motion ke lau'i kovi'i 'aki ni'ihī tu'a he Fale Alea

Lord Fusitu'a: Ko ia, kapau he 'ikai ke fakama'ala'ala mai, na'a tau lea he uike kuo 'osí, kuo pau ke tau malu'i 'a e ni'ihī 'oku 'ikai ke 'i he Fale ni. 'A ia ko e fakatokanga'i 'e he Komití, 'oku tapu ange mo e Hou'eiki M mipa ko ení, 'oku t taaitaha 'ene me'á. Ko kimautolu ko ia 'oku mau lava atu ki he K mití, 'oku mau ..

Sea K miti Kakato: Ko e ha ho'o fakatonutonú ?

Lord Fusitu'a: 'Oku mau lave'i 'oku mau ng ue'aki 'a e tohi motion ke lau'i kovi 'a e ni'ihī koe'uhi ko e privilege ko ia 'a e Fale ni. 'Omi ia 'o lau heni, lau'i kovi'i 'a e ni'ihī 'i tu'a, 'oku 'ikai ha'anau founa ke tali'aki, pea tau hao p kitautolu 'ikai ke tau 'efihia. Ko e 'uhinga ia 'o e fakatonutonú he 'oku ng ue'aki ia ke si'i t palasia 'a e kakai 'o e fonuá 'Eiki Sea m l .

Sea K miti Kakato: 'A ia ko e me'a ia 'oku hoha'a ki ai 'a Tongatapu 4, pea ko e me'a ia ne mou me'a mai 'aki he uike kuo 'osí, ko homou fatongiá ke fakatonutonu 'a e ngaahi s tesí kapau 'oku 'i ai ha lea 'e ta'efe'unga mo fakatupu 'ita. 'A ia ko e fatongia 'o moutolu, ke mou toe fakafoki.

Lord Fusitu'a: Ko ia Sea ko e 'uhinga ia 'o e tu'u 'a e Kupu (c) ke mau sivi ke 'oua 'e t palasia 'a e ni'ihī ko ení, 'o fai 'a e ngaahi tukuaki'i 'oku 'ikai lava fakamo'oni'i, pea 'ikai 'i ai si'a nau tali ia 'anautolu he Falé 'Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: M l Sea, ko e fo'i malanga ia 'ikai ko ha fakatonutonu ia. Kae sai p kau hoko atu au ia Sea. Ko hono fakalea'i ko ia 'o e fo'i Kupu ko ia 'oku ou tokanga ki aí 'Eiki Sea, kapau te u hanga 'o lau atu 'oku peh : “*E 'ikai fakamatala'i ai ha mo'oni'i me'a, kapau 'e 'ikai malava ke fakamo'oni'i 'a e mo'oni'i me'a ko ia.*” Ko e poini ko ia 'oku ou 'eké, ko hai te ne fakamaau'i 'a e mo'oni'i me'a ko ia?

Fokotu'u ke fakapekia kupu c

Ko hono lea faka-p langí ko e substantiated. Ko hai te ne 'omai 'a e lula fua ki e me'a ko ia 'oku substantial? Ko e K mití ia Sea. 'A ia ka 'oatu ha fokotu'u ki ai, 'e hanga p 'e he K miti 'o fakapekia ai p 'o fakatatau p ki he fo'i Kupu p ko . 'E lava p ke talamai ia 'o e K mití, 'oku 'ikai ke mau fiem lie kimautolu 'oku substantiated p 'oku fakamo'oni fe'unga mai 'a e mo'oni'i me'a ko ia 'i ha fokotu'u 'a ha taha, Ko 'ene pekia ai p 'a e fokotu'u ia 'a e K miti ko ia. Ko e me'a lelei 'Eiki Sea, ke mea'i 'e he Hou'eiki ko 'o Fale Aleá 'a e ola p ko e n nunga mo e ola a'ua'u ko 'o e Tu'utu'uni 'e tali ke fakalele 'aki 'a e Fale Alea ko eni. Ko e me'a ko ia 'oku ou ongo'í 'Eiki Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi mafai fo'ou 'oku fokotu'u ki he K mití mo e ni'ihī 'i he Fale Alea ko ení, 'o lahi, pea 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea ke fakapapau'i p 'oku kei tau'at ina 'a e ngaahi fokotu'u pea mo ha ng ue 'a e kau Fakafofonga 'o e Fale Aleá, he ko e me'a ia 'oku ui ai eni ko e Fale Aleá 'Eiki Sea te nau 'at 'at . Ke fokotu'u mai ha Lao ke fokotu'u mai 'o fakafou 'i ha Lao Fakaangaanga p ko e Fokotu'u (Motion) p ko e Fokotu'u faka-Fale Alea (Resolution). 'Oku h ia kiate au ko e fo'i Kupu ko 'Eiki Sea, 'oku ne fakangata ai p 'e ia, ha ngaahi fokotu'u 'i he K miti p .

'Oku ou tui au 'Eiki Sea 'oku totonu ia ke fakapapau'i 'oku 'omi p ki heni, ke fakapapau'i heni. Kae 'oua 'e kamata ke tau hanga 'o 'oatu ha mafai, ke hanga leva 'e he ngaahi K mití ia 'o aofangatuku ha ngaahi fokotu'u 'e 'omai. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki aí 'Eiki Sea ke

kei tau'ataina p ..... taha ia 'Eiki Sea, 'oku mo'oni p ta'emo'oni. Ko e konga lahi 'o e ngaahi *motion* ko e tukuaki'i 'oku 'omai Sea. Ko e anga ia ko 'eku fakatokanga ki he Hou'eiki M mipaá ke nau fakakaukau'i p . Ko e 'ú me'a ko ení ia ko e fu'u mafai lahi 'oku 'ave ki he K miti. Te nau hanga 'e nautolu 'o tutu'u 'a e ngaahi Fokotu'u 'e 'omai, 'ave p 'o mate p he ngaahi K mití 'oku te'eki ai ke a'u mai ki heni 'Eiki Sea. 'Oku ou fokotu'u atu ai 'a e ki'i fo'i konga ko iá 'Eiki Sea ke fakapekia. Ko e fokotu'ú atu ia 'Eiki Sea M l 'Eiki Sea 'a e ma'u taimi.

Sea K miti Kakato: 'Oku 'i ai ha pou pou? (*ne pou pou*). Me'a mai Vava'u 15.

Fakama'ala'ala ko e kupu e fekau'aki mo e totonu kakai 'i tu'a Fale Alea

S miu Vaipulu: ... (mate maika).... Hou'eiki 'o e K miti. 'Eiki Sea ko e Kupu (*e*) ko ení ko hono foaki ia 'a e totonu 'a e kakai ko 'oku 'ikai ke 'i Fale ni.... Konisit tone tau'at ina 'a e *media* mo e leá, 'oku talamai ai, tukukehe he 'ikai ke uesia 'a e Lao ko ia ki he Lau'ikovi'i. 'I he taimi ko 'oku tau'at ina ko 'a e M mipa 'o e Fale ni, 'at p ia ke ne lau'i ha taha 'i tu'a, he 'ikai lava ia 'o faka'ilo. Pea tautautefito 'Eiki Sea, ki he 'aho ni, 'oku tukuange he 'eá 'a e me'a kotoa he Fale ni. 'E f f nai 'a e tokotaha ko ia 'oku nofo mai mei tu'a, 'oku 'ikai ke 'i ai hano faingam lie ke 'i loto ni ke ne tali 'a e ngaahi lau ko ia. Ko e me'a ia 'oku fiema'u ko 'e he Kupu ko ení, ke malu'i mo e toenga ko ia 'o e fonua. 'Oku 'ikai ko koe p mo au, 'oku ta malu'í, kuo pau ke ta malu'i mo e kakai kotoa 'oku tau fakafofonga'í, mo e kakai kotoa 'oku ne ma'u 'a e tau'at ina ko e he Konisit toné kuo tukumai ki he fonua ni. ...

<008>

Taimi: 1040-1050

Kole ke kei tu'u pe e kupu ke malu'i e kakai mei tu'a

S miu Vaipulu: He kapau 'e to'o 'Eiki Sea, manatu'i kuo pau ke fokotu'u mai ki he Fale ni 'e 'ave ke ne fakatonutonu mai 'e he M mipa pea toki fakah mai ki he Fale ni he ko 'ene fakah mai p ki heni 'oku *public document*. Ko 'ene *public document* ko ia, 'alu 'i m mani kotoa. Kapau ko ha fo'i fa'u ... (kovi 'a e ongo) ... 'a e tokotaha ko ia 'oku 'ikai ke lava 'o lea mai ke ne tali mai he 'aho ko ia. F f ? Tau to'o p 'a e tau'at ina 'a e M mipa kae tukuange e tau'at ina 'a e kakai 'o e fonua? Ko e tau'at ina 'Eiki Sea 'oku 'i ai p hotau loto ' ke tau nofo ai. 'Oua 'e, te tau u sia 'e tautolu 'a e tau'at ina ko 'a e tokotaha mei tu'a. Ko ia 'oku ou kole atu 'Eiki Sea 'oku ou tui 'oku totonu ke kei tu'u p e me'a, tukuange 'a e k miti ia. Malu'i 'a e kakai ko mei tu'a. Ko e me'a mahu'inga ia ko ke tau vakai ki ai. Malu'i tatau ai p p ko hai 'oku k miti 'i he Fale ni kae malu'i 'a e tokotaha mei tu'a ke 'oua 'e u sia 'i he alea 'a e Fale ni. Fokotu'u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Sea ko e ki'i ... Ko e kole p ke fai ha ki'i fakama'ala'ala nounou fekau'aki pea mo e fokotu'u ko fekau'aki mo e malu'i. Sea ko e malu'i ena 'oku 'omai he ongo kupu 'e ua ki 'olunga. 'A ia 'oku tapu ai ke fakah ha hingoa mo ha tokotaha. Ko e fo'i kupu ko 'i lalo 'oku ou fakahoha'a atu ai ki ai ko e fo'i fai fakamaau ko p 'oku fakamo'oni'i e mo'oni'i me'a ko 'oku 'oatu 'i ha fokotu'u, ke to'o 'a e fo'i fai fakamaau ia ko ia mei he k miti. Ko ena 'oku ta'ofi ke fakah ha hingoa 'o ha tokotaha 'a ia ko e Kupu (*d*) ia 'Eiki Sea. Pea ko e Kupu (*c*) 'i 'olunga hake kuo pau ke fakamahino 'aupito mai e *issue* 'oku fai ai e tipeiti, *issue* 'oku fai ai 'a e tokanga mo e tipeiti pea he 'ikai ke fai ha lave ki ha hingoa. 'A ia ko e malu'i ia ko ... Ko e natula ia e ng ue e Fale ko eni 'Eiki Sea kuo pau p ke peh ia

hang ko e fatu e lao mo e *policy* ... 'Oku meimei 'alu atu kotoa ia mei he Fale ko eni pea kuo pau ke faka'at ia ke ma'ala'ala hono tipeiti'i ha kaveinga. Ko e fo'i tau'at ina ko ia 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea he 'e lava ke me'ang ue 'aki ia 'Eiki Sea ke ta'ofi ta u peh tautolu ko e tukuaki'i ko eni ko ha 'omai ha fokotu'u, ta u peh tautolu ko ha fokotu'u ia ki ha taha p ia 'i Fale ni 'oku 'ikai ko ha fokotu'u ia ki ha taha 'i tu'a. Ko e taimi ia 'e palopalema ai 'Eiki Sea. 'E lava p ia ke fakapekia p ia he k miti he fo'i kongap ko 'e . Ka 'oku totonu 'Eiki Sea ke 'omai ki heni ke hanga 'e he K miti Kakato p ko e Fale Alea 'o aofangatuku e me'a ko ia ka 'oku 'ikai ko ha toko si'i p 'i ha k miti. Ko e anga ia e fokotu'u 'Eiki Sea pea ko e fokotu'u ia ko e ki'i fo'i kongap (e) ia. 'Oku totonu ke fakapekia ko e fakamahino mai p 'a e me'a ko 'oku fai ai e tipeiti, fakapapau'i 'oku faka'apa'apa kau ai 'a e ta'efakah ko e hingoa pea ko 'ene 'osi ia Sea. Fokotu'u atu ia Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Hou'eiki N pele 'o Niua.

Faka'ala'ala he talafatongia e K miti Lao

Lord Fusitu'a: M l Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo ho'o K miti 'Eiki. Te u ki'i lau atu ang 'Eiki Sea 'a e tala fatongia ko 'a e K miti Lao ke mea'i lelei 'e he Fale na 'oku 'i ai ha feta'emahino'aki he fatongia ko 'o e K miti Lao. 'A ia na'e 'ai mai mei ai e l pooti ko eni. Kaveinga 'o e K miti Tu'uma'u ki he Lao, Kuo pau ki he K miti Tu'uma'u ki he Lao ke fatongia 'aki hono vaki'i 'a e me'a fekau'aki mo e ngaahi tu'utu'uni ko eni mo e ngaahi Lao Fakaangaanga kuo tuku mai 'e he 'Eiki Sea p ko e Fale Alea pea fakatatau ki he Tu'utu'uni 127. Ko e ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku fakah ki he K miti Tu'uma'u ki he Lao kuo pau ki he k miti ke ne fatongia'aki 'i hono vakai'i p 'oku fepaki 'a e Lao Fakaangaanga mo e Konisit tone p ko ha to e lao lolotonga p ha ngaahi totonu. Vakai'i p 'oku hoa mo taau 'a e ngaahi lea 'oku ng ue'aki 'e he Lao Fakaangaanga mo e founga fa'u lao angamaheni. Vakai'i 'a e ngaahi hala fakakalama mo e sipela, vakai'i p 'oku tatau 'a e lea faka-Tonga mo e leapilit nia. Vakai'i p 'oku tatau 'a e fokotu'utu'u mo e f tunga 'a e Lao Fakaangaanga mo e tu'unga angamaheni 'o e fa'u lao.

'Oku ou kole fakamolemole ki he Tongatapu 4, 'oku meimei ko e vaeua ia 'a e tala fatongia e k miti ia ko eni 'oku ne fiema'u 'e ia ke tohi. Sivi 'a e tu'unga fakalao 'o e Lao Fakaangaanga, sivi 'ene fakapotopoto fakaemakatu'unga ng ue p faka-*policy* pea fakahoko ha ngaahi founga ng ue fakapotopoto ki he lao pea mo e tu'utu'uni 'o e Fale. Ko e Kupu si'i (e), na'e toki 'osi ni p he uike kuo 'osi 'a e fai 'etau ng ue ki he Kupu 107 'o 'etau tu'utu'uni 'a ia 'oku peh hono fakalea. " 'E 'ikai ngofua ki ha M mipa ke lea ki ha M mipa 'e taha 'aki hono hingoa. Pea mo e 108, 'I he taumu'a e tu'utu'uni ko eni ko e ngaahi lea kovi p ta'ehoa 'oku kau ki ai 'a e ngaahi lea 'oku kapekape, ta'etau, tukuhifo'i, lea ta'efaka'apa'apa p lau'i kovi" etc ... Sai, malu'i 'a kitautolu kitautolu. 'Oku 'i ai p e ni'ihia ia mei tu'a 'oku kape mai ka tautolu, 'oku 'i ai e ni'ihia hotau loto Fale 'oku nau fekape'aki kinautolu. 'Oku 'ikai ke tui e motu'a ni 'oku fakapotopoto ia.

Faka'ikai'i 'oku loi tukuaki'i 'oku aofangatuku K miti Lao

Ko e 'uhinga ia 'oku 'ai ai e Kupu (e) ke ne malu'i e totonu e ni'ihia mei hono t palasia honau ongoongo 'i ha ha'ofanga 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau le'o ai. Mahalo na 'oku mahino atu p 'Eiki Sea. T palasia totonu fakatemok lati 'a e si'i kau totongi tukuhau, 'oku ta u omi p kitautolu, malu'i p kitautolu tautolu. Hang ko e lave nau fanongo ki ai he uike kuo 'osi, 'ai p e lao 'e taha ki he kau paipa, 'ai p e lao 'e taha ki he kakaí. Ha'u p e kau paipa ia ki Fale Alea ni, ta u t palasia ongoongo e si'i kakai 'o e fonua, tala 'oku peh , tala 'oku peh , tala 'oku peh . 'Ikai ke 'i ai ha ... tatau p ia p ko ha *recourse* fakalao ia kia tautolu he 'oku fa'iteliha p tautolu ia, 'ikai ke 'omi ha'anau le'o ki Fale ni. Ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ke 'i ai ha

fakamo'oni pau, sivi 'e he k miti, ko e sino 'oku fakapotopoto kuo tuku tala fatongia ki ai fakatatau ki he'etau tu'utu'uni pea mo e lao ke ne fakahoko e fatongia ko eni pea 'omi 'a 'ene fokotu'u, 'oku 'ikai ke aofangatuku ia 'oku 'omi 'ene fokotu'u 'i he l pooti ki he Fale ni 'Eiki Sea pea toki aofangatuku 'e he Fale. Ko e taku ko 'o peh 'oku aofangatuku p e ni'hi he k miti, loi ia 'Eiki Sea. 'Ikai ke 'i ai ha k miti ia 'oku aofangatuku. Kuo pau ke 'omai ia ki heni ke p loti'i. Mea'i p 'e he tokotaha kotoa ko e founa ng ue ia. Ko ia ai ko e taku 'o peh 'oku aofangatuku e k miti 'i he funga 'o e tala fatongia 'oku 'ikai ko 'a nautolu, hala kotoa ia. Totonu 'enau tala fatongia, totonu 'enau ng ue 'oku fakahoko, fakapotopoto 'enau fokotu'u kuo 'omi, ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea paasi e ... 'a e Kupu si'i ko eni, m l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

Taukave mahu'inga ke malu'i e totonu taha kotoa he fonua ke malu'i

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki K miti. Sea, ko e fokotu'u ko 'oku ... kapau 'oku to'o e hingoá, ko e ki'i fonua lekeleka eni ia Sea. Ko e hoko p e fo'i me'a 'i Ha'atafu kuo 'ilo 'e Niut ua. Ko 'ene hoko p e fo'i me'a 'i Tongatapu kuo 'ilo mei Tokelau Mama'o. 'Oku 'ikai toe fiema'u ke 'ai hingoia ia. Ko e *text* he 'aho ni, mani, ko ho'o me'a ko eni, *text* atu p au mei heni 'o lau atu ka koe. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e puli. Ko e totonu 'oku mahu'inga ke malu'i. Ko ia 'oku 'uhinga ai 'a e kupu ko 'eni Sea. Ko 'ene totonu 'a e tokotaha kotoa p he fonua ni ke malu'i. Ko e me'a ...

Lord Tu'iha'angana: Sea kole mu'a ke u ki'i fehu'i ki he 15.

Sea K miti Kakato: 'E, 15 k taki ko e Hou'eiki N pele Fika l 'o Ha'apai, fehu'i, me'a mai.

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e K miti Kakato. Ko 'eku fehu'i p 'a'aku ke fakama'ala'ala mai 'e he Sea ko , he Vava'u 15, Sea e K mti Lao, 'a ia p ko e h 'a e taumu'a ko eni, ko e 'uhinga foki 'oku lolotonga fakahoko p eni ia Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: 'I he ... 'aki 'a e tu'utu'uni lolotonga ka, 'a hono sivi ko 'e he k miti totonu 'a e ngaahi ... p ko e ngaahi fokotu'u ... 'Oku, ka 'oku ou lave'i 'a'aku Sea 'oku ... Ka ai ha me'a peh , kuo 'osi ... ha tohi, 'oku Tohi Tangi p ko e h kuo ... 'ai mai ha hingoia p ko e h , ko e tu'unga foki he taimi ni pau ke faka ... 'ave ia he k miti p ko e to e fekau ki he Kalake ke talanoa mo e Fakafofonga ko na'a ne fakah mai e Tohi Tangi ko ia ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ke liliu, ke liliu e me'a ko ia 'a e, pea kapau 'oku ta u ... mo e 'oatu e 'uhinga 'a e k miti ...

<009>

Taimi: 1050–1100

Lord Tu'iha'angana: .. pea fai e ngaahi felotoi ko ia. 'A ia 'e lava p ia, 'oku fai he lolotonga ni. 'A ia ko e poini ko ia 'oku ou 'ai ke fakama'ala'ala mai 'e he Sea e K miti Lao, 'a ia ko e

‘uhinga atu ke to e, ke lava p ia ‘o to’o he k miti. He ko e ‘uhinga foki ko u lave’i he taimi ni ‘oku lava p ‘o fai e alea mo e kau tohi tangi, fou ‘i he Fakafofonga ko ia ‘oku ne fakah mai. Pea ‘oku fa’a fai p felotoi i. Ko e mahalo ko e talu ‘eku kei k miti mo hono sivi e ngaahi me’a peh ni, ko e fo’i me’a p ia ‘e taha ko p ua. Na’e tala atu ia ke liliu talamai ‘enautolu ia ke to e liliu f f ko e ‘uhinga p ia pea fai e ki’i fet ’aki. Ka ‘oku fa’a fai p felotoi. Ka ko u ‘ai p au ke fakama’ala’ala mai ko e ‘ai ko e ‘uhinga eni ke to’o p ia he K miti Lao ...he me’a..m l .

’Eiki Minisit Lao: M l ko e ki’i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit Lao.

’Eiki Minisit Lao: Sea ko hono ki’i fakanounou, ‘e Fakafofonga Fika 4, ko hono t naki ko ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e maumau ai. Ko hono fakanounou, ko hono ta’ofi eni, h fanga he fakatapú, ha fu’u fo’i fakan fala ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano *basis* ia ‘o’ona. Ko hono ‘uhinga p ia. Lahi e ‘ me’a ia ‘oku ‘omai ia, ‘oku ‘ikai. Pea ko e ‘uhinga ia e ki’i *section*, ko e t naki p eni ia. ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e maumau ai. Fokotu’u atu.

Sea K miti Kakato: M l Minisit . Tuku mu’a ke tali mai e fehu’i ‘a Ha’apai Fika 1 ke ki’i fakama’ala’ala mai ‘e Vava’u 15 ka tau toki hoko atu.

S miu Vaipulu: M l Sea. ’Eiki Sea neongo ‘a e tu’utu’uni lolotonga, ko ‘ene tu’u ko , ko hono toki faka’asi eni ki he tu’utu’uni ng ue ko ‘a e Falé ‘o kakato ke fakamahino’i ‘a e ‘ me’a ko ‘oku ‘ikai ngofua he ko ‘oku me’a’aki ko , ‘ai atu ko ke M mipa, ‘oku to’o e hingoa ia kae tuku e me’a ko ‘oku me’a. ‘Oku ‘ikai ke pulipulia ia, hang ko ko ‘eku lave. ‘Ilo p ia ko hai ‘oku ‘uhinga ki ai e me’a ko ia. Ko ia ’Eiki Sea ko e me’a ni ia ‘oku ‘ikai ke kovi, ‘at p M mipa ia ke ne fokotu’u mai ha me’a. Pea he ‘ikai mo’ua ‘a e M mipa ia ha Fakamaau’anga p ko ha taha ‘i he Fale ni. Kapau ‘e ‘i ai ha taha mei tu’a ‘e loto mamahi, pea ne ‘ave me’a ni ki ha, ha me’a ki he Fakamaau’anga. ‘Oku ‘ikai ngofua ia ke, ‘oku tau’at ina p M mipa Fale Alea ia. ‘A ia ko e me’a ia ko ‘oku ‘uhinga ai hono ‘ai e kupu ko ení ke fakamahino’i ‘oku ‘ikai ke ngofua. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Me’a mai Minisit Fakalotofonua.

Taukave mahu’inga ‘ata kitu’a mo ma’a kitu’a ng ue Fale Alea

’Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu mo e Sea e K miti Kakato. Tapu ki he ‘Eiki Pal mia, Hou’eiki Minisit e Kapinetí, tapu ki he Fakafofonga e kau N pele. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e Kakai. ‘E Sea m l ho’o laum lie, m l e laum lie Hou’eiki. Na’a ku lele ‘o fakaava e ki’i konifelenisi, *workshop* ‘a e potung ue ‘a e motu’a ni, ko hono feinga’i ke fakam ’opo’opo e tala fakafonua. Pea ko ‘eku lele mai ko ia he hala, ‘ou fanongo ki ho’o me’a ko ena ki he potu folofola, m fana ai hoku lotó mo hoku laum lie. Pea ko e me’a ia ko u fakam l atu ai ki he Feitu’u na.

Ko e kupu 21 fakalahi *a*, tu’utu’uni 79. Pea ko ia na’e fokotu’u mai ‘e he k miti, kupu *d*. Ko ia Sea ‘oku tonu p me’a ko u fononga ai, *d*. ‘E ‘ikai fakah ai ha hingoa ‘o ha taha tuku kehe kapau ‘e m tu’aki ta’emahino ‘a e fokotu’u kae ‘ikai fakah .

Sea K miti Kakato: ‘E ‘Eiki Minisit , ko e *e*, kupu *e*. Ko ia ‘oku fokotu’u mai ko ke tamate’i kae laum lie p ‘a e *c* ia mo e *d*.

’Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: ‘E ‘ikai fakamatala’i ai ha mo’oni’i me’a kapau ‘e ‘ikai malava ke fakamo’oni’i ‘a e mo’oni’i me’a ko ia. Ko ‘ene to e, ko e fo’i fakalea

p ko ia 'oku 'ikai ke tali ia 'e he Fakamaau'anga. 'E 'ikai fakamatala'i ai ha mo'oni'i me'a, kae h . Kapau 'e 'ikai malava ke fakamo'oni'i 'a e mo'oni'i me'a ko ia. Ko e h ia, 'oku 'ikai ke tau ma'u 'etautolu e *justice* he 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakamo'oni'i h . Na'a tau toki 'osi 'etau tipeiti ke to'o 'a e hiki nima fakapulipuli ka tau hiki nima 'asi. Ko eni ia 'oku to e talamai p ia h ke tau fakapulipuli p . Fiema'u ia 'e he Fale ni 'a e 'asinisini mo e 'asi kitu'a.

S miu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisit , Vava'u 15.

Taukave mahu'inga ke fakapapau'i 'oua tukuaki'i ha taha ta'efakapapau'i 'oku mo'oni

S miu Vaipulu: Ko e kupu ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakapulipuli ia ai. Me'a ia ko eni 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakapulipuli ia ai, ko 'ene talamai 'a e me'a ke 'oua na'a te tukuaki'i ha taha ta'efakapapau'i 'oku mo'oni. Me'a ia 'oku talamai he kupu ko eni Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Vava'u 15.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: M 1 'aupito. Faka'apa'apa lahi ki he taukei ko eni e politikale, ka ko eni ko hono fakalea p eni Sea 'oku peh mai, 'E 'ikai fakamatala'i ai ha mo'oni'i me'a. Ko ia, kapau 'e 'ikai malava. Ko au ia 'oku ou faka'amu au ia ke fakamatala ia e mo'oni'i me'a. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai ha mo'oni'i me'a pea 'oku 'ikai ke lava 'o fakamo'oni'i e me'a, tuku, tuku e tohi 'oua 'e 'omai. Vakai ko 'oku 'ikai ke ma'u ha mo'oni'i me'a kae 'omai p .

S miu Vaipulu: Ko ia Sea, ko e 'uhinga ia e fo'i kupu.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit ko e kupu e ia kapau ko e me'a ia 'oku ke me'a mai'aki, 'oku ke pou pou'i p ke 'oua 'e tamate'i.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: 'Ikai, pou pou au kia 4, Fika 4.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Koe'uhi ke fakapekia.

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele , ki'i fakamolemole ki'i me'a hifo ki lalo. 'Eiki Minisit k taki me'a hifo ki lalo.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: 'O, m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele 'o Niua, ko u fakatokanga atu kiate koe. Ne u 'osi kole atu ke ke 'oua te ke to e me'a mai 'oku ke me'a 'i lalo, 'oku anga ta'efaka'apa'apa ia.

Lord Fusitu'a: K taki Sea. Ko ho'o 'uhinga 'oku 'ikai ke ngofua ke u to e felave'aki holo mo hoku kaung Fale Alea *at all* p ko e ..

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele 'oku ou kole atu, 'oku anga ta'efakapa'apa'apa ia he Fale ni he ko ho'o me'a mai 'a koe ko ho'o tali 'a e me'a 'a e Minisit .

Lord Fusitu'a: K taki fakamolemole, ko 'eku lea 'a'aku .... Pule'angá. M 1 .

Sea K miti Kakato: Hoko mai 'Eiki Minisit Fakalotofonua.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea ko e kupu *d*, tau fai'aki ia. Ko ena 'oku 'ikai ke fakah mai hono hingoa kapau 'oku laum lie ki ai e k miti, fakahaa'i mai 'ene mo'oni'i me'a. Koe'uhi ko e Fakamaau'anga, 'oku 'ikai ke tali 'e he Fakamaau'anga ia ko eni, 'e he fakamaau'anga ia 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku 'ikai ke fakamo'oni'i. Tau fai'aki e *d* kae fakapekia e *e*, koe'uhi he 'oku tau lolotonga fononga foki 'i he *transparency*, 'ata kitu'a, 'o hang ko e, k taki p 'a e Vava'u 15 'eku hanga 'o fakat t 'aki e kupu ko ia na'a tau 'i ai.

Lord Tu'iha'ateiho: Sea, fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ko ho'o fakatonutonu 'a hai.

Lord Tu'iha'ateiho: 'A e Minisit .

Sea K miti Kakato: Minisit , me'a mai koe ho'o fakatonutonu.

Lord Tu'iha'ateiho: Kole ke u h fanga p he fakatapu. Sea ko 'eku fakatonutonu, 'o fekau'aki mo e *transparency*, 'ata kitu'a mo sio ki loto. Sea, ko 'ete h mai ko ia ki he Fale ni he t pile 'uluakí, tu'utu'uni 18, 'oku te fuakava ai. 'Oku ou fuakava 'i he 'ao e 'Otua, te u talangofua mo'oni ki he 'Ene 'Afio, Tupou VI ko e Tu'i totonu 'o Tonga, pea te u tauhi m 'oni'oni mo hoa 'a e Konisit tone 'o e Pule'angá 'o Tonga pea fai totonu mo m 'oni'oni 'a e lakanga mo e ng ue ko e M mipa 'o e Fale Alea. Sea, ko e ki'i me'a eni 'oku ne hanga 'o sivilivi'i ko ko 'a e me'a ko eni ko 'oku talanoa ki, 'oku tau talanoa ki ai. Kapau leva 'e to'o ia, 'e lava p ha tokotaha ia ke fa'u ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke taau 'o fakahoko 'i he Fale ni. Sea mahalo ko 'eku ki'i fakatonutonu p ia. M 1 Minisit .

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea ko u fakam l ki he 'Eiki he fakatonutonu, tauhi m 'oni'oni mo e tauhi totonu. Pea kapau na'a ne tauhi m 'oni'oni mo tauhi totonu na'a ku mei afe ki he'ene me'a maí. Ka ko e

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Kae m l 'aupito e ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, mou me'a hake ki 'olunga.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<001>

Taimi: 1115-1130

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e K miti Kakató. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea K miti Kakato: ... (mate sound) M l ho'omou laum lie. Fakatapu ki he 'Eiki Pal mia, Tokoni Pal mia, mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Fakatapu ki he kau Hou'eiki N pele 'o 'Ene ' fió pea peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. M l mu'a ho'omou kei fakalaum lie lelei 'a e Fale 'Eiki ni kae hoko atu 'etau, homou f me'a'akíka ko u 'oange ke feinga mai ke fakalavalava 'a Tongatapu f . Oh me'a mai Minisit Fakalotofonua. Ka ki mu'a ia ko u kole atu p Hou'eiki tau fakatokanga'i p 'a e taimi 'oku fai ai 'etau *personal* p ke tau lava p 'o mou f me'a'aki 'i he ngaahi me'a kotoa p 'oku tau lava 'o fakahoko. M l me'a mai 'Eiki Minisit Fakalotofonua.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: M l Sea. Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato kae 'uma' e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tonga. Sea nau 'amanaki au te ke hanga 'o 'ave ki f ko u 'amanaki au te ke hanga 'o to e 'omai e me'a ko u fa'a fekau kia koe ke ke tangutu ki lalo pea 'oku sai p ko ena 'oku ke laum lie lelei loto lelei p .

Tokanga ke 'omai mafai ki Fale Alea kae 'ikai ko e ngaahi K miti

Ko u fakahoha'a atu p 'o fel ve'i pea mo e kupu si'i *d*. Ko e fakahoha'a 'a e motu'á ke 'omai e mafai ki he Fale Alea 'o 'oua 'e tuku e mafai 'i he k miti. Kuo lahi 'a e ngaahi tohi tangi ia na'e fakafoki p ia h . Ko e fakafoki e tohi tangi mo ha ' me'a fakafoki ia he tu'utu'uni ia 'a e Fale Alea. 'Oku 'uhinga peh 'a e fakahoha'a ko ia ke fakapekia 'a e kupu *d*. Kapau 'e 'ikai fakapekia 'a e kupu *d* 'e kei hoko p 'a e faitu'utu'uni ia 'a e k miti tuku e tohi tangi ia ko tuku atu mo e tohi ko 'omai . Ko e me'a ia 'oku lolotonga hoko ko he taimi ni Sea K miti Kakato mo e Hou'eiki e Falé. K ko e taukave ko eni 'oku fai ke 'omai e mafai ki he Fale Alea 'o Tonga. Sea ko u peh ke u ki'i lepa h kae tukuange ki ha taha 'oku fie me'a.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai 'e Hou'eiki 'o 'Eua 'o Niuá kae toki me'a hoko mai e Fakafofonga Niuá.

Fokotu'u ke tu'u e fokotu'u fakapotopoto e Komiti ka 'ikai pea fakapekia kupu 107& 108

Lord Fusitu'a: M l Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e k miti. 'Oku ou faka'apa'apa'i lahi e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Minisit , ko hono pangó p eni. 'E 'ikai fakah ko e kupu *d* eni. 'E 'ikai fakah ai ha hingoa 'o ha taha tukukehe kapau 'e mat 'aki ta'em hino 'a e fokotu'u ka 'ikai fakah ia. 'A ia te u toe lave p ki he me'a ko nau lave ki ai ki mu'a, malu'i kitautolu kau paipa, 'ikai ke malu'i si'i kakai e fonua faka'ofa kinautolu. Pea kapau ko e fokotu'u ia ke fakapekia e *d* ko u fokotu'u atu fakapekia e 107 mo e 108 'oua toe malu'i e M mipa ia. Ngofua p f lea'aki ia e M mipa.

Kapau kuo mou tukuhausia 'a e kakai e fonua 'oku nau totongi e tukuhaui ko 'oku tau vahe 'aki pea 'oua 'e malu'i mo kitautolu ia. Ko e h ha 'uhinga malu'i ai 'a e kau Hou'eiki Fale Alea he 107 mo e 108 kae si'i li'ekina peh kakai ke t palasia kinautolu heni 'aki honau hingoá 'o hang ko ia kuo 'osi hoko 'i Fale ni lolotonga 'etau f me'a'aki 'i he patiseti. 'Ika ke 'i ai ha'anau le'o ke 'omi ki he Fale. 'Oku ou fokotu'u atu tuku 'a e fokotu'u fakapotopoto 'a e k miti pea k 'ikai pea fakapekia eni, fakapekia mo e malu'i 'o e kau M mipa Fale Alea he 107 mo e 108 to'o 'aupito ia. Tau tatau mo e kakai 'o e fonua. M l Sea.

Sea K miti Kakato: ... (mate sound)

Fe'ao Vakati : Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Pal mia 'o Tongá mo e Hou'eiki M mipa 'o e Kapineti. Peh 'a e fakatapu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá peh ki he Tongatapu 'uluaki Fakafofonga e Hou'eiki N pelé. Fakatapu ki he kau Fakafofonga

‘o e Kakai. Sea ko ‘eku ki’i fakahoha’ a nounou p Sea. Na’e fakakaukau p ‘a e motu’a ni mo e poupou atu p ki he ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku fai he k miti Sea.

‘Uluaki p Sea ko e me’a foki ‘a e ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonuá ‘e Sea ke ‘omi kotoa p ki Fale Alea ni Sea ka ko e ongo’i ‘a e motu’a ni na’e fokotu’u foki ‘a e k miti ke nau sivilivi’i ‘a e ngaahi ng ue ko ngaahi tohi tangi p ko e ngaahi ‘ tohi kehekehe Sea ‘aki ‘a e ngaahi *criteria* p ko ha ngaahi me’afua me’asivi ‘o e, ‘oku ou tui p Sea ko e kongani ‘o e fanga ki’i me’asivi iiki ko ‘e tokoni p , ke tokoni mu’a ki he fakam ’opo’opo ‘a e ng ue ko ía Sea. Pea ko u tui p Sea na u lave p au ki he, ki mu’a fekau’aki pea mo e ‘ikai ke u tui totonu ke tau ng ue’aki ‘a e hingoa. Kapau ‘e ng ue’aki p ha ngaahi lakanga pea mo ha ngaahi *post* he ‘oku ou tui ‘e, ko ha ngaahi kautaha pea mo ha ngaahi feitu’u p ko ha ngaahi potung ue ‘e ala tokoni p Sea. Pea ko eni ‘oku poupou p ki ai ‘a e kupu ko eni tukukehe kapau he ‘ikai ke fu’u m hino pea ‘e toki ng ue’aki leva ‘a e hingoa Sea.

Mahu’inga ke malu’i kinautolu ‘oku fai mai tohi tangi ki Fale Alea

Pea ko ‘eku tui ‘e Sea ‘i he me’a p na’a ku lave ki ai ki mu’a na’e fai foki ‘a e f me’a’aki ke peh ko e talanoa ki he *transparency* Sea. He ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘e taha Sea ko e *confidentiality* h . ‘A ia ko e fo’i ua ko ia pea ko e *confidentiality* ‘oku ne malu’i ‘e ia ‘a e tokotaha ko ia ‘a e *safety* pea mo e, ko u talanoa p ki ai Sea na’a, neongo ko e me’a ia p ‘e hoko p ‘ikai ka ‘e ala hoko ‘a e ‘ ng ue me’a peh . Pea ko u tui p Sea ‘oku fakapotopoto p ke ‘oua fa’a fakah e hingoa ka tau f me’a’aki p he ngaahi ‘ me’a ko pea tokoni p pea mo e k miti ia ki he sivi e ngaahi ‘ me’a ko ke ‘omai.

Ko ‘eku lave’i p Sea na’e ‘osi ‘i ai ‘a ‘etau f me’aki heni ‘i he ngaahi uike kuo ‘osi ‘i he tohi tangi na’e fakatafa’aki ‘e taha p ia. Ko u tui p ‘e Sea mahalo ko e kau ia he fakat t m hino ‘o e ‘ ngaahi me’a ko eni ko ke fakahoko ‘e he k miti ke ma’u ‘a e ngaahi mo’oni pea toki ‘omai ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ki Fale ni. ‘Ikai ke ngata p ki he m hino pea ‘ata’at pea mo m ’ala’ala ‘a e ngaahi me’a k toa kae nounou ange ai ‘a e taimi ke tau hanga ‘o tal nga’i ‘a e ngaahi ‘ me’a ko ía. He ‘oku ‘i ai ‘etau ngaahi lao mo e ngaahi ‘ me’a ‘oku ‘aonga ‘aupito ka te tau toe fai ‘etautolu ‘a e fo’i ng ue ko hono kumi ‘a e ngaahi poupou p ko e ngaahi fakamo’oni ‘o e ngaahi mo’oni’i me’a fekau’aki pea mo e ngaahi tukuaki’i ‘oku fakahoko kae ‘omai ha poupou p pea mei he k miti pea tau toki mai p ki heni ‘o t peití ‘i he ngaahi mo’oni’i me’a kuo nau ‘osi fakama’ala’ala mai Sea mei he k mití. Ka ko e anga p ia ‘a e poupou p ia Sea ki he fokotu’utu’u ‘oku fai.

Ko u tui p he toenga ko ‘o e ngaahi f me’a’aki p Sea kapau ‘oku toki ‘i ai ha me’a ‘oku fakapulipuli ko ha me’a ia ‘e, mahalo ko e fakapulipuli te tau hanga ‘o fakam u’i kehe pea mo e f f u’i. Na’e ‘uhinga p taimi lahi ‘a e fakapulipuli mahalo ko e *confidentiality* ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ma’u lelei ‘a e motu’a ni hono faka-Tonga ‘ singa ai ko ‘emau lele mai ko pea mei he ongo motu mama’o ‘oku ‘i ai p ‘emau fa’ahinga faka-Tonga foki ‘amautolu Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ko ‘e kehekehe ai ko ‘a e *secretive* pea mo e *confidentiality* p ko e f f u’i pea mo e fakapulipuli. Pea ko ‘eku ‘uhinga p ‘a e taimi ‘e taha ia na’e ‘uhinga ‘a e fakapulipuli ke malu’i ‘a e, ‘ikai ke ngata p pea mei he’ene *safety* ki he’ene malu ‘a e tokotaha p ko e fa’ahinga ‘oku fai hono l unga’i kae ‘uhinga foki ko hono ngaahi f mili mo e ngaahi ‘ me’a Sea.

He ko e ‘ me’a p ‘oku ala hoko pea ‘oku ou tui p Sea ‘oku ‘osi hoko. Ka ‘oku ou tui p ‘oku fakapotopoto p ke malu’i ‘a e fa’ahinga ko eni ko ‘oku fai mai ki ai ‘a e tohi tangi kae ‘oua mu’a ‘e fakae’a atu ke, na’a ‘i ai ha fa’ahinga me’a ‘e hoko pea, tukukehe ange ‘ene *safety*

‘a’ana ia. Pea ‘oku ‘i ai p mo e ngaahi lau ‘oku mamahi p foki Sea he taimi lahi pea fakam l
Sea he ma’u ‘eku taimi m l ‘aupito.
... (mate sound)

<002>

Taimi: 1130-1140

Vili Hingano: ... (mate maika)... ko e Kupu (*d*), ‘a ‘ene me‘a ‘o peh ke fakafoki mai ‘a e mafai ‘o e k mití ki he Fale ni ke aofangatuku ‘e he Falé, ‘a e tu‘utu‘uni ki aí, ka ko e ‘uhingá ko ‘eku lave‘i hifo ‘e au ki he kupu ko ení, ‘oku ‘ikai ha‘ane fel ve‘i ‘a‘ana pea mo e mafaí. Ko e me‘a ko eni ‘oku ‘omai he kupu ko ení ia, “‘e ‘ikai ke fakah ai ha hingoa ‘o ha taha tukukehe kapau ‘e matu‘aki ta‘emahino ‘a e fokotu‘ú ka ‘ikai fakah ia.” ‘A ia ‘oku ‘ikai ke fu‘u fel ve‘i ‘a e me‘a ko eni na‘e fai ki ai ‘a e me‘a ko ení pea na‘e fai ki ai ‘a e fefakafehu‘ia ki he Minisit Sea, ko e ‘uhingá ko e me‘a na‘a ne ‘omai ‘oku ‘ikai ke na fekau‘aki. ‘Oku ‘ikai ke na fekau‘aki ‘a e me‘a ko na‘a ne fokotu‘u maí pea mo e kupu ko eni na‘a ne fokotu‘u mai ki aí. Sea pea ‘oku ou tokanga atu au ia ki he fo‘i kupu ko ení, ‘a eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme‘a‘akí, tau foki ko ki he‘etau Tohi Tu‘utu‘uní, peesi 37 Sea, pea ko e ola ko eni e ng ue ko eni ki he k mití ko ‘enau tu‘utu‘uni ‘oku peh ni, tali ke fakafika ‘a e tu‘utu‘uni 79 Kupu 1 (c) lolotongá, ko e palakalafi *F* Sea, pea t naki atu ‘a e palakalafi *C, D*, mo e *E*. ‘Oku ‘ikai ke fu‘u mahino ki he motu‘a ni ‘i he‘ene tu‘u ko ení, he ‘oku hang kiate au ‘oku sai pe hono t naki mai ‘ona ia e fo‘i fakalea ko *C, D* pea mo e *E* ke h mai he fo‘i kongá ko iá. Ko e h e ‘uhinga e h ko eni ‘a e *f* ko ení? Kupu si‘i ko ení? Kuo u kole atu pe au ki he k mití ke nau ... tuku kehe kapau na‘e ‘osi fai ha me‘a ki ai Sea, ha feme‘a‘aki ki ai ka na‘e ‘ikai ke ‘i heni foki e motu‘a ni kapau kuo ‘osi fai ha liliu ki he me‘a ko ení.

Sea K miti Kakato: Tau tukuange p ki he Vava‘ú 15 ke ne fakamaama mai e fehu‘i ‘a e Ha‘apai 12.

S miu Vaipulu: ‘Eiki Sea, ko e tu‘u motu‘á, ko e *F* ia ko e kupu motu‘a pe ia na‘e *C* ‘i he 79 (1) palakalafi *A, B, C*. To‘o ‘alu hifo leva e *C* ia ko iá ‘o *F* kae h ‘a e *C, D, E* ‘i he vaha‘a ko iá. Ko e ‘uhinga ia ‘o e *F* ko ena ko hokó Sea. ‘A ia ko e *F* ko ‘oku ‘uhinga ki ai e Fakafofonga Ha‘apai, ‘oku peh hono laú, “Te ne ‘oatu ki he Kalaké ha tatau ‘o e tohi fakah ko iá.” ‘Oku ‘alu ia mei he *C* ‘o *F*.

Vili Hingano: M l Sea. Sea, ko e ‘uhinga pe ‘a e fakafehu‘i atú, ko e ‘uhingá foki he ‘oku tonu ke fokotu‘u mai ‘i he fo‘i t pile ko ení ‘a e fo‘i fakatonutonu ko iá. Ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘asi ia ai. ‘Oku ‘asi mai pe ‘i ‘olunga he ‘e feliuliuaki ‘a e fo‘i kupú

Sea K miti Kakato: ‘A ia Fakafofonga ko ‘etau fa‘u eni ‘a e fakalahi ki he tu‘utu‘uní. Ka ko ‘ene ‘osi eni ‘etau aleá ‘o paasi pea toki fakahoko leva pea toki ‘omai leva ‘etau tu‘utu‘uní

Vili Hingano: ‘Ikai mahino pe ia Sea, ka ‘oku fie ma‘u ke ‘asi mai e fo‘i liliú, ‘o hang ko e liliu ko ena ‘oku ‘ai mai ko , ‘oku tonu ke tu‘u mai e *F* ka ‘oku ‘ikai ke tu‘u e *F* ia ai. ‘Asi mai pe ia ‘e liliu e *C* ko ke *F* ka ‘oku tonu ke print...

S miu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea. Ko e me‘a ko ‘oku tu‘u h , ko e me‘a pe ‘oku fo‘ou ki he tu‘utu‘uní. Ko e fe‘unuaki fakafiká ia ‘e toki ha‘u ia he *final* ki he Falé ke tu‘utu‘uni ki ai.

Sea K miti Kakato:

M 1 . Me‘a mai Ha‘apai 12.

Vili Hingano: Ko ia. Sea, m 1 ‘aupito ‘oku mahino e me‘a ia ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e fakahoha‘á, pea ‘oku ou pou pou pe ki he me‘a ko eni ‘oku ‘omai he k miti. Kiate au, ki he motu‘a ni ko e ng ue ‘oku fai he ngaahi k mití, ko e motu‘a ni Sea ‘oku Sea ‘i he K miti Ngoué pea mo e Toutai ‘a e Falé, pea ko e ng ue ko ‘oku mau fakahoko ‘i he K mití, ‘oku mau fakam ‘opo‘opo ‘a e ngaahi me‘a k toa ‘oku ‘omai ki he Falé, ‘o fekau‘aki pea mo e ngoué pea mo e toutai ke maaui pea tokam lie pea toki fakah mai ki he Fale ni. ‘A ia ‘oku ai e ngaahi me‘a ia ‘oku ai e ngaahi me‘a ‘oku fai ai ‘a e feta‘emahino‘aki, pea ‘oku ai e ngaahi me‘a ia ‘oku fiema‘u ke ‘omai he kakai ke ‘omai ki Fale ni pea ‘oku mau fakah mai pe ia ‘e mautolu ‘i he taimi ko ‘oku fakalukufua‘i ai ‘a e l pootí ke me‘a ki ai ‘a e Falé pea toki fai tu‘utu‘uni ki ai ‘a e Falé. Ka ‘oku ai pe ngaahi me‘a ia ‘oku ou tui pe au ia pea pou pou ke fakakakato pe ia he k mití ‘i he k miti, ‘o hang ko e me‘a ko eni kuo fokotu‘u mai he‘etau l pooti ko eni. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato:

M 1 Ha‘apai 12. ‘Eiki N pele Fika 3 ‘o Tongatapu.

Tui ‘oku fakapotopoto ke ‘omai ha ngaahi fakamo‘oni‘i me‘a ke pou pou‘aki e l unga

Lord Tu‘ivakan : Tapu mo e Feitu‘u na Sea. Sea ‘oku, ko e ngaahi liliu ko eni ‘oku ou tui pe ‘oku fakapotopoto pe, pea ‘oku tonu pe ke tau tali ‘etautolu, he ko e tu‘u ko eni ‘a e E ia, kapau ‘e ‘omai ha ngaahi fokotu‘u pe tau peh ko ha Tohi Tangi, ko e me‘a ia ‘oku nau vakai‘í, pe ‘oku ai ha me‘a ke ne pou pou‘i ‘aki e fokotu‘ú. He ‘oku ai e ngaahi me‘a ‘oku fa‘a ‘omai, ka ‘oku ‘ikai ke ai ha me‘a ke ne hanga ‘o pou pou‘i. ‘A ia ko e *substantive* e me‘a kapau ‘oku ai ha mo‘oni‘i me‘a ki he me‘a ‘oku mou ‘omai. Ko e ng ue pe ia ke fai. Ke ‘uhí na‘a ‘ohovalé kuo mou faka‘osi ki fale hopo, ‘osi ange e ngaahi me‘a pea mou fai e me‘a pea tau ‘o fakatonutonu ‘i fale hopo. Ka ko e ngaahi me‘a ko eni ‘e faingofua pe ke tau ‘omai ha fokotu‘u ko e me‘a ... he koe‘uhí pe ko ‘etau fanongo he ngaahi talanoa pea tau o ‘o ‘ai ‘etau Tohi Tangi, ka ‘oku pau ke ‘omai mo e me‘a ke ne hanga ‘o pou pou‘i, ko e ngaahi me‘a ko ‘oku mou fokotu‘u ‘o ‘omai ki he Falé, pe ko e Tohi Tangi pe ko e Fokotu‘u pe ko ha *motion* pe ko ha me‘a, peau ke ai e me‘a ke ne hanga ‘o pou pou‘i ‘a e ngaahi me‘a ko ia.

Sea K miti Kakato:

Ko e *witness*

Lord Tu‘ivakan : Tau peh pe ko e *witness* ka ko e me‘a ia na‘e hokó pea ‘oku ai e me‘a ke pou pou ki ai. Kae ‘oua ‘e mai ‘ata‘at pe ho‘o l ungá pea mo ho‘o fokotu‘ú, pea ‘osi angé ‘oku ‘ikai ke ai ha me‘a, ‘a ia ‘e maumau e taimi e k mití ke nau fai ha me‘a. Ka ko e anga pe ‘enau fokotu‘u mai, ha me‘a pe ‘e lava ke nga‘unu ai ‘a e ng ue, pea ‘i he taimi tataui ‘oku ne hanga ‘o malu‘i e Falé he ‘oku ‘ikai ke ‘ai, faifai noa‘ia p ‘etau ng ué ka ‘oku tau fai mo tau fakapapau‘i ko e me‘a na‘e hokó pea ko hono fakamo‘oni , ko e me‘a ke ne pou pou‘i e *document* ko ia. Ka ko e me‘a ko ena ki he lau ki he ngaahi hingoa ‘oku ‘ikai ha me‘a f f ia ke lau ki he ... mo‘oni pe ‘oku tonu pe ke tau ng ue‘aki mo tau faka‘apa‘apa‘i pe, ka ‘oku ai ha kakai heni mei tu‘a ‘oku ‘ikai ke lava ke nau ‘omai honau le‘ó, pea ‘oku tonu pe ke tau faka‘ata‘at mei hono fakahoko mai honau hingoa pe ko ha ... ka ko e me‘a ko ki he E ia ko e fakamatala‘i ha mo‘oni‘i me‘a pea ‘oku pau ke ‘omai hono pou pou, pea kapau ‘oku ‘ikai ke me‘a pea ‘oku tonu ke tuku. Ka me‘a pe ke ‘uhí ke tau tokanga. Ka ko e pou pou atu pe ki he fokotu‘u ‘a e k mití pea ‘oku fokotu‘u atu ke tau tali.

Sea K miti Kakato:

Fokotu‘u mai eni ke tali. Tongatapu 4.

Tui 'oku taumu'a teke 'oku fai ke malu'i pe kau M mipa

M teni Tapueluelu: Sea. Kau faka'osi atu ai leva 'a e fakamalanga fekau'aki pea mo e kupu ko ení 'Eiki Sea. 'Oku ou tokanga 'Eiki Sea ko hono 'omai 'a e fakakaukau ko e feinga eni ke malu'i 'a e kakaí mei tu'a. Pea 'oku ou fie taki 'a e tokanga 'a e k mití ki he 'aitemi 4 'o e ngaahi tu'utu'uni ko eni na'e tufa maí 'Eiki Sea, na'a tau 'osi fou mai ai. Ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke mo'oni ia 'i he lau 'a e motu'a ni. 'Oku 'ikai ko e feinga eni ia ke malu'i e kakaí 'Eiki Sea. 'Oku ai e tui ia 'a e motu'a ni ko e feinga pe eni ke malu'i e ni'ihi 'i loto ni. Kau hanga 'o lau atu e me'a ko ení 'Eiki Sea. 'Aitemi 4, na'e 'osi paasi eni. "Ko hono t palasia 'o ha taha 'oku 'ikai M mipa Fale Alea 'i he feme'a'aki e Fale Aleá," ko hono 'uhingá mai eni, "ke tuku pe 'i he tu'unga lolotongá pea ke fai'aki pe 'a e fakapotopoto 'a e M mipa takitaha 'i he 'ene fakamalanga pea mo hono leva'i lelei 'e he 'Eiki Sea, pe Sea 'o e K miti Kakató 'a e feme'a'akí". Ko e me'a ia na'e fakakaukau'i he k miti 'Eiki Sea, tali ke tuku pe he founga lolotongá. Na'e 'ikai ke ai ha malu'i ia na'a nau fokotu'u mai ai 'Eiki Sea. Pea ko e fakamatala eni na'e 'omaí, "'Oku malu'i 'a e M mipá 'aki e mon 'ia faka-Fale Aleá, (*Parliamentary privilege*) pea 'oku mahu'inga 'a e malu'i ko iá ke lava 'a e m mipa 'o malanga tau'at ina koe'uhí ko e lelei fakalukufua ma'a e kakai 'o e fonuá.

Ko e Kupu 8 ko 'o e Konisit tone 'Eiki Sea 'oku fakahoko mai ai, "***'Oku ngofua ki he kakai kotoa pe ke fai 'enau tohi pe ko 'enau tohi kole ki he Tu'í pe ki he Fale Aleá pea ke fakataha ke alea ki ha me'a 'oku h mai kia kinautolu***". Ko e fo'i kupu ko iá 'oku nau tau'at ina nautolu ke fakataha pe Tohi Tangi fekau'aki pea mo ha me'á 'oku h mai kiate kinautolu. 'Oku tau hanga 'e tautolu 'o tu'utu'uni'i heni ke 'omai e ngaahi fakamo'oni. Pea ko e me'a ko 'oku ou tokanga ki aí 'Eiki Sea ko e taimi ko 'e tali ai 'a e kupu ko ení 'oku 'ikai ke mo'oni haohaoa 'a e peh 'oku 'omai 'a e ngaahi l pooti 'a e K miti Tu'uma'ú ki heni ...

<003>

Taimi: 1140-1150

Mateni Tapueluelu: ... he 'oku 'osi hoko eni, 'osi 'i ai 'a e ngaahi tohi tangi kuo 'osi fakafoki p ki he ngaahi K mití. 'A ia ko e poini ko 'oku ou feinga atu, he ko e tu'utu'uni ko eni 'e tu'uloa, pea 'e 'i ai 'a e mafai ki he ngaahi K miti Tu'uma'ú, ke nau fakafoki 'a e ngaahi 'u me'a peh p 'enautolu ke fakafoki. He ko e fehu'i te u hanga 'o 'oatu 'Eiki Sea. Ko hai te ne fai 'a e fakamaau 'o peh 'oku *substantiate* 'e ha taha ha me'a. Ko e K miti Kakató? P ko e K miti Tu'uma'ú. Ko e poini ia 'oku ou feinga ki ai 'Eiki Sea. Ko e 'uhingá ia ko 'oku ou fokotu'u atu aí, ke fakapekia 'a e fo'i kupu ia ko ia, he 'oku 'osi lelei p 'a e founga lolotongá, 'Eik Sea. Ko e fokotu'u p ia 'oku ou 'oatu 'Eiki Sea, kuo ma'a atu 'a e motu'a ni. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l ! 'Eiki Minisit Polisi, me'a mai.

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea, m l 'aupito ki he ma'u faingamalie. Tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Kapineti. Peh 'a e fakatapu ki he Hou'eiki N pele, ka u Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pelé, pea peh ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Ko 'eku tu' u hake p ke u poupou ki he Fika 4. Mahu'inga p kiate au ke kei tu'u p 'a e tu' u lolotongá. Te u ki'i fakat t p ki he me'a ko eni na'e fekau'aki pea mo e motu'a ni 'i he ngaahi 'aho ko eni kuo maliu atú, ke fai hono tipeiti'i ai 'a e L pooti fel ve'i mo e 'Atitá. Hang ko e me'a ko 'oku ke mea'i Sea, ko e ta'u eni 'e fiha 'a e toutou tipeiti'i p 'a e fo'i me'a tatau. 'Oku 'ikai ke hoha'a ki ai 'a e motu'a ni. Ko e fo'i me'a 'oku ou tokanga ki ai Sea.

Lord Tu’ivakan : Sea! Fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ‘a e Fakafofonga N pele Fika 3 ‘o Tongatapu.

Taukave kehekehe pe natula L pooti 14/15 mei he 15/16

Lord Tu’ivakan : Sea, ko e me’a tatau ka na’e toki faka’osi mai p ‘a e L pooti 14/15. Ko e me’a ki mu’a na’e ‘omai ‘a e me’a ko ia 14/15 ki he ...15 mo e 16 ko e faka’osi ia ‘a e L pooti ‘a e ‘Atita Tau’at iná. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a tatau eni. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 !

‘Eiki Minisit Polisi: Sea, te u fakatonutonu p ‘a e ‘Eiki N pele Fika 3 ‘o Tongatapu. Ko e me’a ko eni na’e fai ai ‘a e tipeiti ko eni, na’e to e to’o mai ‘a e fu’u me’a ia na’e ‘osi tipeiti’i ia ki mu’a ‘o fakakau mai ki he tipeiti’i ko eni, ‘a e me’a ko eni na’e me’a ki ai. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu. Na’e ‘ikai ke hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni ia. Ka ko e tahá ‘oku ke mea’i p na’e ‘osi ui makehe ‘a e Fale Alea ko eni, ke faka’ilo ‘a e motu’a ni ke fakanofa mei hono fatongia. ‘Oku ‘ikai ko e ki’i me’a si’i ia, ‘ikai ko ha me’a si’i ia. ‘E ‘ikai ke lava ‘a e motu’a ko ia, he ko e motu’a ko eni ‘o lea ‘o talifehu’i ki he me’a ko ia. Ka na’e ‘osi ‘omai ai ki heni, pea *go through* p ia ‘o ‘osi. Ko e h kuo to e ‘ai ai ke to e liliu ‘a e tu’unga ko ia he ‘aho ni? Ko e h ‘oku toe ‘ai ai ke liliu ‘a e kongá ko ia he ‘aho ni?

Lord Nuku: Ki’i fakatonutonu atu p Sea?

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e feme’a’aki ko eni ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit , ‘oku me’a ia ‘i Fale ni, pea ‘oku ngofua p ia ke tau lea ki ha fa’ahinga me’a, tau’at ina ‘a e Falé. he ‘oku me’a p ia heni. Ko e Tohi Tu’utu’uni ia ko eni, ko e fo’i tu’utu’uni ko ‘oku ‘omai, ko e ‘uhinga ki ha taha ‘oku ‘ikai ke ‘i Fale ni. Ka ko ‘eku fakatonutonu ki ai, ko e feme’a’aki ko na’e fai ki ai ‘oku ‘at p ia ‘i Fale ni, he ‘oku ‘i Fale ni p ia Sea. Ko e fakatonutonu ia. M 1 .

‘Eiki Minisit Polisi: ‘Eiki Sea, ko u to e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki N pele ‘o ‘Eua. Ko e me’a ko na’e faka’ilo mai ai ‘a e motu’a ko eni, lolotonga ia ‘oku ou kei ‘Atita Seniale. Na’e ‘ikai ke u lava ‘o lea ‘i Fale ni. Ko ‘eku toki lea p eni ‘i he ‘eku toki hoko mai ‘o M mipa ‘i he Fale Alea.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Me’a ki lalo ‘Eiki N pele.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonú. Ko e h ho’o me’á? ‘Oku tonu ‘a e fakatonutonú, he ko e me’a ko na’a tau talí, ka ‘oku ke me’a leva ‘o peh ‘oku tonu ‘a e fakatonutonu pea aafe ‘a e malanga, pea kapau ‘oku hala ‘a e fakatonutonú, me’a mai hoko atu p koe ho’o...Ko e ‘uhinga ia he ‘oku longo ‘a e Feitu’u na, ka koe’uhí ko ‘eku fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Ko e me’a ko ‘oku me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisit N pele, na’e ‘ikai ke M mipa ‘i he taimi ko na’e alea’i ai. Ka ko eni kuo M mipa eni hang p ko ho’o me’a mai.

Lord Nuku: Ko ia Sea, na’e ‘uhinga ai ‘a e fakatonutonu, he ‘oku M mipa ia ‘i Fale ni. ‘Ikai ke u lave au ki he me’a ki mu’á. M 1 ‘a e feme’a’aki Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 ‘Eiki N pele!

‘Eiki Minisit Polisi: M 1 ‘Eiki Sea. Ka ko e ‘uhinga ia ko ‘a e fokotu’u mai ‘e he Fika 4. H ‘a e me’a kuo tau liliu ai he ‘aho ni? Ko e h ‘a e me’a ‘oku tau liliu ai he ‘aho ni? Ke ‘oua ‘e to e fai ‘a e me’a ko ia na’e fai ‘i he kuohili? ‘Oku tali lelei p ‘e he motu’a ni ia ke tipeiti’i, tipeiti’i he ko e toki me’a p ..’oku fanongo p ‘a e kakai ia p ko e h ‘a e ‘uhinga ‘oku tipeiti’i ai ha me’a. Pea ko e ‘uhinga ia ‘a e pou pou...

Lord Tu’ivakan : Sea! Fakatonutonu atu!

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘a e ‘Eiki N pele Fika 3 ‘o Tongatapu.

Lord Tu’ivakan : Me’a ki lalo.

Sea K miti Kakato: K taki me’a ki lalo.

‘Eiki Minisit Polisi: Ko e fatongia ia ‘o e ....

Sea K miti Kakato: K taki me’a ki lalo.

Lord Tu’ivakan : Sea, ko e Fale eni ‘oku ‘i ai ‘a e ‘Atita Seniale pea ‘oku pau ke ‘omai ‘ene L pooti ki he Falé. Ko hono ‘uhingá ia e me’a ‘oku fai ai ‘a e tipeiti ‘i he me’a ko ia? Na’e ‘ikai ‘uhinga ia koe’uhí ko ‘ene ‘i heni, ‘oku pau p ke ‘omai ‘a e L pooti ‘a e ‘Atita Senialé ki he Fale ni. Ko e me’a ia na’e hokó.

Sea K miti Kakato: M 1 .

‘Eiki Minisit Polisi: Sea, sai ka u hoko atu ai leva au h ‘i he t peiti ka u toki faka’osi kae toki hoko atu.

S miu Vaipulu: Sea, ko e ki’i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ! Ko e ki’i fakatonutonu eni ‘a Vava’u 15?

‘Eiki Minisit Polisi: M 1 Sea.

S miu Vaipulu: Ko e fakatonutonú Sea. Tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki K mití. ‘Oku tau ‘i heni tautolu ia fel ve’i mo e Tu’utu’uni 79. Ko e Tu’utu’uni 79 ‘i he ‘oatu ‘e ha M mipa ha Fokotu’u. ‘Oku ‘ikai ke fekau ‘aki ia mo ha L pooti ‘a e ‘Atitá. Ko ha Fokotu’u, ko u kole atu Sea, ke tau fakafoki mai ‘etau feme’a’aki ‘a e Fale ni, ki he me’a ko ‘oku ‘uhinga ai ‘etau feme’a’aki ko eni ‘i he lolotonga ni. Ko e Tohi Tu’utu’uni ia Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Faka’osi mai ‘Eiki Minisit , he ‘oku tonu ...

‘Eiki Minisit Polisi: Ko e fokotu’u ‘oku te’eki ke a’u atu, te’eki ke mahino lelei atu’a e fakamatala ‘a e motu’a ni. Ko e s pinga ia ‘oku ou hanga ‘o ‘oatú. Kapau te u foki ki he L pooti ‘a e ‘Atitá, ko e founga maheni ko eni ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisit ! Fakamolemole mu’a kuo mahino ki he motu’a ni ia, ho’o ‘uhinga fekau’aki pea mo ho’o me’a ko eni ‘oku t palasia ‘a e Feitu’u na, te’eki ai ke ke M mipá. Ka ke me’a mai ‘i he Kupu (e) ‘o e ...

‘Eiki Minisit Polisi: ‘Oku ou lolotonga lele p ‘i he Kupu (e).

Sea K miti Kakato: Me’a mai!

‘Eiki Minisit Polisi: Ko e anga ko ia ‘o e Fokotu’u mai ko ‘o e L pooti Faka’atitá, na’e fokotu’u mai, he ko e taimi ko ‘oku l pooti ai ‘a e ‘Atitá, ‘oku ua ‘a e ongo l pooti. Ko e ki’i l pooti nounou mo e l pooti l loa. Pea ko e l pooti nounou ko ia ‘oku *public*. Ko ia ‘oku *public* ‘oku ‘ai ko ke tipeiti’i. ‘Oku ‘ai p ‘ene fo’i *opinion* ‘oku sai p ‘oku kovi, p ‘oku sai p ka ‘oku ki’i *reserve* ha ki’i me’a ‘e taha. ‘Osi ko iá pea ne toki hanga fa’u leva ‘e ia ‘a e fo’i me’a ‘oku ui ko e l pooti ki he kau takí ki he kau takí, ko e *management letter*. ‘A ia na’e ‘uhinga p ia ki he *management*. Na’e ‘ikai ‘uhinga ia ke toe ’omai ki he *public* pehení. Ke tipeiti’i ‘o fanongo ‘a Tonga ni k toa ki ai. He koe’uhí ko e fanga ki’i fakalelei holo p ia ‘o e ng ué, ka ko e fo’i tu’a ‘o e fakamatala pa’anga, kuo ‘osi faka’ofa’ofa p ia. Ko e me’a ko eni na’e hoko ko eni ki he motu’a ni. Na’e ‘omai ‘a e ki’i fo’i l pooti nounou ‘oku ‘ai ko ‘i he fakamatala pa’anga, pea toe ‘omai mo e *management letter* ke tau tipeiti’i heni Sea, ke fanongo kotoa ‘a Tonga ni ki ai.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Hou’eiki N pele ‘Eua.

Lord Nuku: Sea, ko ‘e ‘uluaki ‘o e fakatonutonu he ko e me’a ko eni na’e ‘osi fai ‘a e feme’a’aki ki ai pea p loti’i. ‘I ho’o Tohi Tu’utu’uni Sea, ‘oku ‘ikai ke ngofua ke to e fai ha feme’a’aki ki ha me’a kuo ‘osi fai ki ai ho’o Tu’utu’uni.

Sea K miti Kakato: M l ‘Eiki N pele.

Lord Nuku: Ka e ‘at ke me’a ki ai, to e faka’at ka tau hoko atu.

Sea K miti Kakato: Tonu ‘aupito ‘a e me’a ko eni. ‘Eiki Minisit ! Foki mai fu’u lahi ‘a e kini mama’o. Kini mai ke mahino ‘a e me’a koi a...

‘Eiki Minisit Polisi: Ko e kini atu ke mahino ‘a e me’a ko ia ‘oku tokanga ki ai ...nau to e hanga ‘o ue’i ...

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ia kuo ‘osi paasi ‘i he Fale ni. ‘Oua ‘e to e ’omai ia ke tau to e lea ki ai he ’oku tapu ia ki he kau M mipa ke fai ha to e lea ki ai. Me’a mai ho’o poini ke a’u ..

‘Eiki Minisit Polisi: Na’a ku ‘ai p ‘e au ko e ki’i fakat t . Sai! Ka ko ‘eku ‘uhinga ia ‘eku tokanga atu ki he Fokotu’u. Sai p ki’i fakatonutonu ko eni ke fakamo’oni lelei pea mo e ‘ai ‘a e leá ke fakamat pule. Sai p ia. Ko ‘ene a’u p ko ke nau hanga ‘o tali ‘io p ‘ikai. Ko e h ‘a e me’a ‘e ‘omai ki heni? ‘Omai ia ki heni ke toki fakakakato ‘i Fale ni hono tu’utu’uni. Ko e me’a ia ‘oku ou tokanga atu ki ai. ‘Oua ‘e ki’i talanoa’i p ‘i ha ki’i tuliki pea tuku ai. ‘Oua! ‘Omai ki heni ke folahi ke tau vakai kotoa ki ai. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . N pele....

Taimi 1150-1200

Sea K miti Kakato: .....’o ‘Eua Me’a mai.

Lord Nuku: Tapu p pea mo e Feitu’u na Sea, fakatapu atu foki ki he Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. ‘Eiki Sea ko e fakahoha’a ko ‘a e motu’a ni ‘i he ‘uhinga ko ‘etau hanga ‘o fai ‘a e feme’a’aki ki tu’a. Ko ‘eku fakakaukau eni Sea kapau kuo tau hanga ‘o fakangofua ‘a e Fale ni ki tu’a ke tau lea ‘i ha fa’ahinga me’a p ‘oku fiema’u ‘e he M mipa ke me’a ki ai, pea ‘oku ‘at ia he ‘ikai ke lava ia ke fakatonutonu koe’uhi ko hono fatongia fekau’aki pea mo e fonua. Kapau ‘e lave h taha mei tu’a ki ha me’a heni, ‘oku ala faka’ilo ia ‘oku ‘ave ia ki he lao Sea, k ko e ‘uhinga ko hono fokotu’u mai ko eni ‘Eiki Sea koe’uhi ko e mafai ko ia ‘oku ‘i Fale ni, pea mo e mafai ko ‘oku ‘oange ki he kakai ‘o e fonua.

Pea ‘oku ‘uhinga peh ko hono ‘omai ko ki heni he ko e ki mu’a ko Sea ke ‘omai h tohi fokotu’u p ko ha tohi ...ko e tohi fokotu’u ko e fokotu’u ‘a e m mipa Fale Alea, ‘o fekau’aki mo ha fa’ahinga me’a fakal kufua ‘i he fonua. Ko e tohi ko hono ua ko e tohi tangi, ‘oku to e ‘omai p mo ia ki he fakafofonga ke ne hanga ‘o sivi’i pea toki ‘omai ki he Fale. Ko e ki mu’á Sea na’e peh ni hono natula. Ko ‘omai p tohi tangi pea ‘omai ‘a e tohi tangi ki heni ‘o tali ‘e he Fale pea lava. Pea na’e makatu’unga mei ai ‘a e kupu 79. Ko e lau ko ia, ngaahi lea kehekehe na’e ha’u ia ‘i he tohi tangi. ‘I ai mo e ngaahi fakamo’oni na’e ‘ikai fe’unga, ‘i ai pea mo e ‘ fakalea, lea kovi, pea na’e ‘uhinga peh hono fokotu’u ko kupu 79 ‘ave ki he k miti ke nau hanga ‘o vakai’i. Pea ‘oku ‘ikai ke hanga ‘e he k miti ia ‘o fakangata ha tohi, ko e me’a ko ‘oku nau hanga ‘o fai ko e fakahoko ki he m mipa ko ko na’a ne ‘omai ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea ta’efe’unga ‘o tatau ia pea mo e Tohi Tu’utu’uni. Tohi Tu’utu’uni ko ko na’e hanga ko ‘e he Fale ‘o p loti’i ke ‘ave ki he k miti ke sivi’i ai koe’uhi ko e lahi ‘a e ‘ lea ta’efe’unga ko mo e ngaahi fokotu’u ta’efe’unga na’e ‘omai ki he Falé ni ‘o fekau’aki pea mo e kakai ‘i tu’a.

K ko e ‘uhinga p ‘eku fakahoha’a atu ‘a’aku ia Sea ko e ‘uhinga ia na’e ‘ave ai ki he k miti pea hanga ‘e he k miti ‘o fakalelei’i, ‘oku ‘ikai ke nau fakalelei’i ko ‘enau tala p ki he tokotaha ko na’a ne fakah mai, ko e ki’i fakalea ko ‘oku ta’efe’unga. Ko e lea ko ‘oku lau’i kovi’i, ke fai ha’anau lau, pea kapau ‘oku nau vili ta’e’unua p nautolu ia ke laka mai ‘o ‘omai hangatonu ki he Sea, k ko e tu’utu’uni ia ‘a e Sea ‘aho Fale k ko e me’a ko ‘oku fai ki ai ‘a e tokangá ia ‘Eiki Sea, ko e h kuo tau hanga ai ‘o malu’i kitautolu, ke tau hanga ‘o lea mo malanga mo me’a ‘aki ha fa’ahinga me’a p ia ‘a ha taha ‘oku hoko ‘i tu’a. Malava p ‘i he taimi ni ke te lea p kita ia ki ha taha ‘i tu’a ‘oku ta’efe’unga p ko e h . ‘Oku ‘ikai h me’a ia ke ne ta’ofi au, kae ‘omai ‘a e ki’i fo’i tu’utu’uni ko eni ke ne hanga ‘o fakafuofua ‘etau feme’a’aki ko ‘i Fale ni.

K ko e ‘uhinga p ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e poupou, pea kapau leva ‘oku peh ‘e he Fale ni ke to’o ki’i fo’i me’a ko ia, faka’at ‘a e kakai mo tautolu, faka’at mo tautolu, he ko ‘etau me’a ko ‘oku fai heni ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he fale hopo. ‘Osi tu’o fiha eni ia ‘ave me’a mei heni ki he Fakamaau’anga, fakahoko mai ‘e he fakamaau’anga, ‘ikai ‘oku ‘ikai ke mau kau kimautolu ko e me’a p ia ‘a e Fale Alea. Ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai ‘a e poupou atu ai ke ‘omai ki’i fo’i konga ko eni ke ki’i ‘ufi’ufi’i atu h me’a ‘o fekau’aki pea mo e kakai. Ko e fakamalanga p ia Sea.

Sea K miti Kakato: M l , me’a mai Minisit Ngaahi Potung ue ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: M l ‘aupito Sea, ‘oku ou fakatapu atu atu ki he Feitu’u na ka e ‘uma’ ho Fale ‘Eiki.

Sea tuku mu’a ke ‘oatu p ki’i fakakaukau ko eni na’a tokoni p ki he t langa. Mahino ‘aupito ‘i he ongo fakamalanga Sea ‘a e ngaahi poini ‘oku tu’uaki’i, pea mahalo ko e fai p sio ia ki he kakano ko é ‘o e tohi ‘i he a’u mai ko ki he K miti Kakato. Pea ‘oku ou hanga Sea ‘o ‘ai ki’i fo’i fakalea ko eni ke tau hanga mu’a ‘o fetongi ‘aki ‘a e kongā (e), ko e ki’i kongā ia ‘i mu’aaai ‘oku sai ‘aupito p ia ‘a e (c) mo e (d). Ko e kongā (e) foki ko e ‘uhinga eni ia kapau ‘oku ‘i ai h ngaahi fakamatala ia ‘oku te’eki ai ke fakapapau’i ‘i he taimi ko ia ‘a ia ‘oku peh hang ‘ene tu’u mai ko ha mo’oni’i me’a k ‘oku ‘ikai ko ha mo’oni’i me’a ‘i he lau ‘a e k miti. Pea ‘oku ou kole ange ke ‘oatu mu’a ki’i fakamatala ko eni na’a tokoni p .

Fokotu’u ke fakah mai K miti ki Fale Alea ngaahi me’a ‘oku te’eki ke fakamo’oni’i

F f kapau te tau hanga ‘o fulihi ke peh , ‘e faka’ilonga’i mai ‘e he K miti Tu’uma’u ‘a e ngaahi fakamatala ‘i he Tohi Fokotu’u ‘oku nau peh ‘oku ‘ikai malava ke fakamo’oni’i ‘a e ngaahi mo’oni’i me’a ko ia. Ko ‘eku ‘uhinga eni Sea pea ‘omai leva ia pea fakah mai ‘a e l pooti ‘oku kakato, k te nau hanga ‘o faka’ilonga’i mai ‘a e ‘ fakamatala ko ‘i he Tohi Fokotu’u ‘oku nau peh ‘oku te’eki ai ke fakamo’oni, mahalo ‘e tu’utu’uni ‘a e K miti Kakato ia ke to e fakafoki ke fai ha ng ue ki ai, koloa p ‘oku a’u kakato mai ‘a e tohi.

S miu Vaipulu: Ki’i fehu’i p Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e fehu’i eni ‘a Vava’u 15. Minisit .

S miu Vaipulu: Ko e taimi ko peh ‘e lau leva ‘a e tohi ia ‘i Fale ni, kuo ‘osi leva ai ‘a e taumu’a ia ko ‘o e kupu’i ...ke toki *decide* ‘a e K miti Kakato ia kuo ‘osi *public* ‘a e me’á ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: M l ‘aupito Sea, kaikehe k ko e anga p ia ‘eku me’a, na’a ‘ikai ke ‘i ai h taimi ...mahalo ‘e ‘i ai foki ‘i he ...he ko e ‘ tohi ‘e ni’ihi ‘e ‘i ai ‘a e ‘ fakamatala ai mahalo na’a toki lava ia ‘o fakamo’oni’i k ‘e l loa ia, ‘e fai ‘a e ng ue ia ki he kakai ko na’a nau fanongo ‘i he talanoa ko ‘a e kakai ko na’e fanongo ‘i he ...mahalo ko e ki’i fo’i laine ia ‘e tolu pea toki a’u ‘o ...k ko e anga ia ko ‘eku sio, na’a faifai pea feinga ‘a e K miti Tu’uma’u ke fakapapau’i pea ‘osi ange fo’i to’u Fale Alea ko ia ‘oku te’eki ai ke lava h ng ue ki ai, m l ‘aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai N pele ‘o Niua.

Lord Fusitu’a: M l Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e k miti. Ko ‘eku to e pou pou p ki he me’a ‘a e k miti mo ‘eku fie lave h ki’i tali atu ki he me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e fika 4, pea ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ke hoha’a ki ai. Ko e me’a ko ‘oku hoha’a ki ai ‘a e fika 4 ko hono me’apango Sea, lahi ‘etau fa’a mai ki he Fale ni ‘oku te’eki ai ke tau lave lave fakalelei hifo ki he ‘etau ‘ pepa. Ko e me’a ko ‘oku lave ki ai ‘a e fika 4 ‘oku fekau’aki ia mo e kupu 8 mo e Tohi Tangi ‘Eiki Sea, ko e kupu 79 ‘oku fekau’aki ia mo e fokotu’u. ‘Oku ‘ikai ke to’o ‘a e totonu ia mei hono ‘omai ki he k miti ‘a e tohi tangi, pea ko e fatongia ko ‘a e k miti ki he Tohi Tangi ko hono sivi faka-*procedure* p . ‘E kei ‘omai p ‘a e kakano ia ‘o e tohi tangi ko ia, pea ‘omai ia ki he Fale ni, ‘a ia ko e me’a ko eni na’e hoha’a ki ai ‘a e fika

4 'oku fekau'aki ia mo e tohi tangi 'oku 'ikai ha'ane fekau'aki 'ana mo e kupu ko eni ko 'oku tau lolotonga tipeiti ai. Ko hono 'uluaki ia.

Ko hono uá 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'a e motu'a ni 'oku fekau'aki mo e fokotu'u he kuo pau foki ke tau manatu'i, k 'omai 'a e ngaahi tukuaki'i ko ia ki he Fale ni, fakatatau ki he kupu si'i (d), 'oku te'eki ai hano fakamo'oni'i, 'uluaki 'o hang ko e lave 'a e 15, kuo 'osi lau ia 'o fakamafola 'i he ngalu'ea 'o hang ko e me'a na'e si'i loto mamahi ki ai'a e tapu ange mo ia 'a e fika 16 kuo m l l ta'u kuo 'osi.

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea te u lava 'o ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki N pele.

'Eiki Minisit Polisi: M l 'aupito 'Eiki Sea. 'Oku ou faka'apa'apa 'aupito ki he me'a 'a e 'Eiki N pele Niua. K 'oku 'ai p ke u fakamanatu ki ai, ko e faka'ilo ko ia 'o 'Etuate Lavulavu na'e lau kakato p ia heni na'e 'ikai ke to e fai 'a e me'a ko , 'a eni ko 'oku ne tu'u mai ko . Te'eki ai ke 'oange h faingam lie ki ai ...M l Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tui homou kote.

Lord Fusitu'a: Malo Sea....'Oku ou fakam l 'aupito ki he lave ko , ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai 'eni, he ko e 'ai p eni ke u fakamalanga atu ai, ko e me'a na'e loto mamahi ai 'a 16 ko ia ...

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele 'oku ou kole atu ke 'oua te ke kata ka ke me'a mai p .

Lord Fusitu'a: K taki,, na'e 'ikai ke kata 'a e motu'a ni, pea kapau ko ia, ko e me'a ia na'e si'i loto mamahi ai 'a 16 he kuo hili.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea: Hou'eiki. M l 'aupito 'a e feme'a'aki, tau toki hoko atu ki he 2 ho'at . M l .

(M l l ho'at)

<005>

Taimi: 1400-1410

S tini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. (Lord Tu'ivakan).

'Eiki Sea : Hou'eiki, tau liliu ai p 'o **K miti Kakato**. M l .

Sea Komiti Kakato : Hou'eiki, mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu ki he 'Eiki Pal mia, Tokoni Pal mia, Hou'eiki Minisit e Kapineti. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio, peh foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l mu'a 'etau ma'u e efiafi ni ke hoko atu 'a 'etau ng ue. 'Ikai ke to e fakal loa, mou me'a mai ki he 'etau kupu ko eni 'oku fakahoko ai 'etau ng ue, Hou'eiki. Pea mo e me'a lahi p , talu eni ho'omou feme'a'aki mai he 'aho ni, 'oku te'eki ai ha kupu ia 'e paasi he 'aho ni. 'Oku mou to e fakatokanga'i ange p 'etau

‘ekon miká, ‘e kau p mo ia he ‘etau fakakaukau’i e anga ho ‘omou feme’a’akí, mo e l loa, kae koloa p kuo mou laum lie lelei, pea tau p loti leva. Tongatapu 4, kamata mai e faka’osi’osi ho ‘omou feme’a’akí.

Taukave ke fakapekia kupu e

M teni Tapueluelu : M l . Tapu pea mo e ‘Eiki Sea e K miti Kakató, pea peh ki he Hou’eiki M mipá, Sea, kae faka’osi atu p ‘a e fakama’ala’ala e motu’a ni, fekau’aki mo e kupu ko ení. ‘A ia ‘oku ou fokotu’u atu, ‘Eiki Sea, ‘oku fu’u mamafa ‘aupito ‘a e kupu ko ení ia, ke ng ue’aki, ko hono ‘uhingá, ‘Eiki Sea, ‘e lava ai ke tamate’i ha ngaahi fokotu’u ia ‘i he ngaahi K miti ‘i he taimi te nau ng ue ai ki ai, ‘Eiki Sea. Kapau te u taki p , ‘etau tokangá, ‘Eiki Sea, pea peh ki he Hou’eiki K miti, ki he anga e tu’u ‘etau ‘asenita. ‘Oku faka’otu’otu ai ha ngaahi fokotu’u pehe ni, kimui. Ko e fokotu’u mei Vava’u 16. ‘Eiki Sea, kapau ‘e paasi eni, pea paasi he Fale Aleá, ‘o *effective*, ‘e ‘uhinga mai ia ke fakafoki e ngaahi fokotu’u ko ení, pe ko ha ngaahi fokotu’u pehe ni ‘i he kaha’ú, ke ‘alu ia ‘o ‘omai ha fakamo’oni. Ka fokotu’u mai ha taha. Fiema’u ke tanu e halá. ‘E fakamo’oni’i f f , Sea, ‘oku fiema’u ke tanu e halá, Sea. Te ta ‘alu ‘o ‘omai ha tohi fuakava mei he kakaí, kuo pau ke tanu e halá. Fakamatata Fuakava mei he ‘ofisakolo, mo e kau pule fakavahé? Ko e poini ia ko , Sea, ‘oku fai ki ai ko e tokangá.

S miu Vaipulu : Sea, fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu. K taki p .

Taukave fiema’u fakamo’oni’i ha lau ki ha taha

S miu Vaipulu : K taki p e Fakafofongá, Sea. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ki he ng ue. Ko e me’a ki he fakamo’oni ia, ko ha lau ki ha taha, ki ha sino. Ko e me’a ia ‘oku tau malu’í. ‘Oku ‘ikai ke tau malu’i ‘etautolu ia ha fokotu’u mai ke fai e ng ué, ko e me’a ia ‘a e Pule’angá. Ko e lea ko ‘o e fokotu’ú. Ko ‘etau malu’i ‘a e kakai ko mei tu’á. ‘Oku ‘ikai ko e malu’i eni ia ha ng ue hala, ke kumi hano fakamo’oni, ke tanu ha hala. Sea, ko e halá ia, ko e me’a ia ‘oku ‘at p ia. Ko e me’a ko ‘oku malu’í, ko e totonu ‘a e tokotaha ‘oku nofo mei tu’á. Ko ia, Sea.

Sea K miti Kakato : Tonu, M l Fakafofonga.

M teni Tapueluelu : ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e fakatonutonu ko ení, ‘Eiki Sea. Kapau te u hanga ‘o lau atu e kupu ko ‘oku feinga e motu’a ni ke fakapekiá. Ko ia eni ‘oku peh . ‘E ‘ikai fakamatata’i ai ha mo’oni’i me’a kapau ‘e ‘ikai malava ke fakamo’oni’i ‘a e mo’oni’i me’a ko iá. ‘Oku ‘ikai ke ne tuhu’i mai ‘e ia, ko e ‘uhingá ki ha taha. ‘Oku talamai, ko e me’a. ‘Oku fu’u tu’u ‘at , pea f ‘at ‘a e fakalea ‘a e kupu ko ení, ke peh ko e ‘uhinga p eni ki ha tokotaha, koe’uhí ke ‘uhinga ki ha to e me’a kehe. Ko e kupu ko ‘e *apply* ia ki ha fakah ‘o ha fokotu’u, *motion*, ‘oku *apply* ia ki he *motion*. Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku taki e tokangá ki ai, Sea, he ko e ‘ *motion* k toa ena ‘oku fokotu’u mai ‘i he ‘etau ‘as nita ena, ‘oku talitali mai ko mei muí, ‘Eiki Sea. Ko e ‘ *motion* k toa ia ‘a Vava’u 16. Ko e h e me’a ‘e hoko? Fakafoki ia ke ‘alu ‘o ‘omai ha ‘ fakamo’oni ki ai? Ko e palopalema ia hono fatu ‘o e tu’utu’uní, ke lelei ki ha ni’ihi kae ‘ikai ke sio fakal kufuá, ‘e ‘Eiki Sea. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ou fokotu’u atu ai ke fakakaukau’i. Fakapekia ‘aupito e fo’i kupu ia ko iá, ‘Eiki Sea. Ko ‘etau me’a p ‘atautolu ‘oku fai, ko hono fakakaukau’i ke ‘omai ki heni pea toki aofangatuku ‘e he K miti ko eni. Ko hono ‘uhingá ia ‘oku ui ai eni ko e K miti Kakató, ‘Eiki Sea. Fakapekia e fo’i kupu ia ko iá, ‘oku ou fokotu’u atu, ‘Eiki Sea. M l ‘aupito.

Sea K miti Kakato : Fokotu'u pea 'oku 'i ai hono poupou. 'Eiki Pal mia, me'a mai.

Mahu'inga kupu 8 Konisit tone ke 'ata kakai ke tohi tangi ki ha fa'ahing me'a

'Eiki Pal mia : Fakatapu atu ki he Feitu'u na, 'Eiki Sea. Fakatapu atu ki he toenga e Hou'eiki. Sea, ko e me'a foki ko eni, 'oku mahu'inga e me'a ko eni. Ko hono 'uhinga he 'oku fekau'aki eni ia mo e totonu 'a e kakaí. Ko e totonu ko 'a e kakaí 'oku 'i ai p e Lao ki ai he Fakamaau'angá, ke kumi ki he Fakamaau'angá. 'Oku 'i ai p e Lao 'a e Kaung ue Faka-Pule'angá, ke kumi ki he PSC, pe ko e h . 'Ai mo e fo'i sino 'e taha, kumi ki ai. Ko e kupu 8, ko e kupu mahu'inga ia 'e taha, 'oku ne fakah ai 'e he kakaí 'enau totonu ki he Tu'i, pea mo e Fale Aleá. Ko e fakalea ko e 'o e kupú 'oku peh . Kupu 8. " 'Oku ngofua mo 'at ki he kakai kotoa p ke fai 'enau lotu. K taki fakamolemole, ko e kupu 9 ia. 'Io, ko e Kupu 8.

Sea K miti Kakato : Kupu 8 e Konisit tone, 'Eiki Pal mia?

'Eiki Pal mia : 'Io, lau'i mai angé ia. Kai kehe ko e kupu 8, 'oku 'at ki he kakai e fonuá ke nau tohi tangi ki he Tu'í, pe Fale Aleá, 'i ha me'a 'oku h ki honau 'atamaí. 'I ha me'a p 'oku h ki honau 'atamaí 'oku totonu ke nau tohi tangi ai.

Ko hono 'uhinga hono faka'at e me'a ko eni, 'i ha me'a p 'oku h . 'UHINGÁ, he 'oku 'ikai ke 'ilo Lao e kakai ia e fonuá. Pea 'oku 'ikai ke nau 'ilo nautolu ki he Konisit tone, mo e ngaahi Laó. Ko ia ai 'oku 'omai 'a e fo'i kupu ko eni, ke tohi tangi e kakaí ia. 'Ikai ke toe fiema'u ia ke nau talaatu ha 'uhinga faka-Lao. Ko e fa'ahinga me'a p 'oku ha'u ki honau 'atamai, 'oku nau fakakaukau 'oku 'i ai e mahu'inga pea 'oku 'i ai 'enau totonu ki ai, pea nau tohi tangi kinautolu ia ki ai. 'Oku ou tui ko e mahu'inga ia ko 'o e kupu 8. 'Oku 'ikai ke hanga 'e he kupu 8 'o ha'iha'i e kakaí ki ha fa'ahinga Lao, pe ko ha fekumi ke ma'u ha fa'ahinga *evidence*. Me'apango p ko 'ene tuku faka'at peh 'a e kupú, ko e 'uhinga ke 'at p 'a e kakaí ke nau tohi tangi, 'i ha fa'ahinga me'a p 'oku h ki honau 'atamaí.

Lord Tu'iha'angana : Sea, k taki mu'a ke u kole tokoni ki he Pal mia.

Sea K miti Kakato : 'Eiki Pal mia, faingam lie lelei ke tokoni e Fakafofonga Ha'apai Fika 1?

Taukave ke 'oua lave ha Fokotu'u Faka-Fale Alea ki ha sino mei tu'a

Lord Tu'iha'angana : K taki, 'Eiki Sea, ko 'eku tokoni p 'a'aku ia ke fai mai, 'Eiki Pal mia. Mo'oni p e me'a ia, pea 'oku ou tui tatau ia mo e me'a ko eni 'a e 'Eiki Pal miá. Ko e palopalema ko eni ia, ko e tohi tangi ia, 'oku lahilahi ai, 'a e fa'a, 'ai mai ko eni lave ki ha hingoa. Ka ko e fo'i kupu foki ko eni ia, fekau'aki eni ki he ngaahi fokotu'ú. Fokotu'u Faka-Fale Alea. 'Oku taataaitaha ha ngaahi fokotu'u ia 'e lave mai ki ha. Ko e natula ia 'o e Fokotu'u Faka-Fale Aleá, ko e fokotu'u ha ng ue, hang ko e me'a ko , ko e fokotu'u mai ha ngaahi me'a, mea'i p 'e he Hou'eiki, e natula e fokotu'ú. Ka ko e 'uhinga, p ko 'eku tokoni 'a'aku ia, 'Eiki Palemia, 'oku ta tui tatau aí. Ko e 'uhinga, ka o e kupu eni ia, hang ko 'eku lave'í, mahalo ki he me'a, 'a eni ko eni na'e fakatonutonu mai ko eni, ko e me'a eni ia ki he fokotu'ú. 'Oku 'ikai ke fekau'aki eni ia mo e tohi tangi. Ka na'e ki'i 'alu fakataha p foki e malanga ia ko fekau'aki mo e tohi tangi, mo e ,, Ko e tokoni p ia. Ka ko e me'a ia fekau'aki mo e Fokotu'u Faka-Fale Alea. Ke 'oua 'e lave ha Fokotu'u Faka-Fale Alea ki ha sino mei tu'á. Ka ko 'eku tui 'aku, 'oku 'ikai ke fa'a hoko eni ia 'i ha Fokotu'u Faka-Fale Alea, 'oku mei hoko lahi eni ia he ngaahi tohi tangi. Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku e motu/a ni, ki he lave'i 'e he motu'a ni e K miti Totonu ko 'a e me'a, 'oku ou fa'a 'i aí. Ko e fokotu'ú ia 'oku 'ikai ke nau fa'a lave kinautolu ke tukuaki'i atu a hai, mo hai, toki ki'i me'a kehe ia, mahalo 'oku

toki ha'u ia ha fokotu'u *impeachment*, pe ko e me'a peh . Ka ko e fokotu'u n molo ia, 'oku. Ka ko 'eku tokoni p ki he 'Eiki Pal mia, na'a 'oku fai tautolu he. Ko ia pe ko ia, Sea, tokoni mai. 'Oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e totonu ko 'a e kau tohi tangí, mo e me'a.

Sea K miti Kakato : T t atu, m l .

'Eiki Pal mia : Kapau ko ia, pea sai p ia. Ka ko e me'a eni 'oku hokó. 'Oku 'omai e tohi tangi kotoa p 'o 'ave ki he K miti ko ení, ke nau hanga 'o vakai'i, mo sivi'i, 'o to'o e ' lea 'oku ta'efe'ungá, 'ikai toe kehekehe ia mo 'enau ng ue ko 'oku fai ki he fokotu'ú. 'Ikai ke u, hei'ilo pe ko e h hano fu'u faikehekehe fau. Ka ko e 'uhinga 'oku ou fakakau ai e tohi tangi he me'a ko ení. He ko e tohi ia 'oku lahi taha hono 'omai ki Fale ni, pea 'oku ng ue ki ai e K miti Laó, ki hono to'o mo e ' me'a ko ená. Ko e ' me'a ko ena na'e fakalau mai 'anenaí, ko 'oku fai ai ko 'a e t palasia ...

<006>

Taimi: 1410-1420

'Eiki Pal mia: ...'a e kakaí, pea hang .. ko u faka'uhinga'i 'e au ia 'oku kau ai 'a e Tohi Tangi. Pea kapau 'oku peh 'e he Fale ni 'oku 'ikai ke kau ai 'a e Tohi Tangí, to'o 'aupito ia 'oua te tau to e lave kitautolu ia ki ha tohi tangi, pea 'oua te tau to e talanoa kitautolu ia ki ha fatongia 'o e K miti Laó fekau'aki mo ha tohi tangi. 'Oku ou fakah atu kiate kimoutolu hou'eiki, ko e palopalema ia 'oku hoko ki he Fale ko ení, ko e 'u tohi tangi. Ko e me'a 'oku hoko 'oku ou fie lave ki aí, ko e lea ko e *language* ko ia 'oku ng ue'akí, p ko e Fokotu'u p ko e tohi tangi. Te tau fihí kitautolu 'i hono faka'uhinga'i 'a e lea ko ia 'oku ta'etaaú, mo e lea 'oku taau. Lahi 'aupito 'aupito 'aupito 'a e ngaahi lea 'i he Fokotu'u mo e Tohi Tangi 'oku 'omai ki heni, pea peh 'e he Tohi tangí p ko e fokotu'ú ko e lea ko iá ko e lea p ia 'oku *normal* ko e lea p ia 'oku ng ue'aki. 'Oku tu'utu'uni mai 'e he K miti Laó ia mo e K miti, ko e lea ko ená 'oku ta'efe'unga. Te u fakat t 'aki 'a e fo'i lea ko e mio'i. Kiate au ko e fo'i lea ko eni ko e mio'i, 'oku 'ikai ke u fakakaukau atu 'oku 'i ai ha me'a 'oku kovi. Ko e fo'i lea faka-Tonga ia, pea ko e fo'i lea ia 'oku ng ue faka'aho 'aki, ka mou vakai ange, 'i he anga ko ia 'o e fakakaukau 'a e tokotaha 'oku K miti ..

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni p ki he 'Eiki Pal miá, p 'e laum lie ..

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia te ke laum lie ke tali 'a e tokoni ko eni?

'Eiki Pal mia: 'Io.

Lord Fusitu'a: Ko e 'ai ke u fakama'ala'ala 'a e me'a ko ia 'oku ne me'a mai ai.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Hou'eiki N pele Niua.

Lord Fusitu'a: Ko u fakam l lahi ki he fakama'ala'ala 'oku fai 'e he 'Eiki Pal mia. Ko e me'a ko e fakalea, 'oku fie ma'u ke mahino . Pea ko hono pangó p , 'oku hang ko e me'a ko ia 'a e N pele mei Ha'apaí, ko e me'a ko he'etau 'asenitá, 'oku fekau'aki ia mo e Fokotu'u. 'Oku 'ikai ha'ane fekau'aki 'ana mo e Tohi Tangi. K kuo fai a e lave ki he Tohi Tangí, ko ia ai ko e me'a ko ia 'oku fekau'aki pea mo ho'o me'a ki he mio'i, ko e me'a ia 'oku fiema'u ai ke tau malu'i ai mei he mio'i. Hang ko ení, kapau te u peh mai 'e au 'i ha'aku fokotu'u, tonu ke fai ha fokotu'u 'a e Pule'angá 'a e Falé ki he Pule'angá, ke liliu 'a e Laó, he

‘oku ma’u kotoa ‘e he Fakataha Tokoni ia ‘a e mafai ia he Pule’anga. Ko e fo’i loi ia. Ko e mio’i ia ‘Eiki Sea. Pea ka fakangofua ia’o fokotu’u, ko ‘eku lau’ikovi’i ia ‘e au ‘a e ni’ihi ko ia, pea mo ‘eku takihala’i ‘a e kakaí ‘i he tu’unga ko ia ‘o e Lao. He ko e fo’i ta’emo’oni ia. ‘A ia ‘oku ou tui ki he mio’i ko ia ‘oku ‘ai mai ‘e he Pal miá. Ko e fakalea ko eni ‘oku ‘ai mai mei he Komiti, te ne malu’i mei he mio’i ko ia, ke peh ‘oku ma’u kotoa ‘a e Fakataha Tokoni ia ‘a e mafai ‘o e Pule’anga. Ko ia ‘oku ou pou pou au ia ki ai, k ‘oku ou tui ‘oku hanga ‘e he ....

Sea K miti Kakato: M 1 Hou’eiki N pele.

Taukave ‘oua ‘e fakangatangata hono ‘omai tohi tangi ki Fale Alea

‘Eiki Pal mia: ‘Oku ‘ikai ko ha fakatonutonu eni ia. Ko e ‘uhinga ‘eku lave ki aí, he ‘oku taku ko e lea ko ia ‘oku ta’efe’unga. P ‘oku ‘asi ‘i ha Fokotu’u p ko ha Tohi Tangi, ka ‘oku ta’efe’unga ‘a e mio’i. F f ha to e ‘lea kehe te tau t kehekehe ai mo e kakaí, pea fai atu ‘o tau hanga ‘oku tautolu ‘o fakafoki ‘a e Tohi Tangi p ko e Fokotu’u ‘i he *language* ko ia ‘oku ng ue’aki. Ko ia ‘oku ou peh , ‘oku fiema’u p ia ke ‘omai ki Fale ni. Tau fakat t ki he *social media*. Ko e motu’a ni foki ia ‘oku ‘ikai ke u *access* au ki he *social media* he ‘oku ou vale au hono ‘ai ‘o e me’a ko ia. ‘Oku ‘ikai p ke ‘i ai ha’aku ‘ilo ‘a’aku ia ko e ha ko ‘a e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e fel foaki ‘a e kakai. Ko e me’a p ‘oku ou ‘ilo’í ‘oku talamai kiate au, kuo ke a’u koe ki he havehavé hono lali ‘e he *social media*. Pea u talaange ko e h ‘a e me’a ‘oku hoko ai. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e hoko. Tuku p ia he ko e ‘uhinga ia ‘o e *public opinion*, pea ko e ‘uhinga ia ‘o e *media*, ke hanga ‘e he kakai ‘i he *public* ‘oku ‘ikai ke na ‘ilo ki he Laó, ‘o ‘omai ‘enau fakakaukaú, ke tokoni. ‘Ikai ke u sio atu au ha fu’u me’a, tukukehe ‘oku ou ‘ilo ‘oku mahino p ia ki he kakaí ‘a e lea kovi ‘aupito. ‘Oku ‘ikai ke vale ‘a e kakaí, ‘oku lava p ‘a e kakaí, ‘oku nau ‘ilo ‘a e ngaahi lea ‘oku ta’efe’unga, ngaahi lea ‘oku fe’unga p ia ke fai.

Ko e poiní, ‘oua te tau hanga ‘o fakangatangata. Ko e peh ko ia ‘oku t palasia ‘a e me’á, ‘oku ‘uhinga ki he h ‘a e t palasia? Kapau ‘oku tau peh ‘oku hanga ‘e he Fale ni ‘o to’o hake. Te u fakat t ‘aki eni. Na’e ‘i ai ‘a e *case* ko e kau t mate ‘e toko 3. Pea na’e tu’utu’uni ‘e he Fakamaau’angá ke tautau k toa kinautolu. ‘Alu ‘a e kakaí ‘o tohi tangi mai, ke tukuange mu’a ‘a e toko 3, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘uhinga fakalao ia. Tukuange ‘a e toko 3 ko e m 1 ‘enau fai ‘a e fo’i ng ue ko ia, ke fakatau’at ina’i kinautolu. Ko ‘eku ‘uhinga ki he me’a ko ení, ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke tau hanga ‘e tautolu ‘o tala ‘oku t palasia ‘a e kakaí he ‘oku ‘at p ‘a e *media* ia ke nau t palasia kinautolu t palasia atu ‘a hai. ‘Oku ‘i ai ‘a e Fakamaau’anga ke ‘ave ki ai ‘a e ngaahi me’a ko ia. Pea ‘ia tautolu hení, ‘oku totonu p ia.

Lord Tu’iha’ateiho: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ‘a e Hou’eiki Ha’apai Fika 2.

Lord Tu’iha’ateiho: K taki p ‘Eiki Pal mia, ki he motu’a ni ‘oku ‘ikai ke u hanga ‘e au ‘o ‘ilo’i ko e h ‘a e fen pasi ko ‘a e me’a ko ia mo e me’a ko eni. Pea ko ‘eku fakatonutonu ki aí, ko e Kupu 8 ko ena ‘o e me’a ki aí, ne mau ‘alu holo ‘i Vava’u mo e Pal miá, ka na’e M mipa Fale Alea ‘i he taimi ko ia. ‘Oku fai ‘a e *consultation* mo e kakaí, ke ‘omai honau lotó, ‘o fekau’aki mo e me’a ko ia. P te mau tali ha me’a p , p ko e ‘uhinga p ki he Lao ke tamate’i p fakamo’ui. Mahalo ko ia Sea ‘a e fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: M 1 e tokoni. ‘Eiki Pal mia.

Tui 'ikai maumau hono t palasia 'e ha taha ha taha he m tia

'Eiki Pal mia: Ko e anga ia 'o e vakai 'a e motu'a ni, 'oku 'ikai ke u tui 'oku 'i ai ha maumau hono t palasia 'e ha taha ha taha 'i he *media*. 'Oku ou fakakaukau ko e tokotaha kotoa p 'oku ne ma'u 'a e 'atamai lelei. 'Oku te'eki ai ke u fetaulaki au mo ha fa'ahinga tohi tangi 'oku 'omai ki he Fale ni p ko ha Fokotu'u 'oku 'asi mai ai ha fu'u me'a fakalielia. 'Oku meimei ko e 'omai p ia ko e *opinion* 'a e kakaí, ko e anga ia 'enau fakakaukau ki he *case* ko ia p ko e *issue* p ko e tokotaha ko ia. 'Oku 'at ki he tokotaha ko ia ke tali. Kapau 'oku peh 'e he tokotaha ko iá 'oku 'ikai ke mo'oni, tohi mai ia, 'alu ia 'o tali mai ia he *social media*. Ko e anga ia Sea 'eku... 'Oku 'ikai ke u peh ke u hanga 'o poupou'i ke fai ha ..

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i fehu'i p ki he 'Eiki Pal mia p 'e laum lie lelei ..

Sea K miti Kakato: Me'a mai Hou'eiki N pele Niua.

Lord Fusitu'a: 'Oku mahino mai mei he me'a 'a e 'Eiki Pal miá ka ko e tau'at ina p ia 'a'ana. Ko 'ene tui faka-fo'i tuituí, 'oku tonu ke faka'at 'at p 'a e t palasia 'a e kakaí he ngaahi feitu'u kehekehe. *Media, social media*, 'i tu'a mei he Fale ni. Ko 'eku fehu'í, 'oku laum lie lelei p 'oku fakapotopoto nai, ke tau kaung uki 'a hono t palasia 'a e kakaí? 'Oku 'ikai ke u fu'u loko tui tatau peh . M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki.

'Eiki Pal mia: 'Oku 'ikai ke totonu ia ke tau kিতautolu 'o poupou'i. Kakai 'oku mou 'at 'at ke mo u t palasia p he taha 'oku mou loto ki ai. 'Oku 'ikai ke peh 'a e anga 'o e mo'ui 'a e sosaieti. Ko e nofo ko ia 'a e sosaieti, 'oku 'i ai p 'a e kakai 'oku nau 'atamai lelei, nau maheni pea mo e anga ko 'o e fekuki 'a e ngaahi kulupu kehekehe he soasieti, pea 'oku nau 'at 'at ke nau takitaha 'ai 'a 'ene *opinion* pea mo 'ene fakakaukau. 'Oku te'eki ai ke u ongo'i 'oku 'i ai ha fu'u me'a fakatu'ut maki fau he ngaahi me'a ko eni. 'At p 'a e tokotaha ko iá hang ko 'eku lau. Kapau 'oku 'i ai ha taha heni 'oku lau ki ha taha, 'at ki he tokotaha ko iá ke ha'u 'o 'ai mai 'ene *opinion*, pea tukuange ki he kakaí ke nau fakamaau'i. 'Oku poto p 'a e kakaí hono fakamaau'i 'a e ngaahi *issue* ko ia 'oku 'ohake heni. Ko e me'a ia 'oku ou faka'amu ki aí, ke tau tukuange ki he fonua Temokalati, ke nau 'ave ki he fale hopó kapau 'oku totonu ke 'ave ki he fale hopo. Ka ko e pango foki ení,. 'oku peh ia 'oku hanga 'e he Tu'utu'uni 'a e Falé 'o fakahaofi kিতautolu. Tukuange ki he kakaí ke t 'a e tama ia ko iá he fili ka hoko, kapau 'oku ongo'i 'e he kakai 'oku .. Sio ko e ' tautea ia 'oku fai ki he kakai ko ia. Kapau 'oku ongo'i 'e he kakai,...

Lord Fusitu'a: Sea k taki, k taki p he toutou tu'u 'oku ou kole fakamolemole atu Ko e toe ki'i tokoni faka'osi p ki he 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: Me'a mai, 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: 'Oku ou faka'apa'apa lahi ki he 'ene me'a ki he ngaahi halanga kehekehe 'a e Pule'angá, tuku p ia ki he Fakamaau'anga. Ka 'oku ke mea'i ko 'Eiki Pal mia, ko e tokolahi 'o e fonua ni ia 'oku 'ikai ke nau ma'u 'a e v henga 'oku ma'u 'e he Feitu'u na. Ko e me'a 'oku ui faka-p langi ko e *access to justice*. Ko e 'omai 'e he motu'a ni ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau pa'anga 'anautolu ki ha Loea. Na'e 'osi kumi 'a e totonu honau ongoongo. Ko e 'uhinga ia hono fakafatongia 'aki kিতautolu ke tau malu'i kিতautolu mei he Fale ni 'Eiki Pal mia.

Sea K miti Kakato: M 1 .

'Eiki Pal mia: Tukukehe ka te u 'oatu 'a e fakat t 'e taha. Na'e Tohi Tangi'i au 'e ha finem tu'a 'e toko 400 tupu ta'u 1994. Ko 'eku lea angatu'u 'i he nusipepa ko e *Wall Street Journal* 'i 'Amelika. Na'e 'omai 'a e tohi tangi ki heni 'o lau heni. Lau k toa 'a e ' *language* ko ia na'a ku ng ue'aki. 'Osi ko ia pea tu'utu'uni lea 'e he Falé, ki he 'Ateni Senialé ke 'omai ha'ane *opinion*. Tu'utu'uni 'e he 'Ateni Senialé, 'ave ki he Fakamaau'angá pea mau ki he Fakamaau'anga. Mau ki ai, peh 'e he fiem tu'á 'oku ou t palasia . 'Oku 'ikai ke 'uhinga peh au ia ki he anga 'enau fakakaukau. 'Oku nau faka'uhinga'i 'e nautolu ko e t palasia. Ko e iku'anga 'o e hopo ko ení, na'e tukuange au ia 'e he Fakamaau, ko hono mo'oní ia, ka ko 'eku 'uhingá 'oku lahi 'a e ngaahi *issue* mahu'inga 'aupito 'aupito 'oku totonu p ia ke ...

<008>

Taimi: 1420-1430

'Eiki Pal mia: ... lea mai e kakai kia tautolu pea tau lea atu 'i Fale ni he ko e 'uhinga ia 'oku ta u 'i heni ai pea 'oku 'i ai 'a e 'atamai lelei 'a e Fakafofonga kotoa p na'e fili pea kapau 'oku ongo'i 'e he kakai ko e tama ko eni 'oku fa'a lea laulaunoa, lea ta'eta'e'uhinga, lea kovi, lea ta'efe'unga, tonu ke t ia he fili ka hoko. Ko e me'a sivi ia e tokotaha ko ia ko hono tautea'i ia e tokotaha ko ia ka 'oku 'ikai ke ongo'i. Pea kapau 'oku kei fili mai p ia he kakai, 'oku tonu 'enau ongó 'a nautolu. 'Oku 'ikai ko ha fu'u *issue* ia 'oku fu'u ... 'Oku peh 'oku fu'u kovi 'aupito. Ko e anga ia 'a e fakamaau 'a e kakai. Ko ia 'oku ou 'oatu 'eku fakakaukau ko eni, me'apango p ko ho'omou talamai 'e moutolu 'oku 'ikai ke kau e tohi tangi. Ta u fakapapai'i he 'aho ni 'oku 'ikai ke toe kau e me'a he Tohi Tangi. Na'a a'u ki 'a mui pea mou pea mou foki mai 'o talamai ko e tohi tangi eni 'oku 'asi ai e ' lea ko eni. Ko e h lea 'etau me'a 'e fai ki ai?

Lord Fusitu'a: Sea k taki ha faingam lie ke u tali he 'oku hang 'oku fehu'i mai e 'Eiki Pal mia ...

Sea K miti Kakato: Fiem lie ki ai.

Lord Fusitu'a: Kapau te ke, kapau te ke me'a lelei hifo p 'oku 'ikai ke to e veiveiua ia 'oku 'uhinga p ia ki he fokotu'ú 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: 'Oku sai p ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia he'etau fononga atu ko eni ki he kaha'u he ko e lahi taha e mamahi mo e ta'efiem lie ko e ng ue 'a e tohi tangi. Si'isi'i ha fokotu'u ia te u fakatokanga'i 'e au ia 'oku 'i ai ha fa'ahinga me'a ia ai te u sio hifo. Ko e tohi tangi ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia, ko e tokoni ena mei Vava'u 15.

'Eiki Pal mia: Kapau 'oku tuku 'aupito e Tohi Tangi ia, te u fiem lie au ia kae 'oua na'a toe lave ha taha heni 'i ha 'aho.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia, ko e tokoni.

Tokanga ke 'oua ngaue'aki e lao ke tapalasia ai totonu ha taha

S miu Vaipulu: M l 'Eiki Sea. Ko 'eku tokoni p 'a'aku ia 'Eiki Sea, 'e lava nai 'e ha ni'ihii 'i he Fale ni ke ng ue'aki e mon 'ia ko 'oku ma'u 'e he M mipa ke lau ki ha taha 'i tu'a? 'A ia 'o kapau 'e to'o e kupu ko 'eni he 'ikai lava ia 'o fakamaau'i. 'A ia 'oku 'i ai e ' pepa he taimi ni kuo mo'ua koe'uh 'oku 'ikai ko ha me'a ia na'e 'ave mei heni. 'E to'o mai leva e tafa'aki ko ia ko mei he ' pepa 'o 'ai ia 'i Fale ni ke fakalao'i 'a e faihala he fonua ni, 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'o e kupu ni ke 'oua te ta u ng ue'aki 'a e lao ke tau toitoi ai mei hono t palasia e totonu ha taha. M l Sea.

'Eiki Pal mia: Ka u to e 'oatu ha fakat t 'e taha. Na'e 'i ai e fakahoha'a 'a e motu'a ni he uike kuo 'osi na'a ku lave ai ki ha tohi na'e tuku atu mei he 'Ofisi e Palasi ki he kautaha m fia 'i Lusua, ko e tohi ko eni na'e t a'i ai e sitapa ko 'a e Palasi. Pea fakah ange ka nautolu te mau totongi e pa'anga fitu kilu 'Amelika, 'aho 'e fitu ki mu'a pea ta u ai e ' helekopeta. Ko e fo'i tohi ia. Na'a ku hanga 'o 'ai e me'a ko ia heni. Ko e me'a ko u t la'a ki ai ko e h ko ha lea 'e fai he fu'u kau fakapotopoto ko eni na'a nau fili mai he kakai mo e Hou'eiki N pele, ko hai ha taha heni te ne hanga ke t palasia ha taha? Ko au 'oku lahi 'aupito 'eku lea ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'e ...

Lord Fusitu'a: Sea 'oku ou kole atu ko e anga e fakatonutonu mahalo na'a tau lave p ki he me'a ni ki mu'a, na'e 'osi 'ohake he Pal mia (tapu ange mo ia) e kaveinga ko eni ki mu'a. Pea na'a mau kole atu ke ... kapau 'oku 'i ai ha me'a peh 'uluaki ko e, ko e lea ki he ni'ihii 'oku 'ikai ke nau 'i Fale ni ke fai hono tali. Ko hono uá kapau 'oku 'i ai ha me'a peh pea mai ha me'a fakapepa ki he Fale ni ke fai ki ai ha me'a. Pea ko hono tolú ko e 'uhinga ia 'oku fokotu'u ai e kupu ko eni ke 'oua e fai e ngaahi fokotu'u pehe na 'oku te'eki ke ma'u ha me'a ke fakapapau'i'aki 'Eiki Sea. Pea ko hono ... hang p ko e lave 'a e 15 'oku ongo'i 'e he motu'a ni 'oku tau, te ta u fetokoni'aki p tautolu ke malu'i p kitautolu kae si'i t palasia e kakai, kiate au 'oku 'ikai ke toe veiveiua, ka fakapekia e kupu ko eni te tau faingam lie p tautolu 'i hono malu'i kitautolu he tu'utu'uni kae si'i t palasia e kakai, ko e 'uhinga ia 'oku ou peh ai, ka alasi e kupu ko eni kuo pau ke to'o mo e malu'i 'o kitautolu. 'Oku 'ikai ke *fair* ia Sea...

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: M l .

'Eiki Pal mia: K taki p Hou'eiki 'eku fa'a lave ... Ta'u 'e tolungofulu ko eni 'oku ou 'i heni, te'eki ai ke u fanongo p te u fetaulaki ha fa'ahinga lea ta'efe'unga kuo fai 'i Fale ni, he 'oku matu'aki tukupi ha taha ta'eta'e'uhinga. Ko e peh ko eni 'oku ta u, 'oku tau t palasia e kakai, talamai ha fo'i fakat t , h ha lea ne fai heni ha taha 'oku ne t palasia ha taha? Kapau 'ohovale p kuo ki'i h atu ha taha 'o 'ai ha me'a peh , ko 'ene feinga p ke mahino 'a e poini ko 'oku 'uhinga ki ai. Hang ko e me'a ko eni 'oku ou fakat t atu, ko 'eku lea ko 'oku fa'a fai 'i heni 'oku 'ova. Hang ko 'eku ...

Lord Fusitu'a: Sea. Sea ko e fakatonutonu.

'Eiki Pal mia: 'Oleva, 'oleva mu'a ke 'osi ai leva ...

Lord Fusitu'a: K taki ko e fakatonutonu Sea fakamolemole.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Pal mia: Sai p ia ko e 'osi eni ko u to e hoko atu.

Lord Fusitu'a: K taki ko e me'a ia na'e 'ikai ke fie lave ki ai e motu'a ni he ko e me'a he kuohili, ka ko e 'uhinga 'oku toutou 'eke he Feitu'u na ko hai kuo ne fai ha lea ki ha taha fakafo'ituitui p ko ha tukuaki'i 'oku matu'aki ta'emo'oni 'ene me'a, sai ko e lolotonga ko 'etau alea patiseti, ko e fakatonutonu eni ...

Sea K miti Kakato: 'E Hou'eiki N pele, ko e me'a kotoa p 'oku tau alea'i 'i Fale ni ...

Lord Fusitu'a: Ko ia.

Sea K miti Kakato: Ke 'oua te ta u to e foki 'o to e fakahoko mai.

Lord Fusitu'a: Ko ia 'oku 'ikai ke toe fai ha foki ki ai ko e fie ma'u p kuo fakah hangatonu mai 'e he Pal mia 'oku te'eki ai ke hoko ha me'a pehe ni ka ko e fakat t eni 'ene hoko k taki fakamolemole 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai ang Minisit Lao, ki'i fakatonutonu.

'Eiki Minisit Lao: Ki'i nounou p 'o fakatatau mo e me'a ne tau toki 'osi paasi. Ko e fakatonutonu, 'oua to e 'ova he miniti 'e taha.

Lord Fusitu'a: Miniti 'e taha 'Eiki Sea. 'I he'etau alea patiseti na'e fai e lea hangatonu ki he hingoa (*tapu ange mo ia*) 'a e fa' e motu'a ni, lau'i atu tokotaha. Ko hono ua na'e fai hono tukuaki'i 'e he M mipa 'o e Fale ni 'a e 'Ateni Seniale ko e k k 'i hono fatongia. Ongo fo'i lea ta'etaau, ta'emo'oni 'e ua ia mo e lea ki he ni'ihi 'i tu'a 'ikai ke nau lava tali 'enau ... Ko e fakat t ia ki he me'a 'oku ne me'a ki ai pea ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai e kupu ko eni. M l .

Sea K miti Kakato: M l N pele.

'Eiki Pal mia: Sea, ka 'i ai ha taha te ne 'ai ha lea heni pea ne 'omai ha 'uhinga, na'a ku lave ki he fo'i fitu kilu ko ia na'e paasi, na'e 'asi he tohi e 'Ofisi Palasi 'e totongi he 'ofisi e 'aho 'e fitu ki mu'a pea tau mai. Ko e fo'i silini ko eni na'e 'ave ia he taimi na'e, me'apango ko 'eku lave ki he me'a ko ia. 'Ikai ke u sio atu au ko ha me'a 'e palopalema ai he na'e hoko, me'a na'e hoko, ko e me'a ena ia na'e 'ohake he Fakamaau'anga 'oku ou talanoa atu ki ai. Na'e 'i ai mo e 'Ateni Seniale ai, mau talanoa'i e fo'i fitu kilu. Sai te u ki'i afe si'i, neongo ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ke fu'u kaunga, Hou'eiki 'oku ou maheni mo e ' me'a 'oku hoko 'a e va'inga 'a e kakai tokolahi 'i he takafalu e Tu'i, he te u to e lava ke u toe 'oatu mo ha fakat t 'e 10, 'a e me'a tatau. Ka ko e poini eni, na'e 'ikai ke u 'uhinga peh au, nau talanoa he fo'i fitu kilu ke u fakamo'oni'i ko e me'a ko eni na'e t a'i ki ai e sitapa 'a e 'Ofisi Palasi, h me'a na'e hoko? Fiu he tohi mai e kautaha ke 'oange ha silini pea 'ikai ke nau 'oange. Tohi mai nautolu ia kia Palu, Va'inga Palu te nau mai nautolu 'o 'ave 'enau ... pea nau puna mai 'o fakaheka mahalo ...

Lord Nuku: Sea ...

'Eiki Pal mia: Ko 'etau ... te ta u ala eni ki he loloto e me'a ko 'oku ou 'uhinga ki ai.

Lord Nuku: Ko 'eku ...

Sea K miti Kakato: 'Eiki Pal mia ko e tokoni ...

Lord Nuku: Ko e me'a eni ko na'a tau 'uhinga ki ai 'oku ne me'a mai ki he hingoa e tokotaha ko Va'inga Palu, na'e tonu ke 'i heni ia ke ne hanga 'e ia 'o fakamo'oni'i 'a e me'a ko eni Sea. 'Oku tau 'uhinga ...

Sea K miti Kakato: Ko e ki'i fakatonutonu ...

Lord Nuku: Ko e 'uhinga peh 'e lave ki ai ko e hingoa 'oku 'i tu'a ka 'oku 'uhinga peh p ko e fie tokoni atu p 'e Pal mia ki ho'o me'a.

'Eiki Pal mia: ... (kovi 'a e ongo) ... Fakamolemole atu. Na'a ku loto p au ia ke 'ai ke ... Ko e tohi hangatonu mai p meia Sita ... (*uehe k taki*) ...

Sea K miti Kakato: Pal mia ko e tokoni mei he 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Pal mia: Ko e tohi hangatonu mai p mei he *High Commissioner* ...

Sea K miti Kakato: Ko e ki'i tokoni 'Eiki Pal mia.

Taukave fakapotopoto p ng ue e Komiti ke sivi ngaahi me'a 'omai ki Fale Alea

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e Sea, na'e 'ikai ke u faka'ilonga atu au ka ke tuku ai leva ke u ki'i tokoni atu ai leva, me'a mai p Sea ko u 'ilo au ko e (*Tapu mo e 'Eiki Sea mo e Hou'eiki K miti Kakato*) Ko e me'a ko 'oku mahino ki ai 'etau kaveinga 'oku tau 'i ai he taimi ni ko e fel ve'i ki hono vakai'i ko e ngaahi me'a kotoa p 'oku ha'u ki Fale Alea ni 'oku tau kakato mo'oni, hang kiate au ko e ngaahi me'a ia. Koe'uh ke ta u lava 'o fai ha feme'a'aki ki ai koe'uh 'oku me'a mai ki ai 'a tu'a mo e kakai. Ko e tu'u ko he taimi ni Sea ko 'etau ngaahi k miti, ko e K miti ko eni Fili 'a e Tokanga'i ko eni 'etau Ngaahi Mon 'ia 'oku tautau toko ua. 'Oku 'i ai e M mipa ai 'e ua 'a e Hou'eiki, ua 'a e Kakai, ua 'a e Kapineti. Ko kinautolu ia 'oku tau tuku ki ai ha fatongia ke nau sivi ko e ngaahi me'a fakatatau mo e ngaahi me'a ko eni. Ko kinautolu ia 'oku nau 'i ai e fakapotopoto Sea ke nau sivi pea ko e me'a 'oku ou poupou, 'oku nau sivi ka ko e ngaahi me'a 'oku mo'oni 'oku fakapapau'i he ko e, ko e me'a eni e mo'oni, mai ang ha'o fakamatata kapau ko au ko u tohi mai au 'o talamai 'o l unga'i mai ha taha. Mai ang ho fakamo'oni ke fakamo'oni , 'oku tokoni vave 'aupito ia ki he'ene mahino. Pea 'i he'ene peh 'oku fakapotopoto tuku ki he k miti pea 'ikai ngata ai ko 'etau founa ng ue foki 'Eiki Sea 'oku ngofua p ia kapau 'oku 'osi ang 'oku 'ikai ke ...

<009>

Taimi: 1430–1440

'Eiki Minisit Pa'anga: .... 'oku 'ikai ke ma'u 'a e loto taha ko ia e k miti. 'Oku ngofua ki ha taha ia 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e loto tatau ko ia ke ne 'omai ha'ane l pooti 'oku 'ikai ke tui ia ki he me'a ko ia. 'Oku 'at ia he'etau founa ng ue. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha taha, *dissenting member* 'i ha k miti, tau peh ko e fo'i k miti mo ha fo'i mo'oni, pea nau talanoa'i e fo'i mo'oni ko ia 'o peh , 'o, ko e me'a ko eni tau peh makatu'unga e ' . 'Oku peh 'e he me'a ko

eni, sai, ko e fo'i mo'oni ko ení 'oku 'ikai ke 'omai ha fakamatala 'au ko e me'a, tau peh , ko e fo'i mo'oni na'e peh , Na'e lea 'a Sione 'alu ki 'uta. Pea mai foki e tohi tohi tonu ke talamai, Na'e lea 'a Sione he 'aho M nite he 10 ko 'ene fo'i lea eni. Pea kapau 'oku 'ikai ke ne ma'u 'e ia 'ene lea, mahino 'e fihi e k miti. Ka ko e taimi ko ia, kapau 'oku nau fihi ai, taimi ia ko mai e l pooti ia ki heni. Ko e kupu 'uluaki ia kapau 'oku 'ikai ke nau taha, hang ko 'eku laú, tau fakafongia'i k toa kitautolu heni, ko e kakai eni, ko e p seti eni 'e 23 'o e fakalukufua e toko 26 'oku nau fai hotau fatongia ko hono vakai'i e ngaahi me'a 'oku a'u mai ki Fale ni Sea. Pea mahino leva ia 'oku 'ikai ke nau, tau peh 'oku nau kehekehe, 'oku a'u mai e l pooti ko ení 'o fakah mai ko e h e me'a 'oku kehe ai. Kae taimi tatau, ' l pooti kotoa p 'a e ngaahi k miti 'oku pau ke a'u mai ia ki heni. Tau peh kapau 'oku l pooti e k miti 'oku nau tatau kotoa 'oku nau peh , 'oku 'i ai e mo'oni'i me'a 'oku 'ikai ke nau 'omai, 'oku 'ikai ke lava 'e he tokotaha ni 'o 'omai e tohi ke ne 'omai, 'oku nau to e l pooti mai p ki heni. Talamai, k taki ko e tohi tangi ko ení p ko e tohi fokotu'u faka-Fale Alea, 'oku 'ikai ke mau tali koe'uhi na'e 'ikai ke 'omai e mo'oni'i.

'A ia ko e poini ia ko u tui na'e 'i ai e poini mahu'inga na'e 'ohake, 'a e 'ikai ke a'u mai ki heni, 'oua 'e ngata 'i tu'a kae a'u mai ki Fale Alea ni. 'A ia ko 'ene 'uhinga ia 'oku tau tatau kotoa tautolu he a'u mai. Ko u tui 'oku tau tatau k toa 'i he ngaahi makatu'unga ko ení. 'Ai e lea ke fakapotopoto, 'ai ke mo'oni, ko u tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia heni 'e ta'etui ki he fo'i me'a ko ia Sea. Ko e me'a ko 'oku tau t langa'i, 'a kinautolu ko eni 'oku fai hono me'asivi. Pea ko eni, 'oku 'i ai e k miti, 'i ai e tautau toko fiha, 2 'i he k miti, 'omai ki heni, ko e h e ola 'enau ng ue pea nau fai.

Mahu'inga ke ngaue'aki e lea fakamat pule

Ko e me'a 'e taha Sea, pau ke tau tuku'i ki 'olunga 'a e *standard* ko mo e makatu'unga e lea he fonua ni. Manatu'i ko e meimei lahi 'aupito 'a e 'ulungaanga ko 'o e faitohi mo e ngaahi me'a peh . 'Ilo'i 'oku lahi 'aupito he taimi ni, 'a e ngaahi lea kehekehe 'oku tau 'ilo. Ko e lea 'a e folofola ki he me'a ko ení, peh atu, 'ai'aki p ho'o 'io pea 'ai'aki p ho'o 'ikai, 'ikai ke to e fiema'u ia ke pal mesi. Ka 'oku mahu'inga 'aupito ke tau seti e lea ha ngaahi lea 'oku ne lava p 'o 'omai 'a e fekau ko ia 'oku nau fiema'u, pea 'ikai ngata ai, ke ngaue'aki e ngaahi lea fakamat pule. He ko u tui ko e me'a mahu'inga ia he taimi ni, lea kehekehe, ngaahi lea kehekehe. Ka ko u tui te tau tokoni. 'Oku 'i ai p 'aho ia ko u tui 'e 'alu p taimi mo e ngaahi lea 'ene kehekehe. Ko u tui 'oku pau ke tau, pau ke tau hanga 'e tautolu 'o tali e anga ko 'alu 'a e 'ahó mo e fa'ahinga fekau. Ka ko e poini ko ko u foki mai ai Sea, ko u tui ko e me'asivi ko eni 'oku tau fiema'u 'oku ne fokotu'u mai ko he k miti fo'ou 'oku tau tui k toa kitautolu ki ai.

Ke fakapapau'i 'oku fakamo'oni'i ngaahi me'a'oku 'omai ki Fale Alea

Ko e me'a ko na'e 'i ai ai e ki'i hoha'a ko mei he tafa'aki 'e taha koe'uhi, ke a'u mai ki heni 'oua 'e ngata 'i tu'a. Pea ko e poini ia ko ia 'oku faka'at p he'etau founa ng ue, a'u ki he toko 6, tau fakafongia'i k toa, 'oku 'i ai e fakapotopoto pea h mai p ia ki heni 'o l unga'i. Ke mea'i p Sea, ko e ta'u 15 mo e ta'u 18 ko e f nau, 'oku lau ko 'e he kau saienisi, 'oku te'eki ke nau ma'u 'enautolu e m 'opo'opo ko honau 'atamai, h fanga he fakatapú, m 'opo'opo ko ia honau faka'atamai ke nau lava 'o tala. 'Ikai ngata p he me'a 'oku nau mahino mo e ' takai ko mo e lahi 'oku nau tupu mai ai. Te'eki ke nau lava nautolu 'o tala p ko f me'a 'oku tonu ke nau fai. Ko e me'a ia ko 'oku 'ai ai p ko ta'u e f nau, 15 a'u ki he 18 e akó, kei malumalu ko ongom tu'a, 'uh he 'oku kei mahino ko e ongom tu'a 'oku na 'osi tupu mai naua he mo'ui, a'u mai 'o tolungofulu, f ngofulu pea kei fakamahino 'oku na kei fakatala p 'iate kinaua. Ko e h e lea 'oku tonu ke ng ue'aki, ko e h e me'a 'oku tonu ke ke fai. Na'a lava ai 'o 'i ai ha taha ia, ta'u 15 p ta'u 16, 17, mai ha'ane tohi. 'A eni 'oku kehe 'a

e me'a ko 'oku 'ia, naunau 'oku nau ma'ú. Pea ko u tui ko e me'a mahu'inga ia ko 'i hení Sea, ko u tui au 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e 'ikai ta'etui ki he'etau 'ai e me'a ke maau pea fai totonu pea 'oua 'e 'i ai ha taha 'e uesia. Ko e poini p 'e taha na'a ku fakatokanga'i 'e au ki hení, 'a e 'ikai ke a'u maí. Pea ko u lave'i 'e au e founga ng ue, tatau ai p me'a pau ke l pooti mai p ' k miti ia ki hení. Pea 'i he'ene peh leva pea 'oku tau fehu'i, koe'uhi ko e h e me'a ko iá, pea tau toki mahino'i. Ka 'i ai ha ni'ihí he Hou'eiki 'oku 'ikai ke nau, ta'emahino p 'oku 'i ai ha me'a 'oku nau peh 'oku fie me'a ki ai, 'oku 'i ai p hono tafa'aki ke nau fai Sea. Ka ko u poupou ai. 'Ai e me'a ko ení 'o kamata ke tau 'ai e ngaahi me'a kotoa p *certain* ki he kaha'u, 'a e ngaahi lea mo e ngaahi me'a ke fai pea toki feliliuaki. Ka ko e 'uhinga, 'uluaki, sivi k toa, 'oku tau kau k toa he me'asiví pea a'u mai ki he Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l Minisit . 'E Vava'u 16 me'a mai.

Tokanga ki he totonu 'a ha Memipa ke fakah ha fokotu'u Faka-Fale Alea ki Fale Alea

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, peh foki 'eku fakatapu ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Kapinetí. Fakatapu hení ki he Hou'eiki N pele mo e fakatapu hení ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, m l mu'a ho'o laum lie ki he ho'at ko ení. Pea ko u kole p ke u, ko u faka'apa'apa lahi 'aupito ki he k miti ko ení Sea. Ko u fakam l Sea 'oku nau 'ai mai ha ng ue peh ni, faka'ofo'ofa peh ni ke tau lava 'o alea'i Sea ke m 'opo'opo ange 'etau ng ue Sea. Kaekehe Sea ko u loto p ke u foki mai ki he kupu si'i e, ko u poupou atu Sea ki he fokotu'u mai ko ení 'a Tongatapu 4 Sea. 'Oku ou tui Sea ko e taha ení ha ngaahi fatongia tefito 'o ha Fakafofonga Fale Alea ki Fale Alea ni Sea ke fakah mai ha'ane ngaahi fokotu'u faka-Fale Alea. Pea ko u fakafehu'ia lahi 'aupito Sea p ko e h e 'uhinga 'oku 'ai ai ke tau fakasi'isi'i ai 'a e fatongia 'o ha Fakafofonga Fale Alea Sea. Pea ko ia ai Sea 'oku ou tui 'oku mahu'inga ke tukuange ki ha Fakafofonga Fale Alea, ke fakah mai ha'ane ngaahi fokotu'u faka-Fale Alea ki Fale ni he 'oku 'ikai ko ha'ane fokotu'u fakafu'ituitui ia 'a'ana, ko e fokotu'u ia 'oku 'omai mei he kakaí. Ko e kakai ko ia 'oku ne fakafofonga'i.

S miu Vaipulu: Sea fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Vava'u 16 ko e fakatonutonu ena 'a 15. 15 p pea 16.

Taukave 'ikai ta'ofi 'e kupu e ha fokotu'u tu'utu'uni mai ki Fale Alea

S miu Vaipulu: Ko e fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ke 'omai e kupu ia ko ení ke ne ta'ofi 'a e fokotu'u faka-Fale Alea 'a ha taha. Ko e 'omai ke fakam 'opo'opo 'a e ngaahi fokotu'u ke ng ue'aki 'a e ngaahi lea taau pea 'oua na'a ne uesia ai mo ha taha kehe mei tu'a. Ko e 'uhinga ia e me'a, ka 'oku 'ikai ke fakasi'ia 'e he kupu ia ke ení ke ta'ofi ke 'ai mai ha taha ha'ane fokotu'u tu'utu'uni mei tu'a.

Sea K miti Kakato: M l .

'Akosita Lavulavu: M l Sea. Pea 'i he taimi tatau Sea na'a ku lave ki ai Sea ko u 'uhinga, ko e ngaahi fokotu'u ení 'a e kakai mei he'ete v henga, pea he 'ikai ke tatau 'a e fokotu'u mai ia 'a Tongatapu 3 mo Vava'u 16, 'oku kehekehe k toa p Sea. Pea 'i he taimi tatau Sea, na'u fakah mai 'eku ngaahi fokotu'u 'e 27 'i he ngaahi m hina ko Sea. Pea na'e 'i ai e fokotu'u Sea, mei he k miti na'e lave mai e Fika 3 na'e peh , ke to e fakamanatu ki he Hou'eiki M mipa Fale Alea ke ng ue'aki lelei mo fakapotopoto 'a e ngaahi faingam lie 'o e founga ng ue

fokotu'u faka-Fale Alea Sea. A'u ki he 'aho ni Sea 'oku ou kei fakafehu'ia p ko e h e, 'oku hang eni ia 'oku ou ongo'i 'e au ia Sea 'oku ou p 'usi'i 'e au ia 'eku faingam lie ke 'omai 'a e le'o e kaka'i ki Fale ni Sea. Pea ko ia ai Sea 'oku ou fakafehu'ia Sea e me'a 'e taha ko e, p 'oku anga f f 'enau sivi'i, ko e h e me'asivi 'oku nau ng ue'aki Sea 'a e k miti. Faka'apa'apa lahi 'aupito kia nautolu pea 'oku mahino p 'enau tauke'i Sea. Ka 'oku ou fakafehu'ia 'enau me'asivi, me'asivi, anga f f 'enau sivi e ngaahi fokotu'u faka-Fale Alea 'oku 'omai ki he fale ni Sea. Pea ko ia ai Sea.

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e ki'i tokoni atu p ke tali atu e ..

Sea K miti Kakato: Ke fiema'u e tokoni ko eni.

'Akosita Lavulavu: Fakamolemole tuku mu'a ke 'osi ko u mei 'osi.

Sea K miti Kakato: Fakamolemole Hou'eiki kae me'a mai ai leva 'a 16 ...

'Akosita Lavulavu: Pea ko ia ai Sea 'oku ou fokotu'u atu Sea ke fakapekia mu'a 'a e kupu si'i "e", m l e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Minisit Fakalotofonua.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu mo e Sea e K miti Kakato pea ko u kole ke u h fanga he ngaahi tala fakatapu kakato 'o e K miti Kakato e Fale Alea 'o Tonga. Sea m l e laum lie, laum lie lelei e Hou'eiki. Ko e kupu c, e, ko au, he 'ikai te u fie tipeiti au mo ha me'a 'o kapau 'oku 'omai ha me'a ki heni 'oku 'ikai ke 'omai ha mo'oni'i me'a. 'ikai ke u fie tipeiti au ai. Te u 'ilo 'e au ko e h hono mo'oni'i me'a. 'Oku 'i ai 'etau lea Tonga ko e T e langó kei mama'o. Tau tokateu. Ke mea'i Sea e kau loea, ko e ki'i ava peh , h nautolu ia ai. Ko 'etau feinga'i ko eni ke t puni. Ko 'etau peh ko e fokotu'u p ko e tohi tangi. Peh leva 'e he ni'ihi ko e me'a ko eni ko e, he 'ikai ke t taha 'ene hoko ha me'a peh , 'ikai, tau 'ai ke pau. Ko e loea, ko 'ene ki'i avaava peh p , ko 'enau h ia. Tau 'ai 'etautolu Hou'eiki ke pau. Sea, 'osi mahino e kaveinga ia. Pea 'oku 'osi takitaha nofo p ia mo 'ene p loti. Ko u fokotu'u atu 'e au, fakapekia e kupu ko eni ka tau p loti. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki, kuo fokotu'u mai ke tau p loti pea kuo tui e motu'a ni ki he fokotu'u ko eni fakataha p pea ....

<001>

Taimi: 1440-1450

Sea K miti Kakato: ... mo e lave'i he motu'a ni kuo 'osi ma'ala'ala 'a e kupu ia ko eni. Ko homou ngaahi f me'a'aki 'e 'alu p ke l l a ka 'oku 'osi me'a p M mipa ia mo 'ene p loti. Talu 'etau kamata mei 'aneuhu kuo 'osi maau e p loti ia 'a e kau Hou'eiki pea ko u fokotu'u atu tau p loti. Kalake tau p loti.

Lord Fusitu'a: Sea fakamolemole atu Sea ko e ki'i fokotu'u 'e taha.

Sea K miti Kakato: Tau p loti.

Lord Fusitu'a: Kapau 'e laum lie lelei ki ai 'a e Feitu'u na.

P loti'i 'o tali ke fakapekia kupu si'i e

Sea K miti Kakato: Fakamolemole 'e N pele tau p loti. Ko ia 'oku loto ke fakapekia 'a e kupu ko eni kupu taautaha tu'utu'uni 79 pea 'e, 'a ia ko e kupu ia 'oku fiema'u ke fakapekia. Ko ia 'oku loto ke fakapekia fakah hake hiki mai ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, 'Akosita H vili Lavulavu, 'Eiki Minisit 'a e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit F fakatau'aki, 'Eiki Minisit Ng ue, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit 'o e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 10.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke fakapekia 'a e kupu (e) 'i he Tu'utu'uni 79 fakah mai hiki hake ho nima ki 'olunga.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'ikai ke loto ki ai 'a Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'ivakan . 'ikai ke loto ki ai e toko hiva.

Alea'i e Tu'utu'uni 85

Sea K miti Kakato: M 1 tau hoko atu ki he kupu Tohi Tu'utu'uni fika Tu'utu'uni 85 'i he fika 22 mou me'a mai Hou'eiki. Kole p ki he 'Eiki kole p ki he Fakafofonga Vava'u 15 ke ne fakama'ala'ala mai. He ko u tui ko 'ene ma'ala'ala ange ko e 'ikai ke toe fie ma'u ha h ai ko 'etau hiki nima p . M 1 .

S miu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma' e k miti Sea. Ko e kupu ena ko e ngaahi me'a fo'ou p na'a ke fakah ki ai. Fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai eni.

M teni Tapueluelu: Sea.

Sea K miti Kakato: 'E Tongatapu f me'a mai.

M teni Tapueluelu: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato pea peh ki he Hou'eiki M mipa 'Eiki Sea. Ko e kupu eni ia 'oku fu'u mahu'inga. Hang p ko e me'a ko na'e fakalavelave atu ki ai e motu'a ni 'e kamata ke 'asi mam lie mai 'a e n nunga 'o e ngaahi fatu tu'utu'uni ko eni 'e he, ki he ng ue ko 'a e tokotaha Fale Alea 'Eiki Sea. 'Oku peh he kupu ko eni 'Eiki Sea ko e tu'utu'uni 85 ko 'atautolu .

Sea K miti Kakato: Ko ia.

M teni Tapueluelu: 'A ia ko e kongaf'ou eni, ko ha fokotu'u tu'utu'uni kuo pau ke (a) fakah ia 'e ha M mipa 'oku 'ikai ko ha Minisit . Ko hono 'ai nounou 'e tapu ke fakah mai 'e ha Minisit ha fokotu'u pehé ni. Fakangatangata p ki he kau N pele mo e Fakafofonga 'o e Kakai. (b) Ke t mu'a fakah atu hono tohi fakah ki he 'Eiki Sea pea ke fai pau ki he tu'utu'uni 79 pea (c) ke fokotu'u 'oku ou tokanga ki he kongafakamuimui c kau mo ia. Ke fokotu'u 'e he Fale Alea kapau 'oku 'asi 'i he 'asenita kapau 'oku 'asi 'i he 'asenita 'o e taimi ko ia pea mo e fakahokohoko 'o e ng ue 'o e Falé.

Sea ko e kupu ia ko eni 'oku 'ikai ke m hino ia kiate au hono taumu'a. Ko hono 'uhinga 'oku ne hanga 'e ia 'o fakangatangata e mafai ko 'o e tokotaha Fakafofonga Fale Alea ke ne 'omai ha fokotu'u tu'utu'uni. Na'e 'osi 'ohake eni ia ki mu'a 'e 'Eiki Sea. 'A ia 'oku h mai ia ko ...

Sea K miti Kakato: 'E Tongatapu f k taki 'e fakatonutonu mo fakama'ala'ala mai p he 'e ...

S miu Vaipulu: Ko e tokoni p pe 'e...

M teni Tapueluelu: Sai tali p au 'a e tokoni Sea.

Sea K miti Kakato: Tokoni p .

Tokanga ke 'oua fepakipaki mafai Pule'anga mo Fale Alea

S miu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko e 'uhinga p ke fakah ko he M mipa ke 'oua 'e ng ue'aki 'i ha taimi 'e ha Minisit 'oku M mipa 'i he Kapineti pea ne fokotu'u ki he Kapineti ha me'a lolotonga ko ia 'oku tu'utu'uni 'e he Kapineti ke ta'ofi ko ha fa'ahinga 'uhinga, pea 'omai ia 'o fokotu'u tu'utu'uni atu mei he Fale ni ke fakahoko e fakakaukau ko 'a e tokotaha ko ia 'oku lolotonga ia kuo 'ikai 'a e Kapineti. Kapau leva ko ha me'a ia 'oku fiema'u 'e he Minisit ko ia, ko e 'uhinga p eni 'Eiki Sea ke f ongoongi 'a e ng ue 'a e Fale ni mo e Pule'anga ke 'oua 'e f pakipaki ha taimi koe'uhi ko e Pule'anga 'e 'i ai 'a e pa'anga. Ko e 'uhinga ia 'a e fokotu'u ko eni 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l Tongatapu f .

M teni Tapueluelu: Sea 'oku m hino e me'a ko 'oku faka'uhinga mai ki ai 'a e Sea ko eni 'o e K miti 'Eiki Sea ka ko e pangó 'oku 'ikai ke fakalea pehe'i mai ia he tu'utu'uni ko eni Sea. 'Oku tu'u *general* faka'at mai 'a e tu'utu'uni ia 'oku 'ikai ke ne tuhu'i mai ia ko ha me'a 'i he patiseti p ko ha me'a peh . Pea 'oku tuku atu p au 'Eiki Sea ki he Hou'eiki Minisit kapau 'oku nau laum lie lelei p nautolu ia ke tu'u k toa mai p ' fokotu'u tu'utu'uni ki he kakai ko 'i tu'a. Pea 'ikai ke nau toe lava 'enautolu ia 'o fakahoko mai. Ka mou manatu'i foki 'Eiki Sea ko 'etau ng ue 'oku tau feng ue'aki tautolu mo e kakai. Pea ka ha'u leva 'a e kakai 'o 'omai hanau fokotu'u ki he Fakafofonga pea kapau 'oku hoko ia ko e Minisit te ne talaange 'e ia 'oku ta'ofi he'etau tu'utu'uni ke ne toe fai ha fokotu'u tu'utu'uni.

Ko e 'uhinga ia ko Sea ko 'oku fai ai ko fakahoko 'oku hanga he 'e me'a ia ko eni 'o ha'iha'i 'a e kau ma'u lakanga ko he Kapineti ke 'oua te nau to e lava nautolu 'o *play* 'a e konga honau *role* ko e Fakafofonga ki he Kakaá 'a ia ko e kupu ia ko ki 'olunga 'e 'Eiki Sea kupu *a*. Pea ko e kupu *c* leva 'oku tu'u ta'eta'epau hang ha fo'i loka. Mou mea'i 'e Hou'eiki 'a e fo'i tu'u ko ena. Ke fokotu'u 'i he Fale Alea kapau 'oku 'asi 'i he 'asenita 'o e taimi ko ia. 'Oku hang ia ha ki'i fo'i tu'u faka'ap ia. Pea kapau 'oku 'ikai ke kau ia ai pea tukutuku ai p 'i tu'a. 'A ia ko e konga ko ia 'oku h l vei ia ki he motu'a ni.

Taukave 'ikai fakah mai Tu'utu'uni he laum lie lelei

Kiate au ia 'oku 'ikai ke 'uhinga m lie e fokotu'u ia ko eni. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku fai eni ha laum lie lelei 'Eiki Sea. Kuo to'o e konga ia 'o e totonu 'a e Hou'eiki Minisit . Ko e *privilege* ko eni 'oku tuku p ia ka tautolu ko 'i tu'a 'e 'Eiki Sea. Pea 'oku ou peh 'e au ia ko hono 'uhinga ko e n tula ia ko 'a e lao 'oku totonu ke tatau ki he taha kotoa p . Ko 'ene

‘asi ‘a’ana ‘o filifilimanako ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘oku fen pasi eni ‘Eiki Sea.

Lord Fusitu’a: Sea k taki ko e ki’i tokoni atu p ki he M mipa kapau ‘e laum lie lelei.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘e Hou’eiki N pele Niua.

Tokanga ki he p ‘usi’i e founa ng ue ‘a e fonua

Lord Fusitu’a: Ko e, ‘oku ou faka’apa’apa’i ‘a e hoha’a ‘a e M mipa ki he fatongia faka-Fale Alea pea mo e fatongia faka-Kapineti. He ko e tu’u lolotonga foki ‘etau Konisit tone ‘Eiki Sea te ke ala M mipa Fale Alea ta’eteke Kapineti ka he ‘ikai ke ke ala Kapineti ta’eteke M mipa Fale Alea. Ko hono uhouho’i fatongia ia. Ka ko eni ko e kupu ko eni ‘oku ne hanga ‘o malu’i mei hano p usi’i p ko hono *abuse* ‘a e founa ng ue ‘o hang ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e fika 15. Ka ‘i ai ha Minisit ia ‘oku ne fokotu’u ia ha me’a ki Kapineti pea ‘i he laum lie lelei mo e fakapotopoto taha ‘a e faka’uto’uta ‘a e Taumu’a ‘o e fonua ‘oku nau peh ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto e me’a ko ia. ‘E lava leva h fanga he fakatapu ‘a e Minisit ko ia ‘o to e h lalo uaea ia ‘o fakafou mai ‘i he fokotu’u ha fakakaukau kuo ‘osi fakam hino ia mei he kau taukei mei Taumu’a ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ia ma’a e fonua. Pea ‘oku ne hanga leva ‘e ia ‘o ng ue’aki ‘a ‘ene ongo fatongia. ‘E meimei hang ko ‘oku p usi’i ‘a e founa ng ue ‘a e fonua ‘Eiki Sea .

‘A ia ko u tui ko e me’a ko eni te ne malu’i kitautolu mei hono p usi’i ‘a e founa ng ue ko ia. Pea ‘oku, ko u tui ‘oku mea’i lelei p ‘e Kapineti ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni toki fakatonutonu mai p , kapau ‘oku hala ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e fokotu’utu’u ng ue pau ia ‘a Kapineti ke ‘oua to e fai ha me’a peh ke ‘oua to e ‘omi ha fokotu’u ia h mai mei tu’a pea ‘oku ‘i ai ha me’a mei he Pule’anga pea ha’u p ia mei Kapineti. Pea ‘oku ou tui ko e founa fakapotopoto tahá p ia. Pea ko e me’a ia ‘oku malu’i he me’a ko eni ke ‘oua ‘e p usi’i ‘a e founa ng ue ko ia. ‘Oku hang ko na’e ‘i ai ‘a e lave ‘anenai kuo fu’u f’at ‘a e fakalea ko fekau’aki mo e kupu ko na’a tau toki f me’a’aki ki ai ka ko eni kuo loka’i eni. ‘Oku nenefu ki he motu’a ni pea ‘oku fai e ‘ita ki he f’at ‘oku fai e ‘ita ki he fu’u loka’i ‘oku ‘eke mai p ‘oku f f ko ‘etau tu’u. Ko ia ‘oku ... fakapotopoto ‘a e me’a ...

Sea K miti Kakato: ‘E Hou’eiki N pele Niua me’a ki lalo.

Lord Fusitu’a: M l ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: Ki’i fakamanatu atu p ‘etau ki’i tu’utu’uni na’e kole atu ‘aneuhu.

Lord Fusitu’a: Ko e ekinaki eni ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: ‘E, ko eni kuo ke ‘osi me’a mai e kupu 49 pea kuo lave’i he motu’a ni. Pea ko u kole atu ...

Lord Fusitu’a: Ko ia Sea mo e ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe ‘e Tongatapu, Minisit Fakalotofonua.

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: M l Sea. Tapu mo e Sea pea tapu mo e ‘Eiki Pal mia.

Taimi: 1450-1500

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, Hou'eiki Minisit e Kapinetí, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau N pelé, tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. 'E Sea, ko 'aneafi, na'a ku fokoutua 'i he t pile ko , 'i he Fakafofonga Fale Alea Tongatapu 9, ko e tat pe taha na'a ku tuí. Ko e 'aho ni kuo u fokoutua heni, to e t naki mai mo e tat 'e taha. Ko e tat 'e 2 'oku ou tat 'i he taimi ni. Ko 'eku 'i hení 'i he Fale Aleá ko e fili mai au 'e he v henga Tongatapu 9. Ko 'eku kei fokoutua ko 'i he t pile ko na'e 'i ai 'eku ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni, ko e tangi mai hoku k ingá ke u ha'u 'o 'omi, pea na'e 'omi ki heni pea na'e angalelei 'a e Hou'eiki 'o tali. Ko 'ene tu'u he taimi ni, kuo tapui au ia. 'Ikai ke u to e fai 'e au ha Fokotu'u Tu'utu'uni ma'a Tongatapu 9. Kae 'ai ke f f Sea 'oku nau tangi maí? 'Oku tata e 'one'oné. 'Oku lahi e h mo e h . Lahi e maumau laó. Te u fakaongoongo p ? 'Ikai ko u 'ofa au ki hoku k ingá. Ko e k ingá na'a nau fili aú. Pea kapau leva 'e 'i ai ha'aku tohi tu'utu'uni

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni pe 'e lava

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni eni 'Eiki Minisit pe 'oku ke tali 'a N pele Ha'apai 1?

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Faka'ofa'ofa ko e N pele Ha'apai Fika 1, faka'ofa'ofa.

Vave ange founa ng ue ke fakaa'u e tangi kakai ki Kapineti 'i Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, pea tapu mo e k miti. Ko e me'a foki eni na'e hoko ai ko pea fai ko 'a e tuku ko ki he k miti ke fai 'a e ... mo'oni p ia. Ko e kei fakahoko pe ia 'a e tangi mai ko 'a e me'á ... ka 'oku *power* ange 'a e tat 'e tahá. Hangatonu mai pe ia ki he kulupu ko iá, 'ai ki ai e l ungá, 'e *power* ange 'enau fai tu'utu'uni pea vave 'i ha'ane to e ha'u 'ana 'o hoko mai ko ki hení. Ko e ngaahi poini pe ia na'e 'ohake ko 'o 'ai ko me'á, 'ikai ke peh ia ke to'o e totonu ho k ingá. Ka ko e tat ko 'e taha na'e toki hili, Kapinetí, ko 'ene ha'u ... ko 'ene tangi mai k ingá he 'aho ni, a'u ki Kapineti 'apongipongi 'o fakah ki ai fai e tu'utu'uni ia ki ai. Fale Alea ia 'e to e fou ia he *process* ko ení. M l .

Sea K miti Kakato: M l .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, 'oku peh mai e fakaleá ia, ko ha Fokotu'u Tu'utu'uni kuo pau ke fakah ia 'e ha M mipa 'oku 'ikai ko ha Minisit . 'Ikai ke u kau au ia ai. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni mai ia 'a e kau me'á ia 'oku 'omai ia ki heni. Ka ko 'oku talamai he me'á ia, 'ikai, Minisit 'ikai te ke kau koe ai. 'A ia 'oku 'uhinga atu ai e fakahoha'á.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit 'oku ke mea'i p me'a ko na'e me'a mai 'aki he N pele. Ne peh , ko ho lakanga Minisit ko ho'o me'a pe koe ki he Pule'angá tali ai pe fiema'u ia e k ingá 'ikai ke to e lava mai ia ki heni. Ko e me'a ia na'e ...

'Akosita Lavulavu: Fakatonutonu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: 'Ikai ke u tui au ia ki he founa ng ue ko iá. F f leva kimautolu ko eni mei Vava'u 16 mo Niua, 'e 'ikai foki ngofua ke mau fou mautolu he fo'i hala ko iá. Ko f leva homau faingam lie 'o kimautolú?

Sea K miti Kakato: M 1 Vava'u 16. Me'a mai Fika 3 'o e N pele 'o Tongatapu.

Lord Tu'ivakan : Kole pe toki ... 'Eiki Minisit , tapu pe mo e Feitu'u na. Sea na'e ai foki 'a e me'a 'i he kuo hilí na'e ai e 'Eiki Minisit na'e ha'u mo 'ene ngaahi fokotu'utu'u ka ko e me'a na'e fakafehu'i ki aí pe na'e ai ha'ane fetu'utaki pea mo e Kapinetí he ko hono fatongia ia ko e Minisit kapau 'oku ai ha'ane fokotu'u, 'i he'etau founa ko eni 'o 'etau lele fo'ou maí, faka'apa'apa'i 'a e taki 'o e Kapinetí mo 'ene Kapinetí. 'Oku 'i ai e Minisit 'oku nau takitaha 'a e ngaahi *portfolio*, ka 'oku ai ha me'a 'oku ke fokotu'u, fakapapau'i e tokotaha ko iá, 'alu ke mo talanoa. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ho'o Fakafofongá pea ke ... 'oku tuku e fatongia ia ko iá ki he kau Hou'eiki M mipa 'o e Falé. 'Oku to e ma'olunga ange 'a e tat ko hang na'e me'a ki ai 'a e ... ke ke fai 'a e me'a ko iá. He ko e me'a lahi 'oku fiema'u he ngaahi k ingá ko e hala, ko e vai, fa'ahinga me'a ia ... pea 'oku 'osi 'i ai e ngaahi polokalama 'a e Pule'angá, ka afe mai 'oua te ke to e *repeat* 'e koe me'a ko iá. Ka 'oku ai ha ngaahi me'a 'oku me'a, kole e Kapinetí ke ke alea'i mo kinautolu. Pea kapau 'oku ke fiema'u ke 'ai ho'o me'a 'oku ai e kau Fakafofonga he Tongatapu ko Vava'u he 'oku lava pe foki 'o *Private Bills* pe, ka 'i he taimi tatau ko koe ko e Minisit , faka'apa'apa'i homou taki mo e Kapinetí he 'oku ai ... 'oku 'osi 'i ai e polokalama ia 'a e Kapinetí. Kae 'oua te ke to e *repeat* mai 'e koe ha me'a 'oku lolotonga ia 'oku 'ela ia 'i he polokalama Kapineti.

'Eiki Minisit Lao: Ki'i tokoni atu ai pe Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni

'Eiki Minisit Lao: 'Oku 'ikai ko e fakatonutonu. Ko e ki'i tokoni pe he ko 'emau kulupu ka ko 'eku tu'u atu au mei he Pule'angá. Ko e 'uhinga ia 'eku tu'u atú ko 'eku poupu ki ai mo fakah ki he Pule'angá, 'a e 'uhinga na'e ha'u ai ení. Ko e 'uhinga ia 'eku tokoní 'e ... Ko e 'uhinga na'e 'omai ai ení, mahalo pe 'oku mou kei manatu'i. Na'e 'i ai 'etau Minisit fu'u ... 'ikai ke mau 'ilo ia 'e mautolu, 'ikai ke mou 'ilo 'e moutolu, ka na'e 'i ai ... mei he Pule'angá, lahi e fokotu'u pea ko e 'uhinga ia na'e 'omai ai ki he k mití ke mau hanga 'o alea'í ke tuku 'a e Hou'eiki Minisit mou nofo pe moutolu h , ko ení ke 'omai e kakai 'oku 'ikai ke nau 'i he fale ko , 'o 'omai honau le'ó ke a'u mai. Ko e 'uhinga ia, na'e 'ikai ke peh na'e hoko 'a e me'a ko eni ke alea'i he'emau k miti Fale Aleá na'e ta'e'iai ai hano *basis*. Na'e ta'e'iai hano 'uhinga.. Ko hono 'uhingá ia. Pea 'oku ou kole atu Hou'eiki Minisit ko e me'a lelei eni ia kia tautolu ke tau poupu'i, ka ko e poupu ia ki he Hou'eiki 'o Tongatapu pea mo e kau Fakafofongá. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal miá.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea. 'O 'ai pe ke lahi pe ... kae toki ... m 1 Sea. T t atu.

Poupu ki he totonu M mipa 'oku minisita ke fakaa'u mai ki Fale Alea fiema'u hono v henga

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu ko e Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. Ko e ... 'i he Kapinetí Se, tatau ai pe pe 'oku kehekehe homau lotó 'i loto, ko 'ene fai

pe ha tu'utu'uni ko 'emau tu'utu'uni ia. 'Ikai ke 'uhinga ia 'oku mau loto tatau ma'u pe he me'a kotoa. Ka 'o kapau leva 'oku mau loto leva ke fai ha tu'utu'uni ... 'i Fale Alea ni Sea, taki taha 'i ai pe, 'ene fakakaukau. Hang ko eni 'oku kehekehe e ongo Minisit ko , ko e laum lie ia ko 'o e Fale Alea. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia Sea, ko u pou pou au ki he me'a 'a e Minisit MIA, 'oku tonu pe ke 'i ai pe ha le'o ia e Fakafofonga. Taimi ko 'oku te lele mai mo ha'ate l pooti mei hoto v hengá, 'oku te l pooti mai kita ko e Fakafofonga Fale Alea, 'oku 'ikai ko e Minisit . 'O kapau 'oku talamai he 'ete *constituency* fiema'u 'a e fo'i me'a ko . Fai kita talangofua kita ki he Kapineti, 'i he Kapineti. 'I he Fale Alea 'o kapau leva 'oku te sio kita 'oku ai ha me'a 'oku fiema'u ia 'e hoto vahé, ka 'oku kehekehe ange ... 'osi mahino pe, pau pe ke te feme'a'aki mo e Pal miá. Tonu pe ke te fuatautau p , 'o kapau ko e 'isi ia ko iá te ne *undermine* 'a e Pule'angá, mahalo 'oku tonu ke tuku ia kitu'a he Pal miá. Pea kapau ko e 'uhinga ia ko e tanu ha hala ka 'oku kei toloi he Pule'angá ia ko e 'uhinga he 'oku kei ai 'a e ngaahi ng ue *procurement* ke fakahoko, 'i ai 'ete totonu 'a kita ke te fakap mai, ko e 'uhinga ko e me'a ia 'a hoto koló 'oku ne fiema'ú. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'aku Sea kehe pe Kapineti ia. 'E tatau ai pe pe ko e ha 'emau kehekehe ko e fai tu'utu'uni ko e me'a ia 'oku mau tui k toa ki ai. Ko eni, tonu pe ke ai ha faingam lie he 'oku 'ikai ngata pe he'ete Minisit 'oku te kei Fakafofonga pe Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'E N pele Fika 3 'o Tongatapu.

Taukave ki he maau e fatongia e Kapineti

Lord Tu'ivakan : Tapu pe mo e Feitu'u na Sea. Pea 'oku ou fakam l atu pe ki he Tokoni Pal miá, kapau 'oku ke fiema'u 'a e maau 'a e lele 'a e Pule'angá pea 'oku tonu ke tuku pe Hou'eiki Fakafofonga Kakaí, ke nau fai pe ng ué, 'oku kehe pe homou fatongia. Pea kapau te tau feinga ke tau fokotu'u, taki taha fai 'ene fokotu'u, kuo u tui 'e ta'emaau lahi 'a e Kapineti mo e Pule'angá. M l .

Sea K miti Kakato: M l N pele. Faingam lie ko eni 'ave ma'ae Fakafofonga Niuá.

Fe'ao Vakati : Tapu pe mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakato. Sea ko e ki'i tokoni pe ia mo e pou pou ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisit ko eni ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonuá Sea. 'UHINGA 'e Sea ko e Fokotu'u Tu'utu'uni foki ki he Pule'angá. 'A ia ko e 'omai e faingam lie ki he kau Fakafofonga ke ai ha'anau le'o ki he Pule'angá. 'Oku ou ongo'i pe Sea, kapau 'e to e takai mai, 'a e ... ko e Pule'angá foki 'oku kau ai e Hou'eiki Minisit , nau to e me'a pe nautolu ia 'o Fokotu'u Tu'utu'uni pe kia nautolu. Sea ko e ki'i fakat t ko e, 'oku ai e tokotaha ako, 'i ai e faiako, pea sivi, seti e sivi pea sivi pea maaka e sivi, to e 'a'ahi pe 'e ia 'ene sivi. 'A ia ko e fakakaukau pe ia Sea mo e ki'i tokoni. 'E ng ue'aki ia he fa'ahinga 'e ni'ihi 'e Sea he kau Minisit 'oku 'ikai ke tali mai 'enau me'a 'e he Pule'angá pea mo e Kapineti, nau to e takai mai 'i he fo'i halanga ko eni. Mahalo 'oku sai pe Sea, ka ko 'eku ongo'i 'a'aku ia, hang eni ia 'e to e l unga pe hoto nima hemá 'o kita ki hoto nima mata'ú, 'ete to e ha'u ko 'o Fokotu'u Tu'utu'uni 'i 'e ... Sea ko 'eku tokoni pe ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, tau ki'i m l l ai.

<003>

Taimi: 1515-1530

Sea K miti Kakato: Tapu mo e Pal mia 'o Tonga, 'Eiki Tokoni Pal mia, Hou'eiki Minisit

‘o e Kapineti. Fakatapu ki he Hou’eiki N pele ‘a ‘Ene ‘Afió,peh foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai. M l mu’a Hou’eiki ‘etau ma’u ‘a e efiafi fakafiefia ko eni. Kei fakalaum lie p ‘a e Feitu’u na. Hoko atu ho’omou feme’a’aki, ka u ‘oange kia Tongatapu 4, ke me’a mai.

Fokotu’u t naki mai ki he kupu 3 kupu si’i A

M teni Tapueluelu: Tapu ki he Fietu’u na ‘Eiki Sea, pea peh ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato Sea. Sea, ko e ‘uhinga p ke t mo laka ‘etau ng ue ki mu’a. ‘Oku ou fokotu’u atu ai Sea. F f kapau ‘e laum lie lelei ho’o K miti kapau ‘e ‘ai ha ki’i liliu si’i ki he kupu A. Ko hono ‘uhingá p Sea. ‘Oku fakamahino mai heni ko hono ‘uhingá ke ‘oua ‘e toe takai mai ha M mipa Kapineti ‘o toe fokotu’u ‘i Fale alea ni, ha me’a ke tali, kapau na’e ‘osi ta’e tali ia ‘i he Kapineti Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke mahino ia ki he motu’a ni p ko e tu’o fiha ha fai peh ha kau Minisit , ka ‘oku mahino ‘i he feinga ke malu’i ki he kaha’u. Pea ko e fokotu’u ‘a e motu’a ni. F f kapau ‘e liliu si’i ‘a e kupu (a) ‘o peh ‘Eiki Sea. Kupu 3 kupu si’i (a). Ko e Fokotu’u Tu’utu’uni kuo pau ke (a) Fakah ia ‘e ha M mipá ‘oku ‘ikai ko ha Minisit , kapau ko e kaveinga ‘o e Fokotu’u Tu’utu’uni na’e ‘osi fai tu’utu’uni ki ai ‘a e Kapineti.

‘I he founga ko ia Sea, ‘e ‘ikai leva ke to e lava ha Minisit ‘o toe me’a mai ia ‘o to e takai hake ia ‘i he tu’a ‘o e Kapineti na’e ‘osi fai tu’utu’uni ‘a e Kapineti ki ha kaveinga ‘o fokotu’utu’u tu’utu’uni ia heni, pea to e taimi tatau p ‘oku kei ‘at p ki he kau Minisit ke nau fokotu’u tu’utu’uni ha kaveinga kehe ia na’e te’eki ke fokotu’u ‘e he Kapineti Sea. Ke kei ‘at p ‘enau totonu ko ia. ‘A ia ko e fo’i fokotu’u ia ‘oku fakahoko atu ‘e he motu’a ni Sea. Na’a laum lie lelei ki ai ‘a e Hou’eiki ho’o K miti Kakato, ke ta’ofi ‘a e me’a ko ‘oku tokanga ki ai ‘a e K miti Lao, pea ‘i he taimi tatau p , tuku ange ‘a e totonu ia ko ‘a e Minisit ‘i hono tu’unga ko e Fakafofonga ia ‘o e Kakai, ke ne fokotu’u mai ha fokotu’u Tu’u tu’uni. He na’e ‘uluaki fakafongia ‘e ia ‘a e kakai pea toki me’a ko ‘o Minisit Sea. Pea lava p ke to e me’a mai ‘o Minisit pea foki mai p ia ‘o Fakafofonga ‘o e kakai. Ko e fokotu’u ia Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l Tongatapu 4. Me’a mai ‘a e Hou’eiki N pele ‘o Niua.

Fakama’ala’ala he mafatukituki & ngafa fatongia he Kapineti

Lord Fusitu’a: Fakangofua mai p Sea? M l Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea tapu mo e K miti ‘eiki ni. Ko u faka’apa’apa’i ‘a e fokotu’u mei he Fika 4 ‘oku mahino eni kuo mahu’inga m lie ki ai ‘a e fiema’u ke fakapotopoto pea ke ta’ofi ‘a e fa’ahinga founga ng ue takai ko ia. Ko e me’a p ko u hoha’a ki ai ‘Eiki Sea, na’e ‘i ai ‘a e lave ‘anenai ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisit Fakalotofonuá ‘oku t t ua ‘a e ka u Minisit . T t Fakafofonga Fale Alea, pea to e t t Kapineti. Ko e me’a ‘oku hoha’a ki ai ‘a e motu’a ni. Ko e mom niti p ko eni kuo ‘oatu kiate koe ‘a e t t ‘o e Kapineti. ‘Oku ‘i ai hono ngafa mo hono mafatukituki ‘ona Sea. ‘Oku mahino kuo ‘oatu kiate koe ‘a e falala ke ke sio fakalukufua fakafonua koe, ‘o ‘oatu ‘a e falala kiate koe ke ke fai ‘a e vakai fakafonua he ‘ikai ke kei sio fakafonua’ituitui p koe ki ho v hengá. ‘Oku ‘ikai ko ha tukuaki’i ‘oku peh ha taha, ka ko e ‘uhinga ia ‘oku ngafa mo e mafatukituki ‘o e fatongia ko i a, ke tuku ia ki he kau M mipa ko ‘oku ‘ikai ke Kapineti, ke nau fai ‘a hono leva’i ‘a e me’a ‘a e me’a fakav henga, faka-constituency. Pea leva’i mai p mei Taumu’a ‘a e me’a fakalukufua ma’a e fonua. ‘A ia leva, ko e fakalea ko eni ‘oku ne malu’i ‘a e founga ng ue mei hono p ‘usi’i pea ‘oku ne toe fakamahino ‘a e ngafa mo e mafatukituki mo e fakafa’at fakafonua ‘a e fatongia ‘o e Kapineti.

Ko e Taumu’a kuo tuku ki ai ke nau leva’i fakafonua mai ‘a e fonua. Fokotu’u a e ngaahi *policy*, kumi hano pa’anga, fakahoko *implement* ‘a e ngaahi me’a ko ia. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou peh ‘oku fakapotopoto ke tuku p ia ki he Hou’eiki M mipa ‘oku ‘ikai ke Minisit ke nau

fai 'enautolu 'a e ng ue ko eni mei he ngaahi v henga, pea tau toki fepoupou aki l eva 'i hono langa 'o e fonua pea ko u tui 'oku fakapotopoto ange ia. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l ! Ko e fokotu'u 'a Tongatapu 4 hono fakatonutonu 'a e Kupu si'i (iii) si'i(a). 'Oku 'i ai ha pou pou ki ai? Me'a mai 'a e Minisit Fakalotofonua.

T naki ke lava p Minisita ke fakah mai ki Fale Alea ha Fokotu'u Tu'utu'uni

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: M l Sea. Tapu pea mo e Seá pea tapu ki he Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit . Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí.

Sea. 'Oku ou pou pou ki he fokotu'u ko eni 'oku fai mai 'e Tongatapu 4. Ka 'e ki'i mahino ange p eni. Kupu 83(iii) – Ko ha Fokotu'u Tu'utu'uni kuo pau (a) ke fakah ia 'e ha M mipa 'o hang ko e Tohi Tu'utu'uni. Pea fakakau atu ki ai – He 'ikai ke to e 'omai ha Fokotu'u kuo 'osi 'ave ki he Kapineti pea kau atu mo e ki'i kupu ko eni – Ko ha Minisit , ko ha taha kuo ne fakah mai ha Tohi Tu'utu'uni 'e 'ikai ngofua ke ne ng ue'aki 'a hono fatongia Minisit 'aki ha fakamo'oni mai. Hang ko eni, faka'apa'apa atu Penisimani Fifita, Fakafofonga Tongatapu 9.

Sea K miti Kakato: 'oku maau p 'a ho'o Komipiutá?

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sai! Ko ha Fokotu'u Tu'utu'uni kuo pau ke fakah mai 'e ha M mipa 'i he founa 'oku fakah mai 'e he Tohi Tu'utu'uni. Hoko atu ki ai mo e ki'i kupu ko eni. 'E 'ikai to e 'omai ha fokotu'u kuo 'osi 'ave ki he Kapineti. Kapau 'oku 'i ai ha Minisit kuo ne 'omi ha Fokotu'u Tu'utu'uni, te ne ng ue'aki leva 'a hono hingoa 'i he Fakafofonga. 'O hang ko 'eku lave.

Faka'apa'apa atu
Penisimani Fifita
Fakafofonga Fale Alea, Tongatapu 9

Ko u tui Sea, kuo mahino 'a e feme'a'akí ia, ka ko u fokotu'u atu ke tau p loti, fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu. M l Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a e 'Eiki N pele 'o 'Euá.

Lord Nuku: Tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakató, ka e 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a.

Taukave hoko Fokotu'u Tu'utu'uni ke maumau'i lahi e lao & founa ngaue e fonua

'Eiki Sea, ko e fakahoha'a 'oku fai atu 'e he motu'a ni 'Eiki Sea. Kapau te tau tali 'etautolu ia heni Sea, ko u tui au ia Sea, kuo sai p ia 'ave katoa atu 'a e 'u me'á. He koe'uhí kuo tau paasi 'a e Patiseti pea nau ma'u 'enautolu 'a e mafai pule ki he lao ko ia, he kuo 'osi paasi atu pea mei he Falé. Ko e silini ko 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni mo e ng ue mo e me'a kotoa p , 'osi fa'o 'i he Patiseti 'o fakafononga atu ia ki he Kapineti ke fai 'aki 'a e langa ko 'o e fonuá eni mo e ngaahi fokotu'utu'u kotoa p . Ko e me'a ko 'oku ou 'uhinga atu ki ai. Kapau 'e toe to'o atu p mo e ..ko e Fokotu'u Tu'utu'uni te ne hanga 'o maumau'i 'a e founa ng ué. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni 'Eiki Sea, 'oku ke hanga p 'o mea'i 'oku kau ia 'i

he Kupu 75 ha talangata'a 'a e Hou'eiki Kapineta ki ha tu'utu'uni 'a e Fale Aleá. Pea 'oku malava p ke hoko 'a e me'a ia ko eni Sea. Ko e me'a ia 'oku ou peh ke 'ave 'a e 'u me'a ia, ke 'oua 'e to e fai ha fokotu'u peh , ka nau fa'ifa'iteliha atu p nautolu ia 'o fakahoko 'a e ngaahi fatongia he 'oku 'ikai ke tau tui kitautolu ia tenau hanga 'o p 'usi'i. Pea ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e fakahoha'a atu ia 'Eiki Sea, he 'e maumau 'a e founa ng ué. He ko e taimi lahi ko e lahi 'a e feinga a e Falé ke kau he fakalele ko ia 'o e Pule'angá, 'oku kau ia 'i he pal palema lahi. Ka ko e 'uhinga peh , Sea, mo e fakahoha'a ko eni 'o fakatatau. ...fokotu'u mai 'e he K miti ke ki'i fakasi'isi'i 'a e kau ko 'a e Falé nau ngata p 'i he fa'u lao. Kae fakasi'isi'i kae tuku ange 'a e mafai ia ke fai 'e he Hou'eiki Kapineta 'o fakatatau. Ko e Tu'utu'uní foki ia ko tautolu ko e fa'u 'a e laó, ko e Kapineta nau fakahoko 'enautolu 'a e fatongiá. Pea kapau leva 'oku 'i ai ha lao 'oku 'ikai ke nau hanga 'o tali p te nau hanga 'o maumau'i, 'oku 'i ai hono ngaahi tu'utu'uni pelepelengesi. 'A ia 'oku kau ai 'a e Fokotu'u Tu'utu'uní 'Eiki Sea. Kapau 'e fakah p ia ko e *motion* pepa hang leva ko e me'a ko 'a e Fakafofonga Tongatapu 10. Fakah ko e Fokotu'u pea 'ave ki he Pule'anga ke nau feme'a'aki ki ai p 'oku fakapotopoto p 'ikai? Ko hono maumau 'Eiki Sea, 'a e fokotu'u ko eni 'oku peh ni. Tau 'osi paasi foki 'a e Patiseti pea tau paasi mo e tukupau mo e me'a kotoa. Kapau leva 'e fai ha Fokotu'u Tu'utu'uni ia tau peh 'etautolu ia fe'unga ia mo ha 40 miliona? Pea tuku ki he Pule'anga ke kumi ha silini. 'Oku peh 'oku 'ikai ke fepaki ia mo e lao ko eni na'a tau hanga 'o paasi ko 'a e Patiseti ko fai 'aki 'a e ng ue?

Pea kapau 'e tali 'e he Falé ha fokotu'u peh mei he M mipa 'o e Pule'anga? 'E ongosia 'a e kakai 'o e fonua he kuo pau ke hiki 'a e tukupau, ko e hiki 'a e ngaahi me'a ke ma'u 'a e me'a ko eni 'oku fai atu ai 'a e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea, Ko e 'uhinga ko eni pea ko u lave'i p 'oku toe monomono mai 'a e fokotu'u mai ko eni mei he K miti ko hono monomono mai he 'oku nau 'ilo'i 'oku fihí 'a e fatongia 'o e Minisit pea mo e Fakafofonga Fale Aleá. Ka ko e me'a ko 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, ko e founa ko eni 'oku fepakipaki pea mo e 'u lao ko na'a tau paasi ki mu'á ke t naki 'a e silini, t naki 'a e Tukupau 'osi fai 'a e fepal mesi 'aki he 'ikai ke to e fai ha hiki tukupau. Ka 'oku malava 'e he Fokotu'u Tu'utu'uni ke ne hanga 'o veteki 'a e ngaahi ng ue ko na'a nau hanga 'o paasi ki mu'a. Ka ko e me'a hang 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a ia 'Eiki Sea.

'Oku ou tui pe au 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku ua ko hono tuku atu pea mo hono faka'ehi'ehi ke 'oua 'e maumau'i hang ko eni ko hono monomono ko eni 'oku fai mai ko eni. Ko e monomonó, 'oku ngofua ki he Minisit ke ne fokotu'u tu'utu'uni ko e me'a 'a e Tongatapu 10, kae fakah ia ko Penisimani Fifita hang ko 'eku h fanga he fakatapu. Tau hanga 'etautolu 'o to'o 'a e vai pea mei he toto he taimi ni. Malava f f ? Ke fakamavahevahe'i 'a e sinó mei he fatongiá? Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, ki he ma'uma'uluta ko 'o e Falé pea mo e founa ng ué ke fai.

Ko e Fokotu'u Tu'utu'uní. Ko e fokotu'u mei he M mipa Fale Alea, ke fai 'e he Pule'angá. Ka 'oku 'ikai ko e fokotu'u 'a e Pule'angá Memipa 'o e Pule'anga ki he Pule'anga ke fai p 'a e ng ue ko 'oku nau fai. Ko hono fakaleá. Ko e fokotu'u ke fokotu'u mei he Fale Alea, ke 'ave ki he Pule'angá. Pea kapau 'oku tau tali ke hoko atu p 'a e Pule'angá ia ke fai 'a e fo'i ng ué tatau p ko ia Sea. 'Oku 'i ai leva 'a e fakakaukau mahalo 'oku tonu 'a e me'a ko 'oku 'omai 'e he K mití. Ke kei hoko atu p , he ko e monomonó ke fakangofua kae 'i ai p 'a e me'a ke ne lava pea 'i ai 'a e me'a 'oku 'ikai ke lava. Pea ko e 'uhinga ia 'a e fakahoha'a atu Sea. He 'oku hang p ko e ngaahi fakahoha'a ko kuo fai mei mu'á. Mahalo ko e lelei taha eni ke malu'i 'aki kitautolu, fakasi'isi'i 'a e maumau'i 'a e laó. He 'oku 'i ai 'a e founa 'e ua 'oku fai 'aki 'a e fokotu'u. Ko e fokotu'u *motion*, ko e fokotu'u ke 'ave ki he Pule'anga p ko e ha 'a e me'a te nau fai pea ko e me'á ia. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ko e fokotu'u ia 'oku

pelepelengesi. He 'oku lava ai 'o fai 'a e faka'ilo 'e he 'Eiki Minisit p ko ha taha p ia 'i he Fale ni. Ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a he 'oku ki'i fehanga'anga 'a e toe ha'u 'a e Minisit 'o to e ...

<004>

Taimi 1530-1540

Lord Nuku: ...fokotu'u atu p mei he Minisit ki he Hou'eiki K pineti 'a ia ko hono m mipa, ke Fokotu'u Tu'utu'uni. Ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, ka 'oku kapau leva te tau tukuange ke hoko atu 'a e fo'i me'a ia ko ia ke lele lele peh ai p ia, 'oku ou tui 'e 'i ai'a e fepakipaki lahi 'i he fatongia 'o e Fale Alea pea mo e fatongia ko 'o e Pule'anga Sea. K ko e pou pou atu 'oku ou tui mahalo ko e lelei taha eni 'oku 'omai, pea kapau te tau feinga p koe'uhi ke ma'u'a e vahevahe tatau mo e mon 'ia, he 'oku hang p ko e me'a ko eni ko 'a e Minisit Fakalotofonua, na'e tat taha, ko e tat kalek foki 'a e 'uluaki tat , ha'u ko tat hono ua, heke p me'a, k ko 'ene ha'u ko 'a e tat ko hono ua Sea, *waterproof* ia mo e me'a kotoa 'oku tafe pe me'a kehekehe ia ai. 'A ia ko e tui ko 'uluaki tat kalek Sea, ko e fo'i tat p ia, ko 'ene tui 'e ia 'a e tat ko 'oku mahu'inga. Pea 'oku ou 'amanaki p ke u fokotu'u hake ke ma fokotu'u ha'amau Fokotu'u Tu'utu'uni ki he vahe 10, ko e ' maama mo e hala kotoa ...

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: K taki ko 9 eni.

Lord Nuku: Ko 9, ko ia ko e 10 ai p ia, 9 p pea 10, ko 'ene kakato p kuo lava 'a e Fakafofonga ia, k ko 'eku pou pou atu p 'aku ia mahalo ko e tonu , pea kapau leva te tau to e tali ke monomono, t 'oku tonu ke tau nofo p tautolu he me'a motu'a. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga Niua.

Pou pou ki he fokotu'u 'a Tongatapu 4

Fe'ao Vakati : M 1 Sea, tapu p mo e Feitu'u na, tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea ko 'eku ki'i fakahoha'a nounou 'aupito p Sea. 'Oku mahu'inga p ki he motu'a ni Sea 'a e *consistency* 'a e tatau mo e taau ko 'etau fai tu'utu'uni he Fale ni . 'Eiki Sea 'oku ou tui kuo tau mavahe mai tautolu mei he ngaahi *issue* he uike ko kuo tau s tu'a ki ai, 'a e 'uhinga 'oku Minisit ai 'a e Hou'eiki, ko e 'uhinga ko 'enau Fakafofonga Fale Alea tokua, pea ko eni kuo 'omai ke fakakau mai ki he Fokotu'u Tu'utu'utu'uni hang ko e ' me'a ko eni ko ... 'oku fokoutua hake 'a e motu'a ni ia Sea 'oku ou pou pou au ki he fika 4. 'Oku ou fakam 1 lahi mahalo ko e laum lie ke fai 'aki 'a e ng ue ko eni ko 'etau fakafekiki eni tautolu 'i he 'uhinga, ka tau sio p ki he me'a ko 'e lelei, pea 'oku ou tui p mahalo 'e 'i ai 'a e fo'i founa te tau fetaulaki ai ki loto pea tau felotoi ai Sea k 'oku ou pou pou p ki he fokotu'u na'e fai 'e he fika 4 Sea, m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Eiki Minisit Ngoue mo e Toutai.

Mole tau'at ina M mipa ke kau he faitu'utu'uni koe'uhí ko 'ene Minisita

'Eiki Minisit Ngoue & Toutai: Fakatapu atu Sea ki he Feitu'u na, fakatapu atu ki he hou'eiki m mipa 'o e Fale 'Eiki. Sea 'oku ou pou pou ki he fakamalanga ko ia mo e fakam 'ala'ala mei he fika 4. Ko e ...k 'oku makatu'unga ia Sea 'i he ngaahi me'a 'oku fehu'i nekina'i 'e hoku 'atamai fekau'aki mo e fokotu'u mai ko eni mei he k miti, koe'uhí he 'oku 'uhinga eni 'oku to'o 'a e totonu ko ia 'a e M mipa ke kau ki he faitu'utu'uni neongo ko e Minisit ia.

Ko hono ua, ko e faitu'utu'uni 'oku fekau'aki mo e me'a ke fai ki ai 'a e 'uhinga ko 'o e faitu'utu'uni pea kapau 'oku loto 'a e Fale ke 'oua 'e kau ki ai 'a e Minisit , 'oku totonu ke fakamahino mai ko f me'a 'oku 'ikai ke totonu ke faitu'utu'uni ai 'a e Minisit , koe'uhí kae mahino ko 'ene a'u p ki he taimi ko 'oku fai ai hano alea'i 'e he Fale 'a e ngaahi me'a ko ia 'oku mahino ki he Minisit 'e 'ikai ke kau ia ki ai. K 'oku totonu ke hiki mai 'a e lisi ko ia he ko e ...he kapau 'e hiki ha lisi mahalo ko e fu'u tohi 'e fonu he 'ikai ke tau lava 'o lau. 'A ia ko e mahino ko me'a ko e fai ko feme'a'aki fekau'aki mo e ngaahi me'a ko 'e lava fakahoko ai 'a e faitu'utu'uni 'oku lahi faufau, 'oku 'ikai ko e me'a p ko 'oku fakamatala 'e he K pineti 'oku fai ai 'a e faitu'utu'uni, 'oku to e 'i ai p me'a ia 'i tu'a. M 1 .

Lord Fusitu'a: Sea k taki fakamolemole, kapau 'e laum lie lelei 'a e Minisit , ki'i tokoni atu ki ai, fokotu'u ke kau 'i he'ene lisi.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit ko e tokoni eni.

Lord Fusitu'a: Kapau 'e fakakau atu 'i he lisi ko iá 'a e me'a ko 'oku 'ikai ngofua ke kau ai 'a e Sea, 'o hang ko ko 'ene totonu M mipa ko ke fili 'e he tu'unga fakapal mia, pea kau atu 'i he lisi ko ia, fokotu'u atu, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

S miu Vaipulu: Ki'i tokoni atu p Sea, 'ai 'ai lelei na'a hoko 'etau tu'utu'uni 'o hang ko e ' Tohi Lao ko fonua 'o voliume 10, 'ai 'ai lelei. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 , Vava'u 16.

Lord Tu'iha'angana: Sea ...ki'i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu p Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki, ki he feme'a'aki, 'uhinga ko e me'a ko eni ...ki he motu'a ni 'oku tatau...ko e fokotu'u ia ko mahalo ko e ' fakatonutonu ko eni 'oku 'omai 'oku mole leva ' laum lie ia. Pea 'oku ou tui 'oku 'osi mahino 'a e ' feme'a'aki ia ongo tafa'aki, ...ko hono 'ai p 'o'ona ia ko e fokotu'u p ko e fakapekia 'a e tu'utu'uni ko . 'Uhingá 'e kei lelei p he 'oku 'i ai p founa ng ue ia 'oku fai'aki 'a e ng ue, pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea ke hokohoko he 'oku kei to e lahi mahalo 'oku toe kupu 'e tolungofulu tupu 'a . Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ko e t ko eni 'oku tuku folau ai 'a e vaka, ke fakam 'ala'ala p mu'a 'a e Sea he ko e tu'utu'uni eni ia 'oku mahino p ko e tu'utu'uni ng ue. He ko ene fakamahino p 'oku 'osi 'i ai pea tau p loti kitautolu k tau hoko hoko atu tautolu. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia tukukehe p 'a e ngaahi fokotu'u ko eni ke fakatonutonu, k ko 'eku fokotu'u 'a'aku ia 'e mole laum lie ia na'e fa'u mai 'e he k miti eni.

Kuo 'osi mahino p ia p loti p tu'u, pea k fakapekia 'oku sai p ia he 'oku 'i ai p founa ng ue ke tau fakahoko 'aki, k ko e mio'i, mio'i 'a e laum lie na'e 'omai 'aki ia 'e mole ia, 'a ia 'oku ou fokotu'u atu 'e au, mahino p ki he Feitu'u na ia, p loti p koe 'i he l pooti 'a e k miti p 'oku tali p ta'etali, pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ' kupu ko 'oku hoko mai ke fakam 'ala'ala p he 'oku ou tui au 'oku 'osi mahino p ki he hou'eiki 'etau ng ue pea tau p loti, kae 'osi ka tau hoko atu 'oku 'i ai 'a e ' lao mahu'inga 'oku hoko mai, m 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M l . M l hou'eiki ko e ngaahi feme'a'aki eni. Ko e ki'i fakatonutonu ko 'oku nofo ai 'a e motu'a ni ia k 'i ai leva h ngaahi tuy'utu'uni kuo fokotu'u atu, kuo 'osi fakapaasi ke faka'at 'e he K pineti, ko e fo'i fakatonutonu ia 'oku fiema'u ko ke 'oua te...ko e fokotu'u mai ke 'oua te tau tali. Kae ngofua p 'Eiki Minisit ke fakahoko 'ene Tohi Tu'utu'uni...'ene Fokotu'u Tu'utu'uni.

'A ia ko e ki'i *amendment* p ia ki he ...ko e ngaahi me'a ko 'oku to e fakamatala mai 'oku ou tui 'oku fu'u l loa. Sai 'e Tongatapu fika 4, 'oku to e 'i ai h me'a 'oku ke fie me'a ki ai?

M teni Tapueluelu: Ki'i fokotu'u p k ko 'eku 'ai p 'e au ke fakamahino 'a e laum lie ko 'o e fokotu'u 'a e motu'a ni. Ko e *amend* p ia ke lava p kau Minisit 'o 'omai ha'anau fokotu'u tukukehe p h me'a kuo 'osi p loti ki ai 'a e K pineti ia. Ko hono 'uhingá he ko 'ene tu'u 'a'ana ko Sea, kapau te tau 'ai ...'oku 'ikai ke mahino ko e me'a na'e talamai 'e he k miti ko e 'uhinga ke 'oua te nau to e fepakipaki. Pea kapau leva 'e 'ai ia ke ta'ofi 'aupito nautolu, he 'ikai ke nau to e lava nautolu 'o fokotu'u mai ke *impeach* ha taha 'i he Fale ko eni. Ko e konga ia *implication* ko ke 'ai, ko e *impeach* 'e fai p 'e he t pile ko 'a e kau N pele. Ko e 'uhinga ko e me'a lelei p eni ia Hou'eiki Minisit ke nau mea'i 'a e a'ua'u 'o e tu'utu'uni ko eni. Ko e ' feinga eni ko ke fai'aki 'a e *impeach* 'oku fou mai he me'a ko eni, 'oku 'asi ia 'i he 'etau tu'utu'uni.

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e tokoni p eni, ke laum lie lelei p . Ko e... 'oku mo'oni 'a e fika 4 he ko e tefito'i 'uhinga 'a e 75 ke siofi 'e he ta'ekapineti 'a hono leva'i 'a e taumu'a 'a e pa'anga. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke nau to e sivi'i p 'enautolu 'enau ng ue'aki 'a e pa'anga. *It doesn't makes sense.* 'Oku 'i ai 'a e tali mai Sea, ko e sivi'i atu 'e he kau ta'ekapineti 'a e taumu'a ki he pa'anga tukuhau 'a e kakai kuo tuku atu ke nau leva'i.

M teni Tapueluelu: Ki'i fakatonutonu Sea ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Kapau leva ko e 'ai ke *impeach* ha taha kehe meia nautolu, kapau ko e *impeach* ha taha 'i he kau N pele, p ko ha taha 'i he t pile 'a e kakai, kau Fakafofonga 'o e Kakai, pea h leva, 'e tapu ia ke nau hanga 'enautolu 'o fai 'a e me'a ko ia? Ko e poini ia, he 'oku 'ikai ko e *impeach* 'oku fai p ki he kau Minisit , 'oku 'at ha taha p heni Sea.

Sea K miti Kakato: Sea mo hou'eiki...

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i tali atu p ki he fakatonutonu ke m 'ala'ala ...

Sea K miti Kakato: 'Oku ke kole mai ...

Lord Fusitu'a: Kole atu ki he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha mafai ia 'o e Fale ni he 'oku 'ikai ke 'i ai ha patiseti ia 'atautolu ke tau leva'i, p ko e *impeach* hono ng ue'aki 'a e pa'anga f . Ko e 'uhinga ke tau *monitor* hono leva'i 'oku 'ikai ko e pule'anga ko eni, h fa'ahinga pule'anga p , ke *monitor* atu 'e Fale ni ha taumu'a 'i he 'enau leva'i 'a e pa'anga tukuhau mo e si'i kakava 'o e kakai 'o e fonua. Ko e 'uhinga ia, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l hou'eiki kuo ...'e 'Eiki Minisit Fakalotofonua me'a mai ka u p loti au.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: M l Sea 'a e ma'u faingam lie. Ko e fie fakamahino p 'e au ia 'Eiki Sea mo e hou'eiki, ko 'eku fokotu'u 'a'aku 'eni he t pile 'a e kau Minisit , ko 'eku ng ue ma'a Tonga ni k toa k toa, Ha'apai, 'Eua, Niua, Niua, Vava'u, Tongatapu 'i hoku fatongia ko e Minisit . Ko hoku fatongia ko ko e Fakafofonga Tongatapu 9, ko Tongatapu 9 p 'oku ou ng ue ki ai, 'a ia ko 'enau 'omai 'enau ' me'a 'oku fiema'u kia au, ko e 'uhinga ia na'e 'ai ai ko ke tau to e ki'i fakalea 'a 'etau kupu ko eni. Ko e me'a p ko 'oku peh 'oku sivilisi'i 'ikai ke ngata ai 'ene sivilisi'i 'oku kei fai p hono sivilisi'i mautolu ia, m l Sea. Fokotu'u atu ke tau p loti.

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 85 mo hono ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit , ko e ...

<005>

Taimi: 1540-1550

Sea K miti Kakato : Ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai 'e Tongatapu 4, ko e me'a ia te tau p loti ai. Pe 'oku mou loto ke tau tali e Tu'utu'uni 85, Fika 22, mo hono fakatonutonu. Kalake. Ka 'oku 'i ai ha me'a kuo 'osi faka-Kapineti ia, 'e 'ikai ngofua ke 'omai 'e ha Minisit . Ko e me'a p ho v hengá 'oku fakah .

M teni Tapueluelu : 85.A, Sea. 85.A.

Sea K miti Kakato : 85.A, 'a ia mo hono ngaahi fakatonutonu p 'oku toki fakah ki ai. Ko ia 'oku loto ki ai, k taki fakah mai 'aki e hiki ho nima ki 'olunga.

Kalake T pile : Sea 'oku loto ki ai a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Sea loto ki ai e toko 15.

Sea K miti Kakato : M l . Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakah 'aki p 'i he founa tatau.

Kalake T pile : Sea 'ikai ke loto ki ai a 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihateiho, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'ivakanó, 'ikai ke loto ki ai e toko 4, Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 87

Sea K miti Kakato : M l . Tau hoko atu ki he Fika 23, Tu'utu'uni 87. 'E Vava'u 15, fakama'ala'ala mai ki he kongá ko 'eni.

M teni Tapueluelu : Sea, fakamolemole mu'a, ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku 'ikai ke kakato e 85. Ko e A p ena ia na'a tau lave ki ai. Ka ko e ki'i kupu si'i ko 'i he C, Sea, 'oku ou fokotu'u atu 'eau, ko e ki'i fo'i kongá ko kimui 'i he s tesi ko he C. Ke fokotu'u 'i he Gale Alea, kapau 'oku 'asi 'i he 'as nita 'o e taimi ko ia. Ko e fo'i kongá ko , kapau, Sea. 'Oku ou fokotu'u atu 'eau ke fakapekia ia 'o a'u ki mui, ke 'oua 'e to e 'i ai ha kapau. Ko e fo'i

me'á. Ke fokotu'u mai ki he Fale Aleá, 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni. He 'oku ne hanga 'e ia 'o 'ai, ko e fo'i *qualification* ena. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au, Sea, ke fakapekia e fo'i kongá ko . Kapau 'o a'u ki mui. Kae tukuange 'e fakapapau'i 'o 'omai ki Fale Alea ni.

Sea K miti Kakato : 'A ia ko e fo'i kongá p 'oku kei mo'u'ia. Ke fokotu'u 'i he Fale Aleá.

M teni Tapueluelu : Ko ia, ka ko hono fakap langí, Sea. *Be tabled in the Legislative Assembly.* Ka ko e hoko atú ia 'oku 'i ai e fo'i *condition* ia 'oku peh . *If it is on the agenda.* Pea kapau leva he'ikai ke 'omai ia he 'as nita, Sea, pea h Sea, tukutuku ai p ? Ko e poiní ia ko 'eku feinga ke fakapapau'i, ka 'i ai ha fokotu'u pea 'omai ki Fale Alea. Ko e kolé p ia ke fakama'ala'ala mai e me'a ko i , pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke fakapekia e kongá ko iá, kapau 'oku 'ikai ke 'i ai hano 'uhinga, Sea.

Sea K miti Kakato : Vava'u 15.

S miu Vaipulu : Sea, 'oku ou lolotonga vakai ki he kupu ko ení. Ko e h p e tu'utu'uni 'a e Falé, Sea.

Sea K miti Kakato : 'A ia ko e 22.85.C. Ko ia? Ko ia, Tongatapu 4 e?

M teni Tapueluelu : Ko e 85.C. Ke fokotu'u 'i he Fale Alea, pea ngata ai, Sea. Ko e kapau ko 'o a'u ko ki muí, 'oku ne talamai 'e ia, kapau 'oku 'asi 'i he 'as nita. 'Oku ta'epau leva ia pe 'e 'as nita mai. Ka 'oku fiema'u leva ia ke fakapapau'i 'e ai ha fokotu'u peh , pea 'omai ki heni he ko e Fokotu'u Tu'utu'uni, Sea, ke fakapapau'i, Sea, kae 'oua 'e to e 'i ai ha *condition* peh ki muí, he 'e hoko ia ko ha ki'i fo'i toitoi'anga.

Sea K miti Kakato : Ko ia, tau p loti, 'i he fakatonutonú. Kalake. 'I he fakatonutonu, 'io. Me'a mai Fika 1, N pele 'o Tongatapu.

Lord Vaea : M l 'aupito, Sea. 'Oku ou tui ko e fo'i kupu ko eni, Sea, 'oku kehekehe ai e lea faka-Pilit nia ia pea mo e 'uhinga faka-Tongá. Ko e fokotu'u mai foki . Ke ngata p ke fokotu'u 'i he Fale Aleá, pea ngata ai. Ka 'oku h foki ia 'i he faka-Pilit niá. Pea kapau 'oku 'i ai, 'oku 'osi fokotu'u ia pe t pile'i ia, pea hokohoko atu p he 'as nita ko iá. 'A 'oku 'asi ko he faka-Pilit nia, ka 'oku 'ikai ke 'asi tatau ia pea mo e tu'u ko ko faka-Tongá. Ka 'oku ou tui, Sea, ko e 'uhinga ení. Kapau 'oku 'ikai ke fokotu'u pea toki fokotu'u. Pea ko e fo'i lea ko , kapau. 'A ia ko e kapau 'a ia 'oku 'i ai ko hono faka-Pilitania, *if, it is.* Kapau 'oku 'i he 'as nita, t pile'i, kapau 'ikai, kuo pau ke fakafoki mai p ke to e fokotu'u fo'ou p ia ki he Falé ke fakah . M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l , Tongatapu 1. Vava'u 15.

Taukave ka to'o e "kapau" 'e uesia 'a e Tu'utu'uni 19

S miu Vaipulu : Sea, tapu mo e Feitu'u na, Sea. 'Oku 'i he mafai eni 'o e Seá, 'a e fa'u ko 'o e 'as nitá. 'A ia 'i he kupu 19 ia ko 'o e Tu'utu'uni. 'A ia 'i he kupu 19 ko 'o e Tu'utu'uni. 'Oku ne peh mai leva 'e ia. Kapau 'e 'as nita'i. 'A ia ko e kapau 'e me'á, te tau to'o eni he 'e uesia leva 'a e tafa'aki ko 'o e Tu'utu'uni 19.

Sea K miti Kakato : 'Ikai ke a'u 'eku peesí 'aku ki he 19.

M teni Tapueluelu : ‘O e Tohi Tu’utu’uni, Sea.

Sea K miti Kakato : ‘Oku ou ngata p au ia, ‘oku ou peesi 20 p au ia.

M teni Tapueluelu : Fakamolemole p , Sea, kau toe ki’i fakama’ala’ala atu.

Sea K miti Kakato : Me’a mai.

M teni Tapueluelu : Ko e ‘uhinga e fakahoha’a ‘a e motu’a ni. He kapau te mou me’a ki he ngaahi founga ng ue ko eni na’a tau hanga ‘o fakahokohoko maí, ‘oku ‘i ai e taimi pau ia ‘oku fokotu’u atu ai ke ‘omai e ng ue ia ko ki Fale Aleá. ‘Oku ‘i ai e taimi pau ia ‘oku ‘ave ki he K miti ke nau ng ue ki ai. ‘Oku ‘i ai e taimi pau ia ‘oku fokotu’u mai, kapau ‘oku fakahoko ha ng ue ‘oku faka’aho. Na’a tau hanga ‘o fokotu’u e ngaahi ‘aho pau. Ko e Fokotu’u Tu’utu’uni ia, ko e me’a ia ‘oku mamafa, Sea. Pea ‘oku totonu ia ke fakapapau’i ‘oku ‘omai ki heni. Ko e tu’u ko . Ko ‘ene tu’u ko , Sea, ‘a e fo’ilea fkapap langi, fakamolemole p kau lave p ki ai. *Be tabled in the Legislative Assembly.* Ko ‘ene mahino ia ko ke ‘omai ki heni. Ko ‘ene tu’u atu ko ‘a e *if* ko , ‘oku ne hanga ia ‘e ia ‘o ‘ai e *condition*, pe ko e *qualification* ‘o hono ‘omai ki heni. ‘O peh . *If it is on the agenda, and has been listed in the notice paper.* ‘A ia ko ‘eku fokotu’u atú, ‘Eiki Sea. Kapau leva ‘e ‘ikai ke faka’as nita ia, pea ‘e f f leva? Ko ‘eku ‘uhingá, kapau ‘e fokotu’u ke ‘omai ki heni, ‘Eiki Sea, ‘e mahino leva kuo pau ke faka-‘asenita, pea ‘oua ‘e to e ‘ai ha *if* ki ai, mo ha “kapau.” Kuo ‘osi fakahoko mai, Sea, ko e me’a ni ‘e tu’uloa, ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Falé. Pea ko e ‘uhinga ia e fokotu’u atu. Ke fakapapau’i ‘oku lelei fuoloa, Sea.

Feinga ke fakafen pasi mo e tu’utu’uni lolotonga

Lord Fusitu’a : Sea, ke u tokoni atu p ki he Fika 4, na’a ma’ala’ala ange. Kapau te mou me’a hifo ki he Kupu 19 ‘etau Tu’utu’uni, (1). ‘A ia ko ia ‘oku fakahokohoko mai ‘a e faka’otu’otu ko ‘a e ng ue ko ‘a e Falé e. Kapau he ‘ikai ke tuhu’i pau ‘i he 85 (3) ©, ‘a e taimi ko ke fakahoko ai ‘a e me’a ko ení, he ‘ikai ke fen pasi ia mo e 19 (1). Ko e ‘uhingá ia ko e founga ng ue p , Sea, ‘oku ‘ikai ko ha fakafihí, pe ko ha faka*qualify*, ke loka’i ha me’a, ko e ‘ai p ke fen pasi mo ‘etau Tu’utu’uni lolotongá, he ‘oku ‘i ai hono fakahokohoko, kapau te mou me’a hifo ki ai. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 ‘Eiki N pele. Me’a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu : Ko e fale’i ko ‘oku ‘omaí, ‘Eiki Sea. Kapau ‘e fokotu’u ‘o pehe ni. Ke fokotu’u ‘i he Fale Aleá, ‘o fakatatau mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Falé. Ko ‘ene hoko atu ko iá, ‘e ‘alu leva ia ‘o fakatatau ki he Ngaahi Tu’utu’uni. Kae ‘oua e ..... e fo’i *condition* ia ko , kae to’o ia. ‘A ia ko e C. Ke fokotu’u ‘i he Fale Alea ‘o fakatatau ki he Ngaahi Tu’utu’uni Ng ue, ‘a ia ‘oku kau ai hono fokotu’utu’u maí, Sea.

Lord Fusitu’a : Poupou atu ki ai, Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e fokotu’u eni. ‘I ai ha poupou ki ai.

M teni Tapueluelu : Fokotu’u atu, Sea.

P loti’i ‘o tali ‘a e Tu’utu’uni 85 © & ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato : Hou’eiki, ko moutolu ‘oku mou loto ke tau tali e tu’utu’uni 85 © pea mo hono ngaahi fakatonutonú. Fakah ‘aki ia ‘i he hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile : Sea, loto ki ai a M teni Tapueluelu, Samiu K. Vaipulu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, 'Akosita Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisita Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisita Fonua, 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisita ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai e toko 19.

<006>

Taimi: 1550-1600

Sea K miti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai fakahoko mai he founa tatau.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'oku 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 2.

Alea'i Tu'utu'uni 87

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau hoko hifo ki he Tu'utu'uni 87 Fika 22. Me'a mai Vava'u 15 'o ki'i fakama'ala'ala mai 'a e kupu ko eni.

S miu Vaipulu: Sea ko e kupu ko eni 'oku fel ve'i ia mo e Fokotu'u ko ia ke faka'ilo faka-Fale Alea, pea ko hono ngaahi l pooti p ena fekau'aki mo e ' fekumi na'e fai fekau'aki mo e kupu ni. Pea 'oku tukuatu ia ki he Hou'eiki 'o e Fale ni 'Eiki Sea ke nau me'a ki ai. Fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato: Fika 23 – Tu'utu'uni 87 fakalahi (f) mou me'a p ki ai pea mou me'a mai.

Lord Nuku: Fokotu'u atu Sea, tukukehe kapau 'oku 'i ai ha fakatonutonu ke toe liliu. Fokotu'u atu 'e au ka tau p loti tautolu. Kapau 'oku 'i ai ha feme'a'aki ki ha fakatonutonu pea..

Sea K miti Kakato: Tongatapu 4 me'a mai.

M teni Tapueluelu: Tapu pea mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, pea peh ki he Hou'eiki M mipa. 'Eiki Sea ko e fakalahi (f) fekau'aki pea mo e Faka'ilo faka-Fale Alea Tu'utu'uni 87 'Eiki Sea ko e kupu eni 'oku mahu'inga 'aupito. Ko hono 'uhinga 'Eiki Sea 'oku .. ko e kupu eni ia ka fakahoko, ko e kupu ia 'e lava 'o tuli 'aki ha tokotaha mei he Fale Alea ko eni 'Eiki Sea. Ko e tu'utu'uni ko 'a e Konisit toné, 'oku malava 'e he 'Ene 'Afió tapu mo ia 'o fakamolemole'i ha hia, tukukehe p ha tokotaha 'oku hanga 'e he Fale Alea ko eni 'o *impeach* p tuku faka'ilo koe'uhi ke lava 'e he'ene 'Afió 'o fakamolemole'i ha taha kehe. 'A ia 'oku mamafa ai 'Eiki Sea, 'a e kupu ko eni. Ko 'ene lava p , ko 'ene fe'ao ia 'a e tokotaha ko ia, mo e l kooti ko ia 'o ta'engata. Ko e ni'ihi kuo nau fakahoko ha ngaahi hia, 'oku malava ke to'o honau l kooti, pea nau si'i faingofua ke nau fefolau'aki mo kumi ha'anau ng ue. Ko eni ia 'oku mamafa 'Eiki Sea 'ikai ke to e lava .. makehe mo e 'ikai ke toe h mai ki heni, 'e 'alu holo ai p ia mo e l kooti ko ia, hang kuo 'osi t tatau'i ia ki he'ene mo'ui. 'Oku mamafa atu 'a e fakakaukau'ia. Sai p ia 'Sea ko e ngaahi toenga ia 'o e ngaahi kupu...

Ko e kupu fakamuimuí p kapau te u lau atu 'Eiki Sea. Kuo pau ke fakahoko 'a e p loti 'i he fokotu'u ke fakahoko ha faka'ilo faka-Fale Alea 'i ha founga p loti fakapulipuli. Ko e kupu ia 'oku ou tokanga ki aí 'Eiki Sea. 'Oku 'osi t tu'olahi 'a e feme'a'aki ho'o K miti. Ko e 'aho eni ia 'o e 'at kitu'a mo e tali ui ki he kakaí, ke mea'i 'e he kakaí 'a e founga ko 'oku tau fakahoko ai 'a e ng ué 'Eiki Sea. Pea ko e founga ng ue anga maheni ia ho Falé, kuo pau ke tau p loti hikinima pea na'e 'osi fakapekia 'a e ngaahi kupu ki mu'a, ke 'oua 'e fai ha p loti fakapulipuli Eiki Sea. 'Oku ou fai he loto faka'apa'apa mo'oni ke fakapekia 'a e fo'i konga ko ia. kupu si'i (5) ke fakapekia mu'a ia, kae lava ke tau hikinima p , ke mahino pea ma'a 'a e fai tu'utu'uní, kae 'oua 'e h ha M mipa kitu'a, pea toki mate tupu'a ai 'a e M mipa ko iá pea mo e kakai ho fonuá, p ko hai 'iate kinautolu na'a nau aofangatuku ke h peh kitu'a.

Fokotu'u ke fakapekia kupu si'i 5

'Oku 'aonga 'Eiki Sea ke 'at kitu'a, ka ko e me'a lelei ke te faka'ilonga'i kita mo e tu'utu'uni 'oku te hikinima ki aí, 'Oku te lotolahi, neongo 'ene feingata'a, he 'oku fekaukau'aki 'a e nofo he fonua ni. 'Oku pau ke tau lotolahi ke *identify* kita pea mo 'ete p loti 'oku fai hiki hoto nimá, ke fai tu'utu'uni ki ha taha. 'Oku 'ikai ko 'ete p loti fakapulipuli ke si'i tuku ha taha kitu'a Sea, he founga 'e kei fehu'ia pea l vei ai 'ene mo'ui. 'Oku ou kole atu Sea, 'i he loto faka'apa'apa ke fakapekia mu'a 'a e kupu si'i (5) Fokotu'u atu Sea m l .

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u e. 'Oku 'i ai ha pou pou? (*Ne pou pou*). Me'a mai 'a Ha'apai Fika l N pele.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Seá, fakatapu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakató, kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a. Sea, 'oku ou sio hifo p ki he Konisit toné, 'oku 'i ai 'a e p loti hikinima 'a e kupu 56 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e p loti hikinima, p ko e ngutu ko 'ete peh atu p .. p 'ikai. 56 ki he *Impeachment*. Kupu 56 'o e Konisit tone Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Ha'apai Fika 1.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na. Sea ko e manatu'i ko e kupu foki ko ení, 'oku fekau'aki eni mo e *impeachment* p ko e faka'ilo faka-Fale Alea. Ko e hopo eni ia 'oku hang tofu eni ia mahalo ko e faka'uhinga'i mai 'e he kau faka'uhinga'i Laó, ka ko e fu'u fo'i hopo p eni ia 'oku hang ko e Fale hopo. Me'a mai 'a e Tu'i Fakamaau Lahí 'o Sea, pea ha'u mo e kau loea, 'a ia ko tautolu ia ko e kau sula. Ko 'etau fanongo p ko 'osi maau, 'osi 'e toe malanga tuku p 'a e Fakamaau Lahí, pea 'ikai tala tu'utu'uni 'E fakamalanga tuku p 'ene fakama'ala'ala mai 'a e ngaahi mo'oni'i me'a, pea tau toki tuku. Ki he motu'a ni ia, p ko e hikinima p ko e p loti fakapulipuli ;'e fanongo mai mo e kakai k toa mo e fonua ni ki he fu'u fo'i hopo ko eni. 'A ia 'e mahino p 'oku tau'at ina p 'oku fakah loto p 'oku fakapulipuli, kae fakamahino mai. 'Oku ou tui ko e mo'oní 'oku pau p te tau p loti, he 'oku 'osi mahino p 'a e fo'i hopó ia 'e 'i heni mo e kau loea mo e me'a, pea 'e 'osi mahino p ia 'a e halaiá mo e tonuhiá pea tau hikinima'i ai, p ko e fakapulipuli tatau p . Ka ko e me'a p 'oku faka mahino atú Sea ko fo'i hopo eni ia. M l .

Sea K miti Kakato: M l . Hou'eiki kuo tau maau ka tau p loti.

Lord Fusitu'a: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele 'o Niuá.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea 'oku ou faka'apa'apa'i lahi 'a e ongo fakamalanga ko fekau'aki pea mo e hikinimá pe ko e p loti fakapulipuli. 'Oku 'i ai 'a e peh p 'oku 'ikai ke fu'u loko faingam lie, p 'oku p loti fakapulipuli p 'ikai, 'oku 'i ai 'a e hoha'a ke hikinima p . Ko e tui 'a e motu'a ni, 'oku 'i ai, ko e 'uhinga na'e fokotu'u mai ai 'a e Komití, 'a e p loti fakapulipulí, ke malu'i 'a e tau'at ina ko 'oku hoha'a ki ai 'a e Fika 4. Malu'i 'a e tau'at ina 'a e Temok latí, pea mo e fili tau'at iná, mei ha fakatikitato 'o ha kulupu tokolahi, ke ne hanga 'e ia 'o uki kita ke te fili 'o fehanga'angai mo 'ete konis nísí, mo 'ete 'ilo loto tau'at ina ki ha fa'ahinga me'a. 'Oku 'ikai ke tau lau hingoa p 'oku fakahangahanga eni ki ha taha, ka 'e ala hoko eni ki he ..

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu eni. Me'a mai p .

Lord Fusitu'a: Ko e taimi ko ia 'e fai ai 'a e p lotí, 'e ala, tau peh 'e fakam lohi'i ka 'e ala .. ko ia 'e tokolahi mo ivi m lohí 'o uki p 'ai p 'a e lea ma'a. Ke fakam lohi'i ha ni'ihi ke nau fili ki ha me'a fehanga'angai mo 'enau totonu faka-Konisit toné, pea mo 'enau konis nisi. Pea 'ikai ke u peh 'e au ko ha fo'ui 'o e ni'ihi ko iá. k 'e ala hoko. Ko e fakalea 'o e kupu ko ení, 'oku ne hanga 'o malu'i kitautolu 'i he me'a ko ia. Ko e 'uhinga ia 'oku ou tui 'oku malu'i ai 'e he p loti fakapulipulí 'a e totonu faka-Konisit tone 'a e M mipa ko iá, mo e ni'ihi ko 'oku ne 'omi honau le'ó ki he Fale. He ko hono fakapolitikale'i 'o e Kupu 75 'oku fu'u f 'at . Ko e me'a ia 'oku 'i ai 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni ki he kaha'ú, na'a fakapotopoto ange ke fakahoko 'a e aofangatuku ki he tonuhiá mo e halaiá, 'i ha Komisoni tau'at ina ka ko e toki me'a ia 'amui. Ko e me'a ko ia ki hono tuku ke faka-politkale'i 'a e tonuhia p ko e halaia, 'i ha faka'ilo faka-Fale Alea, kuo pau ke fakahoko ia ke malu'i 'aupito...

'Eiki Minisit Lao: Kau ki'i tokoni atu au Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e tokoni eni 'Eiki N pele.

Lord Fusitu'a: Tali lelei p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisit Lao: Ki'i tokoni nounou p he ko e me'a p na'e 'osi hoko. Na'a tau mai ki he *impeachment* na'e toki 'osí, neongo na'e 'ikai ke ma loto ke 'ilo'i 'e homa lotó ka na'a ma loto to'a p 'o hiki nima. 'Ikai ke to e 'ai ke fakapulipuli ko e h . Na'a tau 'osi hikinima p he me'a na'e 'osi. Ko ia ai Sea fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau p loti he kupu ko eni.

Lord Nuku: Ko e me'a 'oku ou toe tu'u hake aí, koe'uhi ko e fakam lohi ko ia na'e toki me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisit Lao. Neongo 'eku ta'elotó, ka kuo pau ke u hiki ko ho'omou sio mai. Ko e me'a ia 'oku hang 'oku ou to e ki'i veiveiuá, kae fa'iteliha p 'a e Feitu'u na Sea. M 1 .

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea k taki na'a ku tali lelei 'a e tokoní ka na'e te'eki ai ke 'osi'eku fakamalangá, kapau 'e lava ai leva 'o faka'osi atu. Kapau ko e me'a p 'a e Feitu'u na pea tau ki'i lepa ..

Sea K miti Kakato: Tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Hou'eiki, tau toki hoko atu ki he 6:00 'aefiafi.

(Na'e toloi 'a e Fale ki he 6)

<008>

Taimi: 1800-1810

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, Hon. Veivosa Light of Life Taka ki hono me'a'anga)

Sea K miti Kakato: Tapu ki he 'Eiki Tokoni Pal mia, Minisit 'o e Kapineti. Fakatapu mavahe foki ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai, fakahoko 'etau fatongia. Hou'eiki m l mu'a ho'o ... kei fakalaum lie lelei ka tau hoko atu ki he 'etau kupu ne tau ngata mei ai. Tau ... 'a ia ko e Hou'eiki 'o Niua ne kei lolotonga me'a 'i he kupu ni pea 'oku ou 'oange 'a e faingam lie ko ia ma'a e ...

Tokanga ki he totonu e tokosi'i mo e masiva

Lord Fusitu'a: M l Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo ho'o K miti 'Eiki. Hang p ko ko 'eku lave 'anenai pea 'oku ou fakam l ki he tokoni na'e fai mai 'e he Minisit Lao. 'Oku ... 'i he tui e motu'a ni 'oku ... Ko e fakalea lolotonga ko mei he k miti p ko hono fakakau e kupu ko 'eni 'oku ne malu'i 'a e Fale ni mei he fakatikitato 'a e fika 'o hang p ko na'e me'a 'aki 'e he N pele mei 'Eua 'i he ... he 'etau ngaahi feme'a'aki kuo hili, 'oku 'i ai 'a e totonu 'a e toko si'i pea mo e masiva pea mo e kakai 'o e fonua ke 'omi honau le'o ki he Fale ni. Pea ko e founa p loti ia ko eni, ko e founa fakam mani lahi p ia 'Eiki Sea. Kapau te ke me'a atu ki ... tau peh ki 'Aositel lia, talu mei he 2007 ko e Pal mia 'aki eni hono nima. *John Howard, Kevin Rudd, Julia Gillard, Tony Abbot, Malcolm Turnbull.* 'A ia ko e ... Ko 'enau fetongi Pal mia ia 'a nautolu, 'ikai ke a'u ia 'o fakalao he 'enau Konisit tone, ko e peh p he paati ia ko ia ke nau ui 'e nautolu ha me'a 'oku ui ko e *caucus vote*, 'oku 'ikai ke to e ma'u he 'ulu ia e paati 'a e falala e paati ko ia, ko 'ene mapaki 'a'ana ia. Ko kitautolu 'oku 'i ai e founa ng ue fakalao pea fakahoko founa ng ue pea p loti ke 'omi e le'o 'a e kakai ki he Fale ni pea 'oku malu'i ia mei he fakatikitato 'a e fika kae 'omi e si'i le'o e tukuh usia mo e t palasia ki he Fale ni. Ko e 'uhinga ia 'oku ou peh ai 'a e motu'a ni 'oku fakatemok lati 'a e founa p loti ko eni ke ne 'omi 'a e le'o 'o e masiva ki he Fale ni 'i he founa 'oku tau'at ina pea 'ata'at . Ko ia 'a e anga 'o e fakamalanga. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki. 'Eiki ... 'e me'a mai e Minisit Fakalotofonua.

Fokotu'u fakapekia e fakapulipuli kae fetongi'aki e hiki nima

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu mo e Sea 'o e K miti Kakato. Tapu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau N pele, peh 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Sea, Hou'eiki m l ho'omou laum lie. Kuo tau 'osi l kai 'e kitautolu 'a e p loti fakapulipuli pea 'oku tau 'alu kitautolu ia ki he hiki nimá. Ko e tukuhake ko 'o e Pal mia na'e te'eki ai ke fokotu'u e Fale ia pea na'e fiema'u leva ke ha'u ha taha 'o Sea Fakataimi. Pea na'e, ko 'etau tukuhifo pea na'a ta u 'osi paasi 'e tautolu ke hiki nima. 'Oku kei ma'u p e fakatemok lati,

kei ma'u p e tau'at ina 'a e masivá, kei ma'u p e tau'at ina 'a e tukuh usia. Ko e me'a ko u tokanga au ki ai ko e h e 'uhinga 'oku 'ai ai ke tau fakapulipuli? Ko e h ? H e me'a 'oku 'ai ai ke fakapulipuli? Tau hiki nima. 'Io ho 'io, 'ikai ho 'ikai. Ko e angá ia 'oku ... ko ia ai 'oku ou fokotu'u ...

<009>

Taimi: 1810–1820

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: ... fokotu'u atu 'e au ia, fakatemokalati ia, pea 'oku kei malu'i p totonu ia 'a e vaivaí mo e masiva. Tau hiki nima Hou'eiki. Ko ia ai Sea ko u fokotu'u atu ke fakapekia e fo'i lea ko e fakapulipuli kae fetongi'aki e fo'i lea ko e hiki nima. Fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato: M l . N pele 'Eua.

Lord Nuku: Sea, ko e tu'u hake p 'Eiki Sea ke, kuo tau toumoliliu he me'a ko ení 'Eiki Sea, 'i he p loti. Ko e p loti ko ení foki ko e p loti eni 'i he faka'ilo, 'a eni. Ko e p loti ko , ko e me'a ko na'e 'omai ko ki mu'á, ko e p loti 'oku te'eki ke fokotu'u e Fale, peh 'oku te'eki ke 'i ai ha lakanga. Kae 'ai ai leva ia ke fakapulipuli ko e 'uhinga he 'oku te'eki ai ke 'i ai ha lakanga ia 'e fokotu'u, pea mai leva e Sea.

Ko e me'a ko eni ko 'a eni ko 'oku tau a'u mai ko he taimi ni ko ki aí, 'oku hanga 'e he me'a ko ení ko e faka'ilo 'o ne 'omai e fo'i me'a mahu'inga. Kapau ko e 'uhinga na'e 'uhinga ai 'etau p loti fakapulipulí pea na'e 'uhinga hono fokotu'u 'Eiki Sea koe'uhi ko e 'ikai ke maau e Fale. Fokotu'u mai e kupu 5, 'a ko na'a tau 'osi fononga mai aí, na'e 'uhinga ke fakatatau 'a e founa ng ue ko Fale. Pea tau a'u mai eni ki he founa ko faka'iló, na'e kei fiema'u p founa tatau. Ko e me'a ko 'oku mahino kiate au he taimi ni, ko e fokotu'u p 'a e Fika 4 kuo pou pou 'a e ongo 'Eiki Minisit 'e ua. Ko 'eku lave'i ia ko he'etau fononga mai he Tohi Tu'utu'uni he ' me'a ko eni ko , 'ikai ke peh ke to e 'i ai ha fokotu'u kehe. Ko 'ene fokotu'u p , pouou , pouou mo pea fokotu'u mai leva ke tau p loti'i. 'Oku 'i ai e me'a 'oku 'ikai ke fen pasi 'i he Fale ni. He ko e le'o ko 'o e tokosi'í 'oku lolomi ia 'i Fale ni.

Tokanga ki he pule 'a e p loti

'Oku ke mea'i p 'a e tu'unga 'oku 'i ai e Fale ni he 'aho ní, mo e tu'unga ke pule'i e anga e founa e p loti. Ko e p loti ko eni ko 'a ko na'e 'uhinga atu ko ki ai ke fai ko hení, na'e 'uhinga na'e fai e fel ngiaki pea mo e t pile 'a e Pule'angá, t pile 'a e kakaí pea mo e kau Fakafofonga mei he t pile ko ení, na'e 'i ai e me'a na'e fai ai e faingata'a'ia. Ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a ko ení, ko 'eku fakahoha'a eni ki he loto k miti. He ko e l pooti foki eni 'a e k miti. Pea fai 'a e fel ngiaki ko ia, 'o peh leva 'i he femahino'aki ko ia 'a e fo'i toko ono ko ení, ko e tau'at ina tahá ke takitaha fai p 'ene fakah loto, 'ikai ke 'ilo mai 'e he tama ko p ko hai, ko e 'uhinga ia. Na'e kau e t pile 'a e Pule'angá 'i he fel ngiaki ko ení 'Eiki Sea. 'Ikai ke to e fai ha foki ia ki he 'uh he na'e te'eki ai ke fokotu'u ha Sea pea 'omai leva e *interim*. Ko e me'a ko eni ko , 'a ko 'oku 'uhinga hono 'oatu, na'e feng ue'aki 'a e t pile 'e 3 pea 'omai ai e me'a ko ení. Pea 'oku mahino p ki he motu'a ni 'oku aofangatuku 'a e Fale ia. Ka ko e 'uhinga hono 'oatú he koe'uh na'e fakahoko, 'oku 'uhinga foki ia Fakafofonga mei he t pile kakaí, fakafongonga mei hení ke fai e fetoka'i'aki. 'Omai 'e he t pile ko me'a ko 'oku nau loto ki aí, honau fakafongonga. 'Oatu 'e he t pile ko ení 'a e fiema'u 'a e Hou'eiki ko ení. Pea 'omai leva 'e he kau Fakafofonga e Kakaí 'a e fiema'u 'a e t pile ko . Pea ma'u ai 'a e ki'i fo'i fakakaukau ko ení, ko e tau'at ina ange. Na'e 'ikai ke to e 'i ai ha 'uhinga ia, ko e 'uhinga p

ia. Pea ko u tui na'e 'osi me'a mai p Minisit Lao ia, neongo na'e kehe 'ene fakakaukau, ka koe'uhi ko e ngaahi me'afua ko 'oku fokotu'u mai ki he Fale ni. Ka 'oku 'osi mahino ia 'i tu'a. Fai e fel foaki, 'osi mahino ia. 'Oku pule'i p he taimi ni 'a e ' me'a ko eni, mei he ' 'elem niti ko ia. Ka ko e 'uhinga p ia 'eku to e fakahoha'a atu he ko e me'a ia na'e mahino ki ai 'a e ngaahi Fakafofonga ko t pile 3 ko eni, 'oku 'ikai ke fu'u tau'at ina. Pea ko e fokotu'u p ia, tapu ki he 'Eiki Minisit Lao, he ko ia 'oku fakafofonga mai mei he t pile ko 'a e Hou'eiki Minisit . Fai p 'a e feme'a'aki lelei, pea nau peh , 'ave ki he Fale, ko e lelei taha ia. Pea taha ai e fakakaukau ko 'a e k miti. Pea ko e 'uhinga p ia 'a e tu'u 'o taukave'i, ko e taukave'i na'e tui tatau 'a e Kau Fakafofonga ko t pile 'e 3. Pea ko 'eku tu'i, 'oku nau kei tui tatau p . Ka 'oku hanga 'e he fo'i 'elem niti me'asivi ko 'oku 'omai ko ke fai'aki e sivi, 'o fakafaikehekehe'i, ko e me'a ia ko 'oku 'uhinga atu ki ai ko , ko e pelepelengesi ko 'a e faka'iló 'oku pau ke fai e tu'utu'uni 'a e laó. Pea 'oku pau leva ke tau p loti 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e laó. Ko e p loti ko 'o fakatatau ki he ngaahi me'asivi ko eni 'oku 'omai, 'ai ke fanongo mai e kakaí mo e sio 'a e kakaí peh kuo te heke ki he fa'ahi ko p kuo te 'alu ki he fa'ahi ko . 'Ikai ko ha me'asivi tonu ia. Ko e me'asivi tonu eni na'e fakahoko mai ko 'e he k miti. 'Oku tau'at ina ange 'a e founga p loti ko eni. Pea ko e me'a p ia 'oku 'uhinga ai hono taukave'i atu Sea, 'oku tau'at ina ange he ko e faka'ilo hoto kaung fononga, pelepelengesi 'aupito ia. Ko e me'a p ia 'oku fai atu ai ko 'a e taukave'i 'o e me'a ko eni 'Eiki Sea, he 'oku lahi e ' fakat t ia Sea ka 'oku 'ikai ke tau to e lave tautolu ki ai, ke 'uh ke to e uesia ai ha konis nisi mo ha me'a peh . Ko e 'uhinga p hono taukave'i atu ko e loto e t pile ko honau kau Fakafofonga, ko e loto e t pile ko mo e loto e t pile ko eni na'a nau loto tatau. Pea 'omai leva ko eni kuo hanga 'e he ngaahi me'asivi ko 'a e eni ko 'oku taukave'i mai ke fai'aki 'etau sivi, 'a ia 'oku tui e motu'a ni 'oku 'ikai ke ma'a 'a e tau'at ina totonu ko ke fai'aki 'a e fua ko eni. Pea ko e me'a p ia 'oku fai atu ai ko hono taukave'i, pea he 'ikai ke to e fai ha liliu ia mei he fakakaukau ko ia, ka 'e pule p loti. Pea 'oku hang p ko 'eku fakahoha'a atu ko 'anenaí, 'osi mahino e pule 'a e Fale ni ia, 'a e me'a ko 'oku loto e Fale ke faí, ko e me'a ia 'e faí. 'Ikai ke ma'u e fakamaau totonu heni. Ko e me'a p ia 'oku fai atu ai e fakahoha'a Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 Hou'eiki. Me'a mai e Pal mia.

Taukave ko e temok lati ko e pule ia 'a e tokolahi

'Eiki Pal mia: Fakam l atu Sea ma'u e faingam lie. Tapu mo e Feitu'u na tapu ki he toenga e Hou'eiki. Ko e me'a lelei p Hou'eiki ke tau tipeiti he *issue* ko eni koe'uh p he 'oku, kapau 'e 'ikai ke tau tipeiti 'omai e ngaahi 'uhinga, 'e 'i ai 'etau m tuku t la'a. Sea na'e 'i ai e taimi na'e fili ai 'e he 'Ene 'Afió 'a 'ene Hou'eiki Kapinetí. Ko e fo'i fili ko ia, na'e hanga leva 'e he Hou'eiki N pele 'o pule'i e Fale ko eni. Tatau ai p mo e kau Fakafofonga e Kakaí he na'e fili kinautolu 'e he Tu'í. Kuo pau ke nau taliui k toa ki he Tu'í. Pea neongo 'emau l unga, l unga, l unga. Ko u tui ko e kakai k toa 'oku nau kei mo'ui 'o a'u mai ki he 'aho ni, ke lava ke nau fanongo he lau, kau e motu'a ni ko ia na'e l unga 'i he tokolahi, hanga 'e he tokolahi 'o pule'i. Ko ia 'oku ou kole ki he Hou'eiki N pele, mou fakamolemole, mou fakamolemole hono 'omai e ngaahi 'uhinga 'o peh 'oku h mo h mo h . Ka ko e mo'oni ia e temok lati. Ko e temokalati ko e pule 'a e tokolahi. 'I Nu'usila, 'oku 'i ai e ongo faha'i lalahi ai 'e ua. Ko e fili 'a e tokolahi ki he, tau peh ko e labour. Ko e fili 'a e tokolahi ki he *labour*, .. to e tokolahi e kakai 'o Nu'usila pea kapau te nau mai nautolu mo 'enau tokolahi ke *dominate* 'a e Fale Alea, ko e h ha'atau to e lau ki ai ko e natula ia 'o e temokalati, ko e pule 'a e tokolahi.

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e ki'i fakatonutonu atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: K taki 'Eiki Pal mia ko e *national* 'oku lolotonga pule 'i Nu'usila ko nautolu 'o tokolahi, k taki.

'Eiki Pal mia: 'Io, k taki fakamolemole atu... Ko 'eku poiní, ko e pule 'a e tokolahí 'i he malumalu ko ia 'o e me'a ko e temok lati, kae faka'ofa e fanga ki'i kulupu iiki he ...

<001>

Taimi: 1820-1830

'Eiki Pal mia: ... nau f f ' taha 'uhingá ke ma'u ha'anau mafai.

Lord Nuku: Sea k taki p ko e ki'i fehu'i p ki he 'Eiki, p te ke ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe ...

Lord Nuku: ... p 'Eiki Pal mia. Ko e ki'i fehu'i p ia ka 'oku hala 'a e pule 'a e tokolahi pea kei tonu p ia? 'Ikai ko e fehu'i p ke fakama'ala'ala mai p ko e me'a foki ...

'Eiki Pal mia: Ko e tali ki ai 'oku malava ke hala. Malava p .

Lord Nuku: Ko ia. Ka ko e fehu'i Sea kapau 'e hala pea sai p ia fakatatau ki he pule 'a e tokolahi.

'Eiki Pal mia: Kapau 'oku malava p ke hala kae pangó ko e n tula ia 'o e temok latí. 'Ikai ke tau to e lava 'etautolu 'o ue'i he ko e ha'u 'a e tokolahi 'a e fo'i paati ko iá ko nautolu 'oku nau fakafofonga'i 'a e tokolahi taha 'o e fonuá. Ko nautolu ia te nau ...

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e, p 'e laum lie lelei p 'a e 'Eiki Pal mia mo e Feitu'u na ke ki'i tokoni atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki N pele.

Fehu'ia faikehekehe pule e tokolahi mo e pule 'a e mafai

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i tokoni p 'Eiki Pal mia, 'oku 'oatu 'a e kole mei he motu'a ni pea 'oku ou tui 'e 'i ai p 'a e ni'ihi 'i he Fale ni 'e laum lie lelei ki ai ke fakafaikehekehe'i angé 'a e pule 'a e tokolahi mo e pule 'a e ma'u mafai. He 'oku 'i ai 'a e faikehekehe 'a e pule 'a e tokolahí mo e ni'ihi kuo nau ma'u mafai pea 'oku nau fie ma'u ke fakahokohoko ke fakahoko 'a e founga fakahoko ng ue pea mo e laó ke puke 'aki 'a e mafai ko iá ke 'oua na'a toe tukuange. 'Oku ke fakafaikehekehe'i ange he ko e me'a ko 'oku fai ki ai e hoha'á 'oku 'ikai ko e tokolahi. He ko kimautolu kotoa ko eni 'oku mau fakata'ane eni mo feinga ke 'omi e le'o 'o e si'i t palasia mo e kakai 'o e fonuá. Ko e fiema'u ke ho'ata ki tu'a pea pule lelei pea faitotonu pea sivi 'a e ma'u mafai mo hono puke 'o e mafai.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ... m 1 .

'Eiki Pal mia: Sea ko e *issue* eni ia kuo fuoloa hono 'analaiso ia 'e m mani he ngaahi ta'u senituli ko eni kuo 'osi. Nau f lihi f lihi 'a e anga f 'unga ko te ne 'omai 'a e lelei taha

mo e maau mo e melino ki ha s saietī. Ko e founġa p ia. ‘Oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e peh ko e temok lati pea ko e lelei tahá ia. ‘Oku ‘i ai p ngaahi fakaanga ia ki ai. Ka ‘oku ou kole atu Sea ko e ‘uhinga ‘eku lea peh he na’a ku ‘i he Fale ni ‘i he ta’u ‘e 30 ko eni kuo ‘osi ‘a ‘emau tangi he meimei he uike mo e ‘aho mo e ‘aho mau faka’ofa mau tokosi’i. Pule’i p mautolu he tokolahi. Sai ‘aho ni kuo m fuli ‘a e t pile ko ‘o hanu mai. Hanu mai pea sai p ia.

Lord Nuku: Sea ko u fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atú ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke mau hanu. Ko e fakatonutonu atú ko e me’a ko na’e hanu a’i to e foki hake p ‘o fai p me’a tatau. ‘Oku ‘ikai ke mau hanu kimautolu ia koe’uhí na’e ‘i ai ‘a e me’a na’e tuku na’e tukuaki’i p ko e *principle* ko e faitotonu. Pea na’e peh ko e fakatonutonu na’e peh na’e hala koe’uhí ko e founġa na’e tokolahi pule’i ‘o e Fale ni. Ko e ‘aho ni, ‘e lava f f ko e pule ‘a e toko 17. Ko e me’a ia ko ‘oku fai atu ai ‘a e tokangá ke’uhí ki he vahevahe tatau pea tau’at ina ‘a e fofonga p . Ka ko e ‘uhinga ‘eku fakatonutonu atu p ‘a’aku ia ‘e Sea ‘oku ‘ikai ko ‘emau hanu ke fai ‘a e ng ué ki he totonu taha ko ‘e ala fai.

Sea K miti Kakato: M l , m l ‘aupito.

Lord Nuku: Pea na’a ku fehu’i ko ‘anenai ‘oku ‘ikai fiema’u e founġa kapau ko e temok lati ‘oku ne ‘omai ‘e ia ha founġa ‘oku hala ka ko e pule ‘o e tokolahi ko u kole atu Sea ‘ofa mai ‘o fakatatafe. ‘Oku ‘ikai fiema’u ha pule hala ia ke p loti’i tokolahi kae pule hala. Ko e fakatonutonu ia Sea.

‘Eiki Pal mia: Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

‘Eiki Pal mia: Kole mu’a ke, he ko e motu’a ni ‘oku ‘ikai ke u, ‘i ai p fanga ki’i me’a ko u lave’i pea mo ‘eku mo’ui ka ko u kole mu’a ke ‘omai ha faingam lie ke ‘oua to e ue’i kae ‘uhingá ‘e ‘osi e me’a kau ma’u ha m l l .

Sea ko u toutou fanongo he lea ko ení hono ‘ai mai. Ko e lea p fika f ‘osi m hino ia ‘e ‘alu ia. Ko e lea ia na’a ku fanongo ko ki ai. Ko ‘ene lea p fika f ‘oku m hino te nau ‘alu tukukehe ange ‘a e fo’i mo’oni ko eni ta’etoele’eia. ‘Oku paati ‘oku ‘ikai ke, he ‘oku ‘ikai ke ui ko e paati ka ‘oku fakafa’afa’ahi.

Te u to e lave ki he toko 17 mo e toko hiva. Ko e toko 17 ‘oku nau hanga ‘o fakafofonga’i p seti ‘e 98 ‘o e fonua ko eni.

Lord Nuku: Sea fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘e Hou’eiki N pele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko e p seti p ‘e 42 ‘o e filí ‘oku fakafofonga’i he ‘e kau M mipa ko eni ‘i Fale ni. Ko e s tisitika ia ‘o e fili ko eni kuo ‘osi.

‘Eiki Pal mia: Sea ko e kole mu’a ...

Lord Nuku: Ko e p seti ko ‘e 98 kapau ko e 42 ‘oku ‘i ai ‘a e p seti lahi ange ‘i tu’a na’e ‘ikai ke nau fili nautolu ia.

‘Eiki Pal mia: Sea.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘oatu p ‘a’aku e s tisitika ko ‘o e fili.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atu...

‘Eiki Pal mia: Ko ‘eku tautapa atu ...

Lord Nuku: ‘Oku ‘ikai ke p seti ‘e 98.

‘Eiki Pal mia: Ki’i faingat maki ... sivi.

Sea K miti Kakato: M l N pele.

‘Eiki Pal mia: Ko e n tula ko ‘o e temok lati ‘oku pehé ni. P na’e p seti ‘e fiha ko ‘ene ‘osi p ko fili ko e m hino male’ei k toa e kakai ‘o taha. Ko e founga ‘oku ‘i ai ‘a e temok lati. Neongo p na’e fiha ka ko ‘ene ‘osi p ‘alu k toa ki ai.

Sea ko e me’a ko eni ‘oku peh fakapulipuli koe’uhí he ‘e t palasia ai ...

Lord Fusitu’a: Sea k taki ki’i fakatonutonu atu.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Lord Fusitu’a: K taki ‘Eiki Pal mia. Ko e anga e fakatonutonu ‘oku ke fa’a tu’o fiha eni ho’o me’a ‘aki pea ‘oku ‘ikai ke tui ‘a e motu’a ni ia ki ai. Ko e peh ko ko e ‘osi p ko fili ko e paati p ko ‘oku m lohi pea ‘oku nau fakafofonga’i kotoa ‘enautolu ‘a e fonua. ‘Oku ‘ikai ke peh ha temok lati ia ‘i m mani.

‘Eiki Pal mia: Sea ko u kole atu p ...

Lord Fusitu’a: K taki ‘oleva ke u ‘oatu ‘a e fakat t fakamolemole.

‘Eiki Pal mia: Fakatonutonu mai eni ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Tau ‘ai lelei p . ‘Oku ‘ikai ke u tui, ‘oku ou fakahalaki ko e fakat t ia. Fili ‘a Pilit nia pea nau fili tokolahi taha ki he paati ko ‘oku lolotonga ‘i aí ‘a ia na’e Pal mia ai ‘a *David Cameron* . Ka ‘oku ‘ikai ke nau fakafofonga’i kotoa ‘enautolu ‘a e fonua he na’e fili ko ki he *Brexit* ‘oku f hangahangai ia mo e *policy* ko ‘a Pilit nia fili kotoa e fonuá ia he nau *exit* nautolu mei he *EU*. M hino ia ko ‘ete h p ko ‘o Pule’anga ‘oku ‘ikai ke te fakafofonga’i kita kotoa ‘a e fonuá ko e ni’ihi p ko na’a nau fili ‘i he’ete *policy*. Ko e anga ia e fakatonutonu ‘Eiki Sea m l .

‘Eiki Pal mia: ‘Oku ‘i ai ‘a e tokotaha heni fo’i tokotaha p na’e fili ai pea ‘oku ‘i ai ‘a e ni’ihi ‘oku nofo ‘i tu’a na’e fili ai ‘a e toko 400 ka ‘oku ‘ikai ke nau lava mai ki heni. Ko ‘eku fehu’i ko f le’o ‘o e toko 400 ...

Lord Nuku: Sea.

‘Eiki Pal mia: ‘Oku nau ‘i f , f ‘enau totonu ?

Lord Nuku: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai ho fakatonutonu.

Lord Nuku: ‘Oku fakalao p .

Sea K miti Kakato: Fakalao.

Lord Nuku: Na’e fakalao. ‘Oku ‘ai p ta’efakalao ? ‘Oku fakalao ‘a e founa ko eni ko , ‘oku ne hanga ‘e ia he taimi ni ‘o t palasia ‘a e Fakafofonga N pele Niuá ko e fili he ‘e toko taha. Ka ko e tu’utu’uni ia ‘a e laó.

Lord Fusitu’a: Ko ia Sea ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Fusitu’a: ‘Oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Fusitu’a: He na’e toko ua ia ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke toko taha p .

‘Eiki Pal mia: ‘Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: ‘Io mou me’a hifo ‘e Hou’eiki kae hoko atu e Pal mia.

‘Eiki Pal mia: ‘Oku ‘ikai ke u ‘ai lao au ka ko u lea atu au ‘i he fo’i mo’oni. ‘E ‘eke mai he toko 400 toko 500 ko f mau totonu ‘emau fu’u toko 500 ko eni na’a mau fili. ‘Ikai ke ‘ilo p ko e, te tau tali f f e’i.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia: He koe’uhí ko e ha’u e toko taha ia mo ha toe toko ua ...

Lord Nuku: Te u to e fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Ko e h e me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘oku halá ?

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu Sea ko e founa ng ué ka ‘oku ‘i ai ha lao pea ‘oku fakalao ko hono liliu fa’u mai ha lao ke liliu ‘aki ‘a e fo’i lao ko eni.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Kae ‘oua te ne me’a mai ia ‘oku hala he na’e fili p e he toko fiha fili e he toko fiha. Ko e laó p ia. Kapau leva ‘oku ta’efakalao Sea pea ‘oku, ko u kole ange ki he ‘Eiki Pal mia fa’u mai ha lao fakahoko mai ke fili he kakai ‘a e kau N pele.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ko e me’a ia ‘e faí fili mai ha lao fa’u mai kae ‘oua ‘e omai ia ‘o t palasia ‘a e lao lolotonga he ‘oku f paki ia mo e lao.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele ko e fakatonutonu ‘a e Minisit ...

Lord Nuku: Ta’efe’unga ia mo ia.

‘Eiki Pal mia: ... nau kole atu ko u ki’i faingat maki ...

Lord Fusitu’a: Pea ko e, k taki ko e ki’i fakatonutonu p ‘Eiki Sea p te ke laum lie lelei.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Lord Fusitu’a: M l . Ko e to e fakatonutonu atu p nau, ke ‘osi mea’i p na’e ‘osi ‘ai he uike kuo ‘osi kapau ko e ‘uhinga ki he t pile ko eni p ko e toko taha p ko e toko ua ‘oku ne fakafofonga’i kotoa mai e ni’ihi ‘i hono tofi’a mo honau ngaahi tofi’a ‘oku nau ma’u ‘api kolo, ma’u ‘api ‘uta ma’u mo’ui mei ai pea ‘oku nau omi kotoa honau le’o ki Fale ni ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea.

Lord Fusitu’a: Kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku ma’u ‘api kolo pea ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu ?

Lord Fusitu’a: Pea ma’u mo’ui e Feitu’u na.

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

Lord Fusitu’a: Pea fakahoko mai ia ke mau lave’i. M l .

Sea K miti Kakato: ‘Eiki N pele ko e faingam lie ko eni ki he ‘Eiki Minisit Mo’ui.

Taukave ko ‘ete Fakafofonga pe kuo te fakafofonga’i kotoa hoto v henga

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea tapu p pea mo e Feitu’u na tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku tau f fokifoki’aki p tautolu ia he fo’i me’a tatau heni Sea. Ko e fakahoko ko kapau ‘oku ‘osi ko fili p ko e toko fiha ‘oku fili ‘ia kita ka ‘oku te t mai. Ko e ‘osi ko ‘aho ‘oku te fakafofonga’i kotoa ‘e kita ‘a e kakai he v hengá. Ko e feinga ko ‘a e Fakafofonga ko ‘a e Kakai ma’a e v henga fakalukufua. ‘Oku ‘ikai ko e fa’ahinga p ko na’a nau fili ‘ia kita. Kapau ‘e fai ki ai Sea faingofua e ng ue ia he ko e ki’i toko si’i p ko na’a nau, p ‘oku a’u ‘o p seti ‘e 50 p 40 p 60 ‘oku fili ‘aki te te ng ue ki ai. Ko e me’a tatau p eni mo e me’a ko eni hang ko e Fakafofonga N pele ...

Taimi: 1830-1840

‘Eiki Minisit Mo‘ui: ko mei Niuá. ‘Ikai ke tau lau ... ko e fika na‘e fili ki ai. Ka ‘oku ‘ikai ke ha‘u pe ia ‘o ... ‘ikai ke me‘a mai pe ia ‘o fakafofonga‘i pe fo‘i fika ko na‘e fili aí. ‘Oku ne fakafofonga‘i ‘a e v hengá fakalukufua. Kakai pe ko e Hou‘eiki N pele, ko e me‘a ia ko ‘oku fie ma‘u ke mahino ki he Fale ni ‘e Sea. Te tau fefokifoki‘aki ka ko e fo‘i *principle* ‘oku tatau pe. Neongo pea kapau ko e toko 1,000 na‘e fili ‘ia kita ka ko e kau filí ‘oku 2,000 te fakafofonga‘i k toa ‘e kita ‘a e kakai ‘i he v henga fili ko iá. He ‘ikai ke te nofo pe ‘o *concentrate* pe tafataha ‘ete feingá mo ‘ete tokoní ki he fo‘i 1,000 ko na‘e fili ‘ia kitá. Kuo u tui ko e fo‘i ‘isi ia ko ení Sea, kuo ‘osi mahino pea ‘oku faingofua pe ia, ka ‘oku tau fefokifoki‘aki pe tautolu ia ‘o tau l l a aí Sea. Ko ia pe ki‘i fakatonutonu Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . ‘Eiki Tokoni Pal mia.

‘Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu‘u na Sea, tapu mo e Hou‘eiki M mipa e K miti Kakató. ‘Oku ou tui tatau mo e Minisit Mo‘uí, tonu ke tau fainolo he fo‘i talanoa ko iá. Ko ‘ete fili mai kita mei ha feitu‘ú ko ‘ete fakafofonga‘i ia e feitu‘ú. Taumai ‘oku fai mai ko me‘a ko ma‘ae koló, kuo te ui atu, ‘a e kau tama pe ko na‘e fili ‘ia aí. Pau ke ui ha taha pe ‘i he koló. Ko e talanoa fakat t ko eni ke h ko eni ‘a Pilit nia ki tu‘á, na‘e ma‘u foki ia ‘e he Pal miá ‘i he‘enau fili ko eni ko na‘e ‘osi ko eni ko kimu‘á. Ko e fili ia ko *referendum* ko ke na h ki he *EU* ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e *reflection* ia ‘i he ... ko hai ‘a e *mandate*, ko hai na‘a ne fili ‘i he Pal miá. Te te lava pe kita ‘o fili ki he Pal miá, ka te ta‘etui kita ia, ka te tui kita ia tonu ke te h kitu‘a mei he *EU*. ‘A ia, ‘oku tau ng ue‘aki ha ngaahi fakat t ‘oku fen pasi pea mo e talanoa ko eni pe ko e feme‘a‘aki ko eni Hou‘eiki M mipá ‘i he taimi ni. Ko ia ‘oku ou kole atu au, tatau au mo e Minisit Mo‘uí Sea, ‘ai ke tau femahino‘aki, ko ‘etau mai fakafofonga‘i hotau ngaahi vahé, ‘oku ‘ikai ko ‘etau mai pe ‘o fakafofonga‘i ‘a kinautolu na‘e fili ‘ia kitá. M l Sea.

Lord Fusitu‘a: Ko e ki‘i tokoni pe ki he Tokoni Pal miá, mo pou pou ki he me‘a ko ‘oku ne me‘a‘akí.

Sea K miti Kakato: Me‘a mai.

Lord Fusitu‘a: Ko e fakat t ko na‘e ‘oatú, ke fakafaikehekehe‘i ‘a e fokotu‘u ‘a e polis ha Pule‘anga pea mo e tokolahi e fonuá. Ka ‘oku ou pou pou ki he fo‘i fokotu‘u fakakaukau ke tuku hano ‘omi ‘a e ngaahi ‘ vahevahe ki hotau Fale ni. Neongo ‘oku ‘ikai ke u fie fakahalaki e Pal miá ka ko e hu‘u ko malangá na‘e hu‘u ke fokotu‘u ‘a e ngaahi ‘ vahevahe ‘ia kitautolu. ‘Oku tau lolotonga feinga ke tau ng ue fakataha. Pea ko e ‘uhinga ko iá ‘oku ou pou pou ai ki he fokotu‘u ko mei he ongo ‘Eiki Minisit ...

‘Eiki Minisit Mo‘ui: Sea, ko e ki‘i fakatonutonu atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu mei he Hou‘eiki Niuá. *Off* atu ‘eta ki‘i maamá.

‘Eiki Minisit Mo‘ui: Sea, ko ‘eku faka‘amú Sea, ‘i he fa‘ahinga malanga ko ení Sea, ke ‘oua te tau hanga ‘o ... tau nofo tautolu ia ‘o fakakaukau‘i ‘a e me‘a ‘e fakahoko atu ‘a e me‘a ‘a e tokotaha ko iá, te‘eki ke a‘u ki ai ‘ene malangá ‘a‘ana ia Sea. Tonu tau nofo pe tautolu he poiní, tukuange pe ... na‘a ‘oku fakakaukau ia ‘e ‘alu e malangá h kae ha‘u lelei pe malangá ia. Ka ku ‘osi ‘ikai ke sai e fo‘i malanga ko iá Sea. Kuo u faka‘amu pe ai ki he kau M mipa he ‘oku ai pe ‘etau ngaahi malanga mo e anga ‘etau fakakaukau ‘oku tau tataki ‘etau malangá, ka

‘oku hang eni ia ‘oku ne ‘osi *predict* mai ‘e ia ‘e talamai ‘e ia ‘e ‘alu e malangá ia he tafa‘aki ko , ta ko ‘e ha‘u lelei pe malangá ia Sea.

Lord Fusitu‘a: Sea, kuo u fakam l ki he fakatonutonú, pea ‘oku ou fakafeta‘i, ka na‘e ‘ikai ke to e veiveiua ia, na‘e ‘osi me‘a mai e Pal miá ia ‘oku ai e tu‘u h pea ai e tu‘u h ko ia ai

Sea K miti Kakato: ‘E Hou‘eiki ‘oku te‘eki ke ‘oatu ha ngofua ke ke me‘a mai.

Lord Fusitu‘a: K taki fakamolemole ‘Eiki Sea, na‘a ku peh ko ‘ene fakatonutonu. Kae tuku ki e Feitu‘u na ke ke leva‘i mai, pe ‘oku tonu e fakatonutonú pe ‘ikai.

Sea K miti Kakato: Me‘a ki lalo. Mahalo ‘oku mahino e

‘Eiki Pal mia: Sea, fakamolemole ‘oku toe ‘eku ki‘i fo‘i poini ‘e taha. Na‘e malanga pe pea u kole atu ‘oku ou ki‘i faingat maki.

Sea K miti Kakato: Me‘a mai ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: Na‘e ai e poini na‘e fokotu‘u mai ‘oku fai hono t palasia. Sea ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke ... ko e t palasiá ia ‘oku fai ma‘u pe ia ‘i Fale ni. Fai he feitu‘u kotoa pe, fai he ngaahi siasí, t palasia ia ha ki‘i kulupu ko e ki‘i kulupu. Ko e natula ia ‘o e nofo fakakomiunití mo e nofo ‘a e sosaietí, ko e fepakipaki ‘a e ngaahi kalasi ‘o fakatautu ki he‘enau ngaahi fie ma‘u mo ‘enau *interest*. Ko e peh ko ...

Lord Fusitu‘a: Sea, k taki, ko e fakatonutonu. Kole fakamolemole atu Pal miá

Sea K miti Kakato: Ko e h ‘a e kupu he me‘a mai ‘a e Pal miá, fakatonutonú.

Lord Fusitu‘a: Ko e me‘a ‘a e Pal miá ki he ngaahi siasí. Ko e fili taki ko ‘a e ngaahi siasí ‘oku p loti fakapulipuli ia ‘Eiki Pal miá. M l .

Sea K miti Kakato: ‘Ikai ha fakatonutonu. Me‘a mai ‘Eiki Pal mia.

‘Eiki Pal mia: Sea, ko e ... h tama ‘eku me‘á he fa‘a fakatonutonú. ‘Ikai pe ai ha‘aku lea ‘aku ia ‘e ta‘efakatonutonu. Pea ‘oku ou kole ke ki‘i tatali hifo mu‘a. Ko e peh tokua ko e ‘ai ko ke tau hiki nimá ‘e mole ai ... ‘e t palasia ‘e he tokolahí ‘a e tokosi‘í. Hang ko ‘oku fakahu‘uhu‘u ‘o peh , ‘e ng ue‘aki ‘e he tokolahí ‘enau tokolahí. Sea ‘oku ou fokotu‘u atu ‘oku malava, ‘oku malava, ke ai ha taha ia ‘e fili fakapulipuli, ko hono faingam lie ia ‘o‘ona ia ke ne t palasia ai ‘e ia ‘a e tama ‘e taha. Kapau ‘oku ‘ilo hifo ‘e hono konis nisí ‘o‘ona ia ‘oku tonu pe ia. Tonu pe me‘a ia na‘e fokotu‘ú. Ka koe‘uhí ko ‘ene fakapulipulí, faingam lie eni ke u ‘ai ai leva e tama ko ení. ‘A ia ‘oku fakatou ng ue pe ongo tafa‘akí. ‘Oku fakatou ng ue ‘a e ongo tafa‘akí. ‘Oku ‘ikai ke peh ke tafa‘aki pe e mo . Kapau ‘oku peh ‘oku t palasia e kau me‘a ko . ‘Oku to e t palasia pe mo e fa‘ahinga ko he te nau lau ‘e nautolu e fakapulipulí. Lolotonga ko ‘oku talamai ‘e hono konis nisí, ko e fo‘i me‘a ko ení ‘oku tonu pe faha‘i ko ka te u tautea‘i ai leva e tama ko ení, ko e ‘uhingá ko e tama eni ia ‘oku ‘ikai ke u sai‘ia ai. Ko e tama eni ia ‘oku ‘ikai ke u ... ko hotau natula eni ia ‘o tautolu. Ka ‘oku ou peh tuku e poini ko iá ‘o to e ‘omai ke kau he‘etau tipeití. ‘Oku ‘ikai ke ai hano *place* ‘o‘ona ia, pea ‘oku ‘ikai hano, ha me‘a ia ‘oku totonu ke h mai ai ‘a e fo‘i fakakaukau ko ia ‘o e t palasiá mo e me‘á.

Ka te u foki p 'eku me'á, fakamamafa'i pe fo'i poini pe ko ení. Faingata'a tau peh ki ha tokotaha na'e fili ai ha toko 2, k taki pe 'eku fa'a lea peh , pe ha toko 4 pe toko 5, ke lea 'o fakatatau ki he toko 2. Ke peh atu pe, lea fakafe'unga ki he toko 2. 'Oku 'ikai ha me'a peh ia heni. 'Osi 'ange e fu'u mafai lahi fakailifia ia ki ai. Ko ho'o t mai pe 'au pe ko e tokotaha pe toko 2, fetakai koe ho fu'u mafai ko iá. Kae nofo 'i tu'a e kakai na'e fili ai e tokolahi, 'ikai hanau mafai ...

Lord Fusitu'a: Sea fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Niuá.

Taukave ke tali 'a e Lao & Konisitutone pea ngaue fakataha ki he lelei e fonua

Fe'ao Vakato : Sea, tapu pe mu'a mo e Feitu'u na kae 'uma' e Hou'eiki K miti Kakató, Sea ko e ki'i fokoutua hake pe motu'a ni ia, ko e ki'i fehu'i pe ia 'a e motu'a ni pea ko e kole fakamolemole atu pe ki he 'Eiki Pal miá. Ke Konisit tone pea mo e lao 'o e fonua ni 'i he lolotonga ni Sea. Pe 'oku tau falala nai ki ai pe 'oku tau tui nai ki ai? Pea kapau 'oku tau tui ki ai pea 'oku tau falala ki ai Sea, kuo u tui 'oku tau 'i hení ke tau ng ue fakataha ma'a e fonuá. Sea, kuo u tui ko e m 'oni'oni pea mo e tumutumu ko eni ko 'o e ... pea mo e ma'olunga pea mo e tumutumu e temok latí Sea, ke tau tali e laó mo e Konisit tone pea tau ng ue fakataha ai ma'a e lelei e fonuá Sea. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki Minisit Polisi.

Taukave ko e p loti fakapulipuli 'ikai lava kakai 'o sivilivi'i kita

'Eiki Minisit Polisi: 'Eiki Sea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na pea ko u fakatapu ki he Hou'eiki M mipa 'o e Fakataha K miti Kakató, kau fai e ki'i lea ko eni, ko e me'a ko 'oku tau 'i aí, pe te tau tali e p loti fakapulipulí pe 'ikai. 'Oku ou tui ange pe ki he p loti fakah h . 'Aki e 'uhinga ko ení, na'e ... na'a ku lave 'aneafi ki he me'a ko ia, ko kitautolú ko e kau *public official*. Pe ko e 'ofisiale na'e fili mai 'e he kakaí. Pea 'oku ai e fo'i me'a 'e taha 'oku hanga 'e he kakaí 'o sivi kitautolu, 'oku ui ia fakapilit nia ko e *public scrutiny*. 'Ikai ke to e tonu ke hao hake ha taha. Pea hang ko e me'a na'a ku lave ki ai he taimi na'e fai ai hoku toutou fakamaau'í, ko u tali lelei he ko e tokotaha au na'e fili 'e he kakai ke fai hono sivi 'e he kakaí. Ko e taimi pe ko te tau p loti fakapulipuli aí, 'ikai ke lava 'a e sivi 'a e kakaí 'o fai. 'A e fo'i me'a ko ko e *public scrutiny*. 'Oku 'ikai ke lava ia 'o fai. He 'oku 'ikai ke nau lava nautolu 'o sio mai nautolu 'o 'ilo'i e me'a 'oku te tipeiti aí, pe na'a te hiki ki 'olunga 'o fakatatau ki he'ete pal mesi na'e fai. He ko 'ete ha'ú 'o fakafofonga'i kinautolu. Ko 'ene h pe 'a e p loti fakapulipulí, 'ikai ke lava 'e he kakaí 'o sivi kita. Ka ko e 'uhinga ia na'a te 'i heni aí, na'a te ... ne 'omi kita 'e he kakaí, pea 'oku 'ai ke nau fanongo mai pea nau sio mai pe ko e h 'ete me'a 'oku fai hení. P 'oku tatau hoto ngutú mo hoto tuhú ...

<003>

Taimi: 1840-1850

'Eiki Minisit Polisi: ...pe 'ikai...pea ko ia ia, 'oku ou tui fakapapau ai 'oku 'ikai ke lava. K taki 'o si'i ...fu'u lahi 'a e lea 'a e Fakafofonga 'o Niuá. 'Eiki N pele ko eni ko u mei 'osi au.

Sea K miti Kakato: Sai p ka ke ki'i hiki'i p ha pepa hena..

‘Eiki Minisit Polisi: Hikihiki p ka ke toki lea mai ‘anai, ka e ‘oleva ke ‘osi ? ‘Oku ‘ikai ke ‘ata ki tu’a ko e me’a ia ‘oku tau tokanga ki ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘ata ki tu’a ke tau lava ‘o vakai mai ke sio mai p ko e ha ‘a e me’a ‘oku fai. Ko e h p ‘a e fakapulipuli, ‘ikai ke lava ia. Ko e me’a kehe ‘a e fili fakapulipuli ko na’e fai ‘i he kamata’anga. Ko e tu’utu’uni ia ‘a e Konisit toné. ‘Oku ‘ikai ko ‘etau ngaahi tu’utu’uni ia ‘atautolu. Na’e ‘ikai ke tu’utu’uni atu ‘a e Tu’utu’uni ‘atautolu ki he me’a ‘oku talamai ‘e he Konisit toné ke fili fakapulipuli ‘a e Pal mia pea mo e Sea ‘o e Fale Aleá. He koe’uhi ‘oku te’eki ai ke tau M mipa kakato heni, ke fai ‘a e Fale Alea pea fai ai p mo ‘etau ngaahi Fokotu’ú. Ko e me’a eni ia ko e fokotu’u pea ‘oku fai ia ‘i he ngaah tu’utu’uni faka-Fale Alea. Pea ko ia ai, Sea ‘oku totonu ke mahino ‘a e me’a ko i a. Ko ‘etau ‘i heni ‘oku vakai mai ‘a e kakai, ka tau fai ha me’a heni ha ki’i tuliki ke puli? Tuku ia! Tau ‘ai ‘a e me’a ko ‘oku pau. Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: Sai! Hou’eiki! Kuo mahino ki he motu’a ni ‘a e ngaahi me’a ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí. Pea ko u tuku ange ‘a e faingamalie ki Vava’u 15 ke ne me’a mai. Ko ‘etau lue atu eni ‘i he takitahá ko ‘etau ‘osi ia. Kuo ‘osi ‘a e fa’ahi ko toe p ...

S miu Vaipulu: Sea, fakatapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki K mití. ‘Eiki Sea, ko e malanga ko eni ‘oku ‘omai he taimi ni. Koe’uhí ke ‘ilo mai ‘e he kakai p ‘oku te h ? Ko hono fakat t totonu p eni. Kapau ko ha ‘akapulu, pea *out* ‘a e pulú pea ko e ‘ai ko ke *line-out*, te u to e lele mai ki tu’a – Vava’u! Te u puna f f ki he pulú ‘i he *line-out* ko eni? Me’a ia ‘oku talamai ‘i he ngaahi malanga ko eni ke fai. Ke faka’asi kitu’a ko ‘ete me’a ‘oku te fai. Sea, ka u ia ‘i he fo’i ‘akapulu ta’eoli taha ‘i m maní. Kuo ‘osi fili mai kita ke te va’inga ‘i he timí.

‘Eiki Minisit Polisi: Sea, k taki p mu’a...

Sea K miti Kakato: Vava’u 15 ko e ki’i fakatonutonu eni ‘a e ‘Eiki Minisit !

‘Eiki Minisit Polisi: Sea, ko e fakatonutonu atu ‘a e Fika 15.

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe.

‘Eiki Minisit Polisi: Ko ‘ene taimi ko ‘oku fai ai ‘ene tipeiti heni ‘oku tu’u telinga mai ‘a Vava’u 15 ki ai, pea ‘oku mahu’inga ia. ‘Oku hanga ‘e he fo’i me’a ko iá ‘o pukepuke ke te tu’u p ‘i loto, tu’u p ‘i loto. ‘Oua te te toe afe ki h mo ? Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai koe 15?

S miu Vaipulu: Sea, ko e kau eni ‘i he fo’i tau ta’eoli mo’oni. Kapau ko e lolotonga p ‘ete lele, te ‘eke mai ki Vava’u.

Sea K miti Kakato: Ko e fakatonutonu eni ‘a e ‘Eiki Minisit

S miu Vaipulu: Te u ki’i *side* sitepu p te u lele ki hema.

‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga: Sea, ko e taimi ko ‘oku *out* ai ‘a e fo’i pulú. ‘Ikai ke te to e ‘eke ‘e kita ki Vava’u. ‘E peh mai ‘a Vava’u ia. ‘Alu ‘o puna he na’a ke talamai ‘oku ke poto ‘i he puna pulú. M l ‘aupito.

Samiu Vaipulu: Ko e poiní ia Sea, ‘oku fokotu’u mai ai ‘a e paloti ke ke paloti fakapulipuli he na’e ‘omai kita ke te paloti tau’at ina hoto v pea mo Sihova ‘i ‘olunga. ‘Ai ‘a e mo’oni hoto lotó, ko kita p mo e ‘Otua. Ka ‘ikai, ko e va’inga sio ki tu’a koe’uhí ke ma’u mai ‘a e loto ko ‘a hoto kaung Fale Alea, nau ngalikovi kia Sione, he koe’uhí ‘oku ma kaung

ng ue. Tuku ‘a e totonú ia mo e mo’oní mo e laó ki tafa’aki ka u ‘unu au ‘o p loti ma’a Sione. Ko e me’a ia ko ‘oku fie ma’u ai ko Sea, ke fakapulipulí ko kita p mo e ‘Otua.

Sea K miti Kakato: 15 ngali kuo fe’unga ‘a e fakatonutonú p ko e hoko atu p ‘a e malanga ia.

S miu Vaipulu: ‘Ikai! Ko hoku taimi p eni na’a ke ‘omai ke u ...

Sea K miti Kakato: P ‘i me’a mai koe.

Taukave K miti ko e fokotu’u paloti fakapulipuli mei he Pule’anga

S miu Vaipulu: M l Sea. ‘Oku peh ‘a e ‘uhinga ko eni hono ‘omai, pea ko e tahá ko e ‘uhinga hono ‘omai ‘o e fo’i kupú, ko e fokotu’u ‘Eiki Sea, mei he ongo Fakafofonga ‘o e Pule’angá, tapu mo naua. Te u ‘oatu ke mahino. Koe’uhí na’a na ongo’i ‘a e taimi na’e ‘i ‘ai ai ‘a e p loti koe’uhi na’e ‘osi ma’u ‘a e ngaahi fakamo’oni, m pea ‘osi mahino ‘a e tu’utu’uni ‘a e K miti pea ‘omai ki heni. Ko e taimi ko na’e p loti ai, ko e ki’i p p m malie ‘a e hiki nimá, ko e ‘uhinga ia ko hotau v . He ‘ikai ke u p loti au he ko e taimi ko ‘oku fili ai ‘a e sulá.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea, ko e kole p ki’i tokoni p ki he Fakafofonga.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga! ‘Oku ke tali ‘a e tokoni ‘a e Minisit ?

‘Eiki Minisit Pa’anga: Tapu mo e Sea, pea mo e K miti Kakato. Ko e ‘ai p foki ko e ‘uhinga ko e kaveinga ko eni na’e me’a ki ai ‘a e Minisit Lao. Ka na’e ‘uhinga foki he na’a ku tu’u hake p au ‘o fokoutua talaatu ‘a e ‘uhinga ko te u hiki ai. Pea na’a ku talaange kapau ‘e talamai ‘e he tokotaha ko kole fakamolemole pea u hiki. Pea na’a ku hiki foki, ko e me’a p na’e talamai ‘e he kaingá ia, tatau ai p ho’o fakamatala ‘au na’e tonu p ia ke toki mahino kia kita. Ka ko e l soni ko eni ki he popilikane Sea he S pate na’e toki ‘osi, ‘i he Ha’u ‘a e popilikane mo e tangata F lesi. Ko e F lesi ko e tangata ‘ilo lao ia. Lou’ulu pea me’a k toa, pea ha’u leva ‘a e tangata F lesi ‘o talaange. Ko e tangata ko koau p ‘oku tonu ke u sai taha koe’uhi, sai ‘eku ngaahi me’a kotoa p , manatu’i na’e folofola mai ‘a e ‘Eiki. Kau F lesi, mou tui ki he me’a ‘oku nau talaatu, ‘oua te mou tui ki he me’a ‘oku nau fai. Kehe ‘aupito ‘enau me’a ‘oku nau fai, ka ko e fakam ‘opo’opo ia’ a e ‘Otuá. Ha’u ko ‘a e popilikane. Ko e popilikane foki ko e motu’a ng ue fakapule’angá.

Sea K miti Kakato: Ko ia!

‘Eiki Minisit Pa’anga: T s fatafata. Talaange ko u hala, talaange ‘e he ‘Otua ko e motu’a ia ‘oku sai. He ko u manatu p Sea. Ko e Siasi ko ‘o mautolu, ‘a e motu’a ko ‘oku te fokoutua ai. Ko e taimi ko ‘oku fili ai ‘a e Palesiteni mo e Sekelitali ‘oku ke mea’i p Sea. Mau fili kimautolu ‘i he la’ipepa, mau tohi’i ko hai ‘a e tokotaha, ko u ‘ilo p ko e ngaahi siasi ‘oku ‘ikai ke nau fai peh . Ka ‘oku mau ma’u ‘a e la’i paloti tuku mai fa’iteliha p koe ai ko e ha ha hingoa. Ko e siasi foki ko e fakat t ia. Tohi’i ‘e koe ko hai ‘oku ke fokotu’u ko e me’a ia ‘oku ui ko e p loti fakapulipuli heni. Fai ‘i he fu’u falelotu pea mau tohi’i ‘i he sea ‘a e tokotaha ko ia. Tanaki pea toki leva ‘a e K miti ‘o lau p ‘oku fiha ke ‘omai ai a ‘enau me’á. Ko u lave p au ki ai he ko ngaahi anga ko ngaahi founa ng ue ko ‘oku nau ‘omai. He ko e ‘osi ange ko e tokotaha p na’e talamai p na’e fai faitotonu p ‘ikai. Ko e taha p ko e tokotaha pe ‘i ‘olunga...Na’e toki talamai ia ‘a e ‘aho ko te tau toki ha’u ai ‘i he ‘aho fakamui. Kaikehe, ‘oku tau faka’amu p ko hotau vaivai fakaetangata ‘oku tau faka’amu ‘ai p ‘a e founa ke tokoni’i hotau vaivai ki he me’a ko ke lava Sea. Ko e ki’i fakatonotonu p ia Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M 1 ‘Eiki Minisit ! ‘E Vava’u 15? ‘Oku ke tali ‘a e tokoni ‘a e Hou’eiki ‘o Niuá?

S miu Vaipulu: Sai p Sea, kapau te ke tali ‘e koe. Ko ho’o tali kapau he ‘ikai te ke tali ‘e koe.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga Niua, k taki ‘o me’a hifo ka e hoko atu.

Lord Fusitu’a: Ko u peh ‘e au na’a ke ....

Sea K miti Kakato: Ko 15 ia.... Me’a mai koe 15.

Samiu Vaipulu: Sai p Sea ke ‘ai ia ...

Lord Fusitu’a: M 1 . Ko e tokoni atu p ‘i he me’a na’e me’a atu ai ‘a e Minisit Pa’anga. Pea ko u tangane’ia ‘i he’ete ala ‘o ongo’i na’a te fai ha me’a ‘oku ‘ikai ke t etui na’e tonu ‘a e me’a ko ia pea ‘oku te kole fakamolemole ki ai. Pea na’e ‘i ai ‘a e me’a peh ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga ‘i he’ene me’a ‘i he *media*, he ‘ikai ke teitei to e hoko ha me’a peh ke hikinima fehangahangai mo e tui ‘a hono konis nisi ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu eni N pele!

Kole ke ‘oua to e alea’i ha me’a na’e ‘osi tali ‘e he Falé ki mu’a

‘Eiki Tokoni Pal mia: Ko e fakatonutonu ia p Sea, ki he founga ng ue Sea. Na’e tu’o fiha p eni hono ‘ohake p heni’e he Hou’eiki M mipa, ‘a e ‘ikai ko ke tali ke tau to e alea’i ha me’a na’e ‘osi tali ‘i Fale ni. Tukukehe kapau ‘oku to e liliu e ..na’e ‘osi ‘ohake p ‘e he ngaahi Memipa ki mu’a, ke tuku ‘etau toutou *rewind* ‘a e me’a na’e ‘osi tali ‘i he Fale ni, Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou’eiki Fakafofonga Niua!

Fe’ao Vakata : Kole atu p ki he Fakafofonga Niua p ‘e lava ke u ki’i tokoni nounou atu p au ia, kapau ‘oku laum lie lelei p ki ai?

Tapu mo e Feitu’u na Sea. Tapu atu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e K miti Kakato. Sea, ko e ki’i fakahoha’a nounou p Sea, ‘oku mea’i p ‘e he Feitu’u na....

<004>

Taimi 1850-1900

Taukave ke ‘ilo ‘e he kakai e ng ue ‘oku fai ‘e he’enu kau Fakafofonga

Fe’ao Vakata : ...tu’u leva mo e hou’eiki, ‘oku ou poupou p ki he p loti fakalilolilo, pea ‘oku ‘ikai ko e p loti misiteli, pea ko ‘oku ‘osi mea’i kotoa pe ‘e Vava’u 15, fakafofonga ‘o Vava’u 15, ko kita p pea mo e ‘Otua tokua, k ‘oku ou, Sea, ‘oku ou poupou lahi ki he me’a ko ena na’e me’a ki ai ‘a e Minisit Mo’ui ka e ‘uma’ ‘a e Tokoni Pal mia Sea, ‘i he fakakaukau ko Sea tokua ke me’a mai ‘a e kakai ki he’etau p loti mo ‘etau me’a ‘oku fai ‘i heni.

Sea na’e ...fatongia ‘a e kakai ko hono fili mai kitautolu ki Fale ni, lava ‘a e fatongia ‘o e kakai Sea, ‘i ai p taimi te tau foki ai ko ‘enu ngaahi fiema’u vivili ‘Eiki Sea, k ‘oku nau ‘omai ‘e he kakai ‘a e mafai kiate kitautolu ke tau faitu’utu’uni mo ‘enu v henga fili mo e fonua. Ko e ola ko ‘etau faitu’utu’uni me’a ia ‘anautolu he teu fili hokó Sea, me’a ia ‘a e kakai ia. Pea kapau ko e tui ko eni Sea, kapau ‘e a’u ki ai ‘oku ‘ikai ke tuha ‘ete faifatongia pea mo ‘ete faitu’utu’uni te ‘alu ‘o fai ha’ate ng ue kehe, te ‘alu ‘o fai ha’ate ng ue kehe Sea. K ko e me’a

ko ia Sea ‘a ko ...’oku ou poupu ai ki he ngaahi feme’a’aki Sea he ‘oku kei tu’u ko ki he mahu’inga ki he lelei ko pea mo e fonua, pea mo e v henga fili Sea. ‘Ikai ke ‘uhinga ‘a e p loti fakalolilo ko ‘oku ‘ai ke fai Sea, ko e fakah ki he kakai ‘a e tafa’aki ‘oku ou kau ki ai, pea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ke tau k k a’i ha taha, hala ia Sea, Sea fonua eni na’e tuku eni ki langi Sea, te’eki ai ke ‘i ai ha taha ia te ne hanga ‘o k k a’i ha Tonga hufanga ‘i he fakatapu, p te ne k k a’i ha Tonga ‘e mo’ui p ‘e milionea heni, hala ‘aupito ia Sea.

Ko e mon ‘ia ia ‘etau ng ue he fonua ni, te’eki ai ke ‘i ai ha taha te ne p ‘usi’i ‘a e fonua, te’eki ai ke ‘i ai ha taha ia te ne p ‘usi’i h Tonga, ‘ikai ke ngata p ‘i Tonga ni p ‘i muli ‘e mo’ui fuoloa ha’ane pisinisi p ko ‘ene fetakai ko ia Sea. ‘Oku ou tui ko e tefito’i tui ko Sea ‘oku totonu ke tau feng ue’aki ‘a ia na’e mahu’inga ai ‘etau feng ue’aki fakataha ki he lelei fakalukufua ‘a e fonua Sea. Pea ‘oku ou faka’ofa’ofa’ia p ‘e Sea he ngaahi feme’a’aki ‘i he ‘aho ni, kau ki ai ‘a e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he Tongatapu 4 ‘anenai ‘o fakalelei’i ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ke tau hoko atu. Hang ko e ngaahi feme’a’aki Sea ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga eni ia ke tau mai kitautolu ‘o fakafekiki ‘i he’etau kiki’i mo’oni Sea. Ko e h ‘a e lelei ‘a e fonua pea ko e me’a ko na’a ku lave ki ai Sea ko ‘i he faitu’utu’uni ko te tau fai heni me’a ia ‘atautolu. Ko e fehalaaki, ko e lelei pea mo e totonu ‘etau faitu’utu’uni me’a ia ‘a e kakai ke fakamaau, fakam ‘opo’opo ‘aki kitautolu ‘i he filí hoko kapau te tau to e hoko atu Sea. Fakam l atu Sea ‘i he ma’u taimi.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki, k taki mu’a ‘a e Minisit Fakalotofonua ...

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: ‘Eiki Sea ki’i me’a si’isi’i p eni. Tapu mo e Sea pea tapu mo e fakataha ‘anga ni. Ko e fie tokoni atu p au ia ki he p loti ko eni ko ‘a e palesitani ko siasi. ‘Oku ‘ikai ke fokotu’u mai h kanititeiti ia, ko hona kehekehe ia mo ‘osi ‘i ai ‘a e kanititeiti ia. Ko e fili fakapulipuli ko ki he siasi ‘oku ‘ikai ke ‘i ai h kanititeiti ia, k ko kita p te te toki hanga ‘o fili. Ko ‘oku ‘osi mahino mai ‘a e kanititeiti ia, pea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ‘a e fokotu’u atu ke hikinima. M l Sea., pea ‘oku ou fokotu’u atu ke tau p loti.

Sea K miti Kakato: M l hou’eiki, ko e ...tuku p mu’a ke u ki’i fakahoko atu ‘a e ki’i me’a ko eni. Ko e poini lahi taha eni ‘etau fakamalanga’i ‘i he p loti fakapulipuli. Ko e kupu na’a tau mavahe mai mei ai, fekau’aki pea mo e p loti mo e p loti fakapulipuli hono tukuhifo ‘o e PM, na’e ‘aho ia ‘e tolu, ka u nofo p ‘i he fo’i poini ko e p loti fakapulipuli pea tau malanga ai. Na’a ku peh ‘e au te tau a’u mai ki he kupu ko eni ku o ‘osi mahino ‘a e me’a lahi, pea kapau ko ho’omou fie ma’u p ke mou me’a p ke mou fiem lie hang p ko e lea ko ‘a e finemotu’a, tuku p ke u tangi ke lelu ai ‘eku mamahi, kae toki fai p ....k ‘oku ou tuku atu ke mou me’a mai ko e ‘uhinga he kuo ‘osi mahino ia ki he motu’a ni ‘a e me’a ‘oku mou feme’a’aki ki ai k te u ‘oange ki Tongatapu 4 ke fai mai ‘ene ki’i faka’osi pea faka’osi mai ‘a e hou’eiki ‘a ‘Eua pea tau toki p loti, m l .

M teni Tapueluelu: Sea te u ‘ai p ke nounou na’a peh kuo tuku p ke u tangitangi p kita Sea, k ko e feinga p Sea ke fakamahino he ko ‘ene p loti p ‘o ‘osi ko ‘ene ‘osi ia Sea, hoko ia ko e siate folau ho’o K miti ki he kaha’u.

P loti hikinima ko e founa ia maama sivilaise

‘Eiki Sea ko e ngaahi malanga ko eni ‘oku fakahoko atu, ko e taimi ko eni tau peh kapau ‘e p loti fakapulipuli ‘e kehe ‘aupito ‘a e m mani te tau hoko atu ki ai. Sea ‘oku ou tui p au mea’i p ia ‘e he hou’eiki ‘e fu’u m tu’aki faingata’a ‘aupito ke fakapapu’i ‘oku hanga ‘e he ‘uhinga m lie ‘o takitaki ‘etau p loti. Ko e me’a ko ‘oku lelei ai ‘etau p loti hiki nima, ko hono ‘uhinga ‘e sivi kitautolu fakatatau ki he’etau malanga p ‘oku tonu ‘o fakatatau ki he’etau

p loti, ko e 'ai ko ke fakapulipuli 'Eiki Sea, 'e lava p ke te malanga kita ha me'a kehe pea te p loti kita h me'a kehe 'oku 'ikai ke to e 'ilo ia 'e he kakai, ko hono fakatu'ut maki ia. Ko e me'a ko 'oku há mai mo 'ilo 'e he kakai 'Eiki Sea 'o huelo hang h maama, ko e akonaki kuo 'omai kia kitautolu, k 'i ai h maama 'oku tutu 'oku 'ikai ke tuku ia 'i he lalo t pile. 'Oku hili ki 'olunga ki he feitu'u m 'olunga tahá ke huhulu pea maama ki he nofo. Pea ko e founga ko eni 'oku ou fokotu'u atu ko e founga ia 'o e maama sivilaise 'o e 'aho ni, kuo pau ke tau *connect* mo e kakai ke 'aonga hono 'omai fu'u TV ko 'o fokotu'u 'i loto, pea fait mai 'o hulu ko pea tukuange 'i he leti .

'Oku pau ke 'ilo 'e he kakai ko hai fua na'a nau p loti mo e 'uhinga na'e tukuphifo ai e taki 'o e fonua, fakapotopoto 'aupito 'a e founga ko ia Sea, pea 'oku totonu ke tau ilifia ki ai, k 'oku 'i ai ha me'a 'oku alea'i 'e he k miti, ko e k miti si'i, K miti Kakato eni Sea.

Lord Tu'iha'angana: Fakatonutonu atu ...

Sea K miti Kakato: Fika 4, me'a mai 'a e fika 1 'o ...

Fakatonutonu ko e p loti hiki nima eni he hopo fokotu'u faka'ilo faka-Fale Alea

Lord Tu'iha'angana: ...sai p , sai p , 'oku aafe p malanga ia ke 'alu ke tukuphifo 'a e taki, ko e *vote* eni kuo 'osi fai fu'u hopo 'i loto Fale ni, malanga 'a e ongo tafa'aki kau loea mo e h fua pea 'e malanga tuku mai 'a e Fakamaau, tatau p mo e malanga tuku 'a e Fakamaau 'i ha hopo sula, ko e fakam 'opo'opo mai ia 'a e Fakamaau kuo 'osi mei mahino 'a e p seti ia 'e 90 'i he malanga tuku ko 'a e Fakamaau, 'a e mo'oni, pea ko 'etau p loti eni 'a e tu'u 'i he mo'oni, pea neongo p ko e l pooti ko eni na'e kaunga 'a e motu'a 'i hono 'omai, pea 'oku tu'u p ki ai, pea te u p loti p 'uhinga he na'e 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga na'a mau ...pea 'oku ou poupuu au ki he p loti hikinima, ke p loti'i he ko e 'uhinga p 'a'aku ia kehe ' p loti fakapulipuli ia na'e ...ko e p loti fakapulipuli eni ia 'i he hopo, pea 'oku ou fiema'u 'e au ke p loti ko hai 'oku ne tu'uaki 'a e mo'oni mo ne fakahala...mo 'ai ko eni ko p te ne hanga 'e ia 'o fakahala'i 'a e mo'oni, ko e 'uhinga p ia 'Eiki Sea,, he ko e natula kehekehe ka 'oku ou 'uhinga p au 'i he aafe 'a e fika 4 'o peh ki he tukuphifo h ...'osi mahino ia, ko e p loti tukuphifo ia kuo 'osi mahino ia te tau hikinima, ko e p loti eni ia ki he hopo, ko ia Sea 'o e k miti .

Sea K miti Kakato: K taki ko e ki'i fakatonutonu eni 'a 15.

S miu Vaipulu: 'Oku 'ikai ko e p loti eni ia 'i he 'osi, ko e p loti ko eni ko e faka'ilo faka-Fale Alea, *impeachment*, 'oku pau ke 'i ai 'a e p loti ko hono p loti'i 'o e fo'i fokotu'u, mo hono ngaahi fakamo'oni ko e hili ia hono 'omai mei he k miti kuo 'osi peh 'e he k miti 'oku 'i ai 'a e *prima facie case* 'oku 'i ai 'a e hopo ke fai, pea ko e taimi ko ia kuo pau leva ke 'i ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fale Alea p 'oku tali p 'ikai ke fai h hopo. 'Oku to e tu'utu'uni 'a e Fale Alea, 'e kehe ia mo e Fakamaau'anga, ko e Fale Alea ia kuo pau ke 'i ai 'a e tu'utu'uni pea ko e fo'i p loti ia ko 'okiu fiema'u, ko e taimi ko 'a e 'osi ko ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tui ho mou, to e fakatonutonu eni.

Lord Tu'iha'angana: Mahino 'a e fakatonutonu ia Sea.

S miu Vaipulu: 'Ikai, 'oleva Sea talitali p Sea ke ...

Sea K miti Kakato: K taki p kae ...me'a faka'osi mai he 'oku tau toe 'a e miniti 'e taha.

Fuofua p loti eni pe 'e fai ha hopo faka-Fale Alea pe 'ikai

S miu Vaipulu: Ko e taimi ko kapau na'e 'osi tali 'o 'ave 'o fakamaau mo me'a, 'e 'omai leva 'e he fakamaau 'ene fakal kufua 'o e hopó mo e ' fakamo'oni mo e ' me'a ko ia, pea 'e mavahe leva 'a e Fakamaau mo e Faka'iloa mei Fale ni pea toki p loti leva 'a e Fale ni, 'a ia ko e fo'i p loti ia ko eni 'oku 'uhinga ia ko e 'uluaki p loti eni p 'e 'io, p 'ikai, ke hoko atu h hopo. Ko e 'uhinga ia 'oku tu'u ai ko Sea.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea, 'oku ou lave p ki ai k 'e tatau p , 'a ia 'oku tatau p mo e me'a ko 'oku me'a mai 'aki 'e he me'a, 'e he Fakafofonga 15 'i he k miti, 'a ena p ko 'oku tau lolotonga fai 'i he taimi ni, pea ko eni na'e hisit lia nounou p na'e hoko he me'a ni, kuo nau 'ave ki he k miti pea nau vakili p 'omai 'a e ngaahi 'uhinga 'oku 'i ai 'a e *prima facie case*, pea 'oku 'osi 'i ai 'a e makatu'unga ke fai ai 'a e p loti ko eni, 'a ko 'oku ou lau ko 'eku poini 'a'aku 'oku ou tu'u p he'emaui pooti, k 'oku ou pou pou au kapau ko e hikinima, 'a ia ko 'eku 'oku tatau p ki he motu'a ni ke mahino 'oku te tu'uaki 'a e mo'oni 'oku 'ikai ke te fakahalaia 'i 'a e mo'oni, k ko 'eku fakatonutonu p 'a'aku ki he mnalanga 'a e fika 4, kuo 'osi mahino ke foki mai p mo e me'a eni ia fekau'aki mo e *impeach*, ko e tukuhifo ia 'o e Pal mia 'osi mahino ia 'oku tau hikinima, m l .

M teni Tapueluelu: Te u toki faka'osi atu au 'anai Sea.

Sea K miti Kakato: ...faka'osi mai Tongatapu 4 'anai, k tau m l l ai.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1920-1930

S tini Le'o : Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, (Veivosa Light of Life Taka).

Sea K miti Kakato : Tapu ki he Tokoni Pal miá, kau Minisit e Kapinetí. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afió, peh foki ki he Kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l mu'a e fakalaum lie kimoutolu he efiafi ni. Hang p ha'atau toki kamata fo'ou. 'Oku ou kole atu, tau p loti 'a e kupu ko eni na'a tau toki 'osi mavahe mei aí. He 'oku lave'i 'e he motu'a ni ia, kuo 'osi mahino ia kia au, pea kapau te u toe tuku atu 'e au ia ke mou toe malanga. Me'a mai, te tau toe fakafekiki, pea tau toe l loa. Hili ko iá, ko e me'a tatau p 'oku 'i ai 'etau fakaukaú, mo e me'a ko 'oku tonu ko ke tau fakahokó. Ka 'oku ou kole atu, ke tau p loti.

Lord Nuku : Sea, miniti p 'e l.

Sea K miti Kakato : Me'a mai, miniti p 'e l.

Fokotu'u ka 'i ai ngaahi fakatonutonu ki he kupu 10 'oku toé ke 'omai kae paloti'i faka'angataha

Lord Nuku : Sea, ko e me'a ko 'oku tokanga ki ai e motu'a ni, he fakama'ala'ala mai ko 'a e Seá, fakamuimuí, ko e paloti eni ke fai ha ng ue. 'A eni 'e fai ko ení. 'Oku 'ikai ko ha p loti'i eni ia ke tukuhifo ha taha, pe faka'ilo pe ko e h . Ko e fo'i p loti ko ení, koe'uhí

‘oku ‘i ai e keisi. Pea ko e me’a ko ‘oku ou ‘uhinga atu ko ki aí, ko ‘eku malanga ko na’e faí, ‘Eiki Sea, ‘oku fakatatau ia ki he ‘ fokotu’u e tu’unga, ko hono tukuhifo. Ko e p loti ia ko ení, ‘oku tohi mai p ia ‘i ai, ‘i he 87, ko e Faka’ilo Faka-Fale Alea. Ko e me’a ia ‘oku ki’i makehe ai ‘a e fokotu’u ia ko ení, Sea. Ka ko e, hang ko e me’a na’e fai atu ki ai e fakahoha’a ‘anenaí, ‘oku ou kole atu au, ‘Eiki Sea, ‘oku toe ‘etau kupu e 10 he taimi ni. Koe’uhí ke fai hono p loti’í, ‘Eiki Sea. Ko e 10 ko iá, Sea, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ai. ‘Oku ou kole atu au ki he Fika 4, kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ai ‘oku loto ke fakatonutonu, fakatonutonu’i faka’angataha mai ‘e koe, ka tau p loti’i k toa ‘etautolu. Fu’u l loa e ng ue, Sea. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ke fakatonutonu, koe’uh kae fai mo tau ‘alu ‘alu p . Ko e fo’i me’a p eni ia na’e fai ki ai e tokangá ia. Ko ‘eku tui ko ‘a’akú, ‘oku tonu ke m lohi e tu’utu’uni ‘a e Laó, ‘i he Faka’ilo Faka-Fale Aleá. Koe’uhí he ko e Laó ia ‘oku tu’utu’uni kae toki fai ha faka’ilo. Pea kapau leva ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o ‘omai e me’asivi ko ‘a e kakaí.

He ‘oku lahi e ‘ me’a ia, Sea, ke fai ki ai e fakamalangá, ki he founga ko eni ko ‘oku tau fai ko ‘i Tonga ni. Mei he fili ‘o e kau Fakafofonga, a’u mai ki he h ki Fale Alea ni, a’u ki hono fokotu’u e Pal mia, fakapulipuli. Pea tau kamata leva ko , ‘osi hono fokotu’u e Pal mia, pea ‘ikai leva ke tau toe tali ‘etautolu e fakapulipulí ke hoko atu. Ka ko e ‘uhinga p ia kapau ‘oku ‘ai ke ma’a mo tataua e me’á, ‘ai ki he kakaí ke nau p loti tau’at ina a, ke fili mai e Kau Fakafofongá. Pea ko e me’a ‘oku fai ai e tokanga ki hení, ‘Eiki Sea, he ko e maumau’i eni ia ‘o e Laó. Ko e kongá ko ki hono p loti’i, ‘Eiki Sea, ka ‘oku ‘osi mahino ia kiate au ‘a e p lotí. Ka ko e me’a ‘oku ou kole atu ai ko ki he Kau Fakafofonga e Kakaí. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a h ‘oku mou loto ke toe fakatonutonu, pea fakatonutonu fakal kufua mai ka tau p loti’i fakal kufua ‘etautolu e kongá e 10 ko ení. He kuo ‘osi mahino hono t kungá ‘o’ona. Ko ia, ko e fokotu’u atu ia, Sea.

Sea K miti Kakato : M l . Kalake.

Lord Nuku : ‘E h e fokotu’u, Sea?

Sea K miti Kakato : ‘E N pele fakamolemole, ko e motu’a ni ‘oku fai tu’utu’uni he Falé ni.

Lord Nuku : ‘Ikai, ko au ‘oku ou fai atu e fokotu’ú.

Sea K miti Kakato : Pea ko ‘eku fokotu’u ko eni te u p loti. He ko e me’a ia kuo u ‘osi fakahoko mei mu’a, te tau p loti fakakupukupu. Pea ko ‘ene ‘osi p ko ení, ko ‘etau ‘ai p e kupu ko ‘eni, ka mou me’a hifo p , ka tau ‘alu, hoko atu.

Lord Nuku : Poupou. ‘Oku vahe ..... fai mai ia, ka tau. He ka ‘ikai te tau malanga kotoa p , Sea. Mal .

P loti’i ‘o tali Kupu 87 ke fakapekia e kupu 5

Sea K miti Kakato : M l . Ko ia ‘oku loto ke tau tali e kupu 87, fika 23, fakalahi F. Ke tau fakapekia ‘a e kupu 5. Ke to’o ‘a e p loti fakapulipuli kae hiki nima. To’o e fo’i lea ko e p loti fakapulipuli kae hikinima. Ko kimoutolu ‘oku loto ki ai, fakah mai ia hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile : Sea, loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Havili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata,

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Sea 'oku loto ki ai e toko 12.

Sea K miti Kakato : M 1 . Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke mou loto ki ai, k taki 'o fakah mai ia he founga tatau.

Kalake T pile : 'Ikai ke loto ki ai a Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, S miu Kuita. Vaipulu, S sefo Fe'aoeata Vakata, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'ihateiho, 'Eiki N pele Tu'ihangana, 'Eiki N pele Nuku, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'ivakan . 'Ikai ke loto ki ai e toko 9.

Alea'i Tu'utu'uni 124 fika 104

Sea K miti Kakato : M 1 Hou'eiki. M 1 e ng ue lahi. Mou me'a hifo ki he Fika 24, Tu'utu'uni 104. Fokotu'u mai eni. 'Oku 'i ai ha poupou. Ko e tali folofola eni. 'E Kalake.

Lord Nuku : Sea, kole heni ki he Sea' ke ne ki'i fakama'ala'ala mai.

Sea K miti Kakato : 'E Vava'u 15, fakama'ala'ala mai, Kupu 24, Tu'utu'uni 124. Ke me'a ki ai e Hou'eiki.

S miu Vaipulu : M 1 Sea. Sea, ko e tu'u ko he taimi ni 'oku lolotonga tu'u p ia ko e 1.30, mo e 4.30, 'a e kamata ko he houa efiaki. Ko e fokotu'u, ke faka'asi mai ko e 2.00 mo e 4.00, hang ko ia 'oku lolotonga fai, 'i he taimi ni. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato : Kalake.

Lord Nuku : Sea.

Sea K miti Kakato : 'Eiki N pele.

Lord Nuku : Sea, ko 'eku fehu'i atu p 'a'aku ia, koe'uhí ko e Tohi Tu'utu'uni, mei he 1.30 ki he 4.30. Ko 'etau taimi ng ue mei he 2.00 ki he 4.00

Sea K miti Kakato : Ko eni kuo 'osi me'a mai a Vava'u 15, ko e to'o mei he haafé, 'o 'alu ki he hokó. 'A ia ko e 2.00

Lord Nuku : Ko 'eku fehu'i atu p 'a'aku ia, koe'uhí ko e anga ia e tu'u ko 'etau founga ng ue. Pea kapau ko e me'a ia 'oku fokotu'u mai. Ka ko e Tohi Tu'utu'uni ia. Ka ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga, Sea. Pea ko e h p e me'a ia 'a e Falé, pea 'oku sai p ia.

'Eiki N pele Tu'ihangana : Sea, te u ki'i lave nounou atu ai leva ki he

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Ha'apai.

Hisit lia nounou ki he 'uhinga liliu taimi ng ue Fale Alea

'Eiki N pele Tu'ihangana : Nounou p ia, Sea, ko e tokoni p ia, ki he 'uhinga ko ena 'ene tu'u 'i he Tohi Tu'utu'uni. Na'e liliu eni he taimi na'e fakahoko fatongia ai e motu'a ni he Sea e Fale Alea. Pea na'e fokotu'u mai mei he Pule'anga e taimi ko eni, ko e 'uhinga p ke t puni'aki, manatu'i 'oku anga maheni'aki, talu p mei fuoloa, 'oku fai p e Fale Alea ia mei he M nite ki he Tu'apulelulu, kae 'at e Falaité, ko e 'aho foki ia e Kapineti, pea mo e

fa'a taimi ko , ko e 'aho Fakataha Tokoni, taimi e ni'ihii. Pea na'e fokotu'u mai leva ki he Pule'angá, ko e 'uhingá, ke meimei ma'u heni mahalo e houa e 4 ko 'oku, 'a ko eni 'oku 'i he Falaité. Na'e 'uhinga peh . Ka ko e fokotu'u mai mei he Pule'anga, pea na'e liliu ai e Tu'utu'uni ia, pea na'e lele ai e Fale Alea ia he fo'i, mahalo he fo'i ta'u p ko iá, pea mau 'osi p mautolu ia pea toe foki p e Fale Alea ia ki he tu'unga ko 'oku 'i aí. Ka ko e 'uhingá ia, Sea. Na'e 'uhingá, ke fenga'unu'aki ko eni 'a e taimi, 'a ko 'o toki *lunch* ki he 1.30. Mei hang ko e ng ue 'a e Pule'angá. Ke t puni ia e fo'i houa 'e 4 ko 'oku, 'a ko eni ko he Falaité, he 'oku 'ikai ke fai ai ha Fale Alea, ka ko e 'uhingá ia pea na'e fokotu'u mai 'e he Pule'angá pea tali, 'o fakahoko. Pea na'e fakahoko 'o liliu e taimi ki ai, pea 'ikai ke u ma'u 'eau pe na'e toe foki. Ko e taimi eni mei mu'á eni ia. Ka ko e hisit lia ia e me'á, mo 'ene 'asi he Tu'utu'uni. M l Sea.

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 104 fika 24

Sea K miti Kakato : M l . Hou'eiki. Kalake, tau p loti. Maama p e fakama'ala'ala ia, kuo tau loto fiem lie tautolu. Ko ia 'oku loto ke tau tali e kupu 24, Tu'utu'uni 104, fakah 'aki e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile : Sea, loto ki ai a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Samiu K. Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakata , 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ...

<006>

Taimi: 1930-1940

Kalake T pile: ... 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Nuku. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

Sea K miti Kakato: Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto to e fakahoko mai p ia he founa tatau.

Kalake T pile: 'Oku 'ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 106 kupu (a) fika 25

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, fakalata. Tau hoko hifo ki he fika 25 – Tu'utu'uni 106 'i ai ha fakahoha'a ki ai. (*Fokotu'u atu*) Ne fokotu'u mai eni, ne 'i ai ha pou pou (*Ne pou pou*). Tongatapu 4.

Tokanga ki he mafai Sea ke fakangofua ha fehu'i fakavavevave

M teni Tapueluelu: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato, pea peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato 'Eiki Sea. 'Oku ou ki'i fakafehu'i atu p 'e au ki he fakama'ala'ala mai 'o e me'a ko eni, ko hono 'uhingá, ka 'ikai ke 'alu ia 'o ki'i fepakipaki 'ene h ki he motu'a ni. Ko e Tu'utu'uni ko eni 'oku ne hanga 'o faka'at 'a e 'Eiki Sea, ke ne fakangofua ke 'eke 'e ha M mipa ha fehu'i fakavavevave 'i ha taimi p , pea 'ikai fiema'u ke tomu'a fakah , pea ke tali ki he ngaahi fehu'i kuo fakahokó, 'i he Tu'utu'uni si'i ko ia 'i 'olunga. Kuo pau ke tali p 'i he taimi ko ia. 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko ia 'eku fehu'i he 'oku tau lolotonga taimi fehu'i 'atautolu he taimi ni. 'Oku 'i ai foki 'etau taimi fehu'i he taimi ni. 'A ia 'oku fakahoko tohi,

pea 'at p ke to e fakahoko ngutu p . Ko e 'uhinga ia 'eku hanga 'o faka'eké p 'oku faka'at l ua p , ke na to e lele l ua p . Kapau leva 'e faka'at eni ia, hang ko 'oku tu'u fehu'ia leva hotau taimi fehu'í, he taimi ko kuo vahe'i kehe ko ki he fehu'i 'at 'at p 'o e kau Minisit . He 'oku 'i ai 'a e taimi peh kuo faka'at mai he m hina. 'Oku 'alu 'a e fehu'í, pea 'oku 'at ke tau fai 'a e tohí, ke tali ngutu mai 'i Fale Alea. Ko e 'uhingá p 'e l ua leva ia Sea.

Sea K miti Kakato: Vava'u 15.

S miu Vaipulu: M l Sea. Mahalo ko e me'a ko ení, kupu ko ení Sea 'oku mahino ngofua p . Ko e fekau'aki eni ia 'oku 'ikai ke ue'i 'a e taimi fehu'í ia 'i he Tu'apulelulu. Ko e 'uhinga eni ia 'oku 'i ai ha me'a fakavavevave, pea 'at leva ia ke fehu'i p ia ha taimi p 'i he pongipongí p ko ha taimi 'e fakangofua 'e he Sea. Ka 'oku mahino ko e me'a fakavavevave. 'E 'ikai ke to e tali ia ki he taimi fehu'i ko ia 'o e uiké, kae faka'at 'a e Seá ia ke ne fakangofua. Ko e me'á p ia Sea , m l .

Sea K miti Kakato: Fokotu'u mai. Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Ko e ki'i faka'eké'eké p Sea. 'Oku tau lolotonga lele he taimi ní Sea, 'oku lolotonga fai p 'a e me'a ko ia. Ko e 'aho kotoa p 'oku ha'u ha taha 'o poaki ki he 'Eiki Seá 'oku 'i ai ha me'a fakavavevave 'oku lolotonga fakahoko. 'A ia ko e 'uhingá p eni ia ke *formalized* pe 'oku 'osi 'i ai ha kongia 'o e Tu'utu'uní, 'oku ne 'osi fakangofua 'Eiki Sea he 'oku 'ikai ke tau tali kitautolu ki he Tu'apulelulu. Oku lele ma'u p 'a e fehu'í ia he taimi ni Sea, m l .

Sea K miti Kakato: Vava'u 15, me'a mai.

Taumu'a ke faka'asi mafai e Sea ko iá he Tu'utu'uni

Sea K miti Kakato: Sea ko e kupu 106 (a) fo'ou ena (1) pea mo e (2) . Ko e 'uhingá ko e feingá'i p ke fakamahino Sea 'i he Tu'utu'uní 'a e me'a ko ia,

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai Ha'apai Fika 2.

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu p mo e Seá fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato. Sea ko 'eku poupou p ki he fo'i kupu ko eni. Hang ko e me'a ko ia 'a e fakatamaki ko ia na'e hoko 'i Ha'apai. Kapau ko ha me'a fakavavevave peh , 'oku fiema'u ia ke fai 'a e *question* fakavavevave he taimi p ko iá Sea 'oku si'i tali mai hotau k inga.

Sea K miti Kakato: M l Fakafofonga Ha'apai. Me'a mai Hou'eiki 'o Niua.

Lord Fusitu'a: M l Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e K miti. Na'e kau 'a e motu'a ni ke fakakaungat maki hono fakahoko 'a e me'a ko eni. 'A ia ko e tali ki he fehu'i ko ia mei he Tokoni Pal mia, 'io, 'oku hang p ko e me'a 'a e Fika 15. Ko hono fakah sino mai ia 'o e founga ng ue na'e 'osi fakahoko ia. Tau fakat t ki he me'a ko ia 'oku me'a ki ai 'a e N pele mei Ha'apai, p ko e Sipotí 'oku toutou me'a ki ai 'a e Pal mia. Ko ha me'a 'oku fakavavevave p *urgent* p tokangaekina 'e he fonuá, pea 'e 'ikai ke tali ia ki he uike ko iá, kae fei mo fakahoko, ko e 'uhingá ia m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki. 'E N pele 'o Tongatapu Fika 3.

Fakamahino ko e kole p ki ha ngaahi me'a vivili 'a e kakai

Lord Tu'ivakano: Sea, k taki ko e me'a p 'oku 'ikai ko ha fehu'i ka ko ha fiema'u fakavavevave ko 'a e ngaahi v henga Fili. 'Oku mahino p 'a e fehu'í, te ke fehu'i atu koe p ko e h 'a e me'a 'oku 'ikai ke fai ai 'a e me'a ko ia. Ka ko ho'o kole, k taki fakamolemole 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, ko 'emau fiema'u faka-telefoni p ko e h e me'a, p ko e vai. Ko e kole p ha ngaahi me'a faka vivili 'oku fiema'u 'e he k inga. Ka 'oku 'ikai ko e 'ai ke te toe nofo kita 'o fakafehu'ia p ko e ... 'Oku mahino p 'a e fehu'í ia he Tu'apulelulu.

Sea K miti Kakato: Ko ia, 'e 'Eiki Tokoni Pal mia 'oku hang p eni ia ko ha fakahoko atu 'e he motu'a ni 'a e telefoni 'a Tofuá, fakavavevave , 'osi p ko iá pea ke tali mai. Me'a mai koe 'Eiki Minisit Ngaahi Potung ue.

Fokotu'u ke liliu mei he urgent ki he emergency

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: 'Eiki Sea ko 'eku ki'i fokotu'u p pea mo 'eku ki'i fehu'i ke fakama'ala'ala mai. Ko e 'uluaki p ko e fehu'i. 'A ia ko e kupu ia ko eni 'e tu'u ia kae to'o 'a e kupu 1 ia he taimi ní, 'a ia 'oku faka'at ia ki he 'aho Tu'apulelulu hono 3 kotoa p he m hina. Ko hono uá p Sea, hoko atu p 'i he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e N pele Fika 3 ko ia 'o Tongatapu. P 'e lava 'o liliu mei he urgent ki he emergency. Meimei peh , he te tau lava p kitautolu 'o urgent 'a e fo'i fehu'i kotoa p , te tau fiema'u ke 'eke, M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Fokotu'u ke liliu ki he fakahoha'a fakavavevave

M teni Tapueluelu: Sea, k taki p 'Eiki Sea he fakahoha'asi ho'o K miti. Ko e makatu'unga p 'i he me'a ko ia 'a e 'Eiki N pele 3 ko 'o Tongatapu 'Eiki Sea. Kapau ko ha me'a fakavavevave kehe p 'oku 'ikai ko ha fehu'i. Ke fakakaukau'i 'a e fo'i lea ko ia ko e fehu'i Sea 'oku tohi'i mai foki ia ko e, fehu'i. Na'a lava ke liliu p ia ko ha fakahoha'a fakavavevave, fakahoha'a fakavavevave. Kapau ko e fehu'i ia, 'e pule foki 'a e Tu'utu'uní Sea. Ko e Sea 'o e 'aho ní ia te ne me'a 'o laum lie lelei 'o mahino'i, 'e ha'u ha Sea kehe ia 'e muimui ia he mata'itohi tu'utu'uní 'oku ne ha'iha'i kitautolu ki ai. Kapau 'e lava p 'o liliu p ki ai, kae fakamahino p ko e me'a 'oku fakavavevave Sea. Ko ia p ki'i fokotu'u m 1 .

Taukave K miti ko e fehu'i he ko e fehu'i ki he Pule'anga

Lord Fusitu'a: Sea k taki ko e ki'i tokoni p ki he Fika 4. 'Oku ou tui ko e 'uhinga ..'oku laum lie lelei p ki ai a e Feitu'u na Sea. Ko e 'uhinga na'e 'ai ai 'a e fehu'í, ko e fehu'i ki he Pule'anga ki Taumu'a. 'Oku 'ikai ko e fo'i fakahoha'a hake p 'i Fale ni ke fai ha'atau feme'a'aki he 'ata'at loa. Ko e ngaahi makatu'unga me'a p ko e kaveinga ng ue, 'oku fie'ilo ki ai 'a e Fale, 'a hono tu'unga mei taumu'a p ko e h 'a e tu'unga 'o e fakahoko ng ue mei taumu'a, fekau'aki moe kaveinga ko eni. 'Oku ou tui ko e 'uhinga ia na'e fakalea peh ai mei he K miti. 'Oku 'ikai ko ha fo'i feme'a'aki ta'ekaveinga, ka ko e fehu'i ki ha fo'i ng ue pau, p ko e h hono tu'unga. M 1 Sea.

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'anga: 'Eiki Sea fakamolemole, fakahinohino mai p mu'a p 'oku mate 'a e fo'i kupu 106 (1) ko he taimi ni.. m 1 . .

S miu Vaipulu: Sea k taki 'oku ..

Sea K miti Kakato: 106 (1) ‘a eni ko he Tu’utu’uni?

S miu Vaipulu: ‘Ikai ko e 106 lolotonga.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Fokotu’u ke liliu ‘a e fakap langi pea liliu mo e faka-Tonga e kupu 106 (a)

S miu Vaipulu: ‘Oku tu’u p ia, pea ko e ongo kupu ko eni ‘oku fo’ou ko e 106(a) ko ia ia ‘oku ‘uhinga ki ai. Sea, ko e tahá ko e ‘ai ko ia ‘o e fehu’i fakavavevave ‘oku ou tui au ko e ‘uhinga ‘oku fakalea ai ko e fehu’i, koe’uhi ko e fakap langi, ko e *questions*. Mahalo na’ava ke tau fulihi ‘e tautolu ia ‘o *urgent issues*, pea ‘ai leva ‘a e faka-Tonga, me’ava fakavavevave, kae ‘oua ‘e fehu’i. Kapau ‘oku laum lie ki ai ‘a e Falé pea tau ‘ai ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: Poupou? Kalake..

Tokanga na’ava liliu kae lolomi totonu kakai ke nau ‘ilo

Lord Nuku: Sea ‘oku ou fie lave atu p au ki he liliu ko ia ‘oku ‘omaí Sea. Ke to’o ‘a e fehu’i, ko e ngaahi totonu eni ia ‘oku fie ma’u ‘e he kakaí ke nau ‘ilo. Kapau te tau hanga ‘e tautolu ‘o ‘ai ki he ngaahi me’ava ko eni ko ‘oku fai ki ai ke liliu ke fakah h loto ko ia ki he Falé, ‘oku ‘ikai ke a’usia ‘a e tu’unga ko faka-Temoak lati ‘o e totonu ke ‘ilo ‘e he kakaí ‘a e me’ava kotoa p . Tonu p ‘a e fehu’i ia. Kapau te tau to e liliu, te tau hanga ‘e tautolu ‘o ki’i lolomi hifo ‘a e totonu na’e tonu ke ‘ilo’i ‘e he kakaí, ‘a e me’ava ko eni ‘oku nau fiema’u ke tali mai. Ko ‘eku tui p ia ki he fehu’i Sea.

‘Eiki Minisit Polisi: Sea ke u ki’i tokoni atu mu’ava.

Sea K miti Kakato: M l .

Fokotu’u ke to’o ‘a e fehu’i kae fakalea ko e fiema’u fakavavevave

‘Eiki Minisit Polisi: F f kapau ‘e tuku ‘a e fehu’i kae ‘ai p ko e fiema’u. Fiema’u ‘a e kakaí, ‘ai ha fiema’u fakavavevave p ko e, .. kae tuku ‘a e fehu’i ia na’ava lava p ‘o ...

<008>

Taimi: 1940-1950

‘Eiki Minisit Polisi: ... mo me’ava ...

Sea K miti Kakato: Liliu e fehu’i ko e fiema’u.

‘Eiki Minisit Polisi: Fiema’u.

Sea K miti Kakato: ‘I ai ha poupou ki ai? Me’ava mai Minisit Mo’ui.

Tokanga ki he faikehekehe e fakalea he faka-Tonga mo fakapilitania e kole & fehu’i

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea tapu p mo e Feitu’u na pea tapu mo e M mipa Kakato ... Sea ko ‘eku ‘ilo’i ‘a e fehu’i ia ‘oku tonu ia ke ... (kovi ‘a e ongo) ... Ko e me’ava hifo e Feitu’u na ... (kovi ‘a e ongo) ... ‘E ngofua ki he ‘Eiki Sea ke ne fakangofua ke ‘eke ‘a ia ko e *ask ... for any Member to ask* ki ... ha me’ava fakavavevave. Ko e fehu’i foki ia ‘i he fakapilitania *you*

question ko 'ete fehu'i kita ...ka ko e me'a ko eni 'i he fiema'u vivili kuo pau ke ke *ask p* ko e kole. Ko u tui 'e tonu ange ia ka ko e fo'i fehu'i ia hang ia 'e h p ia ha fa'ahinga me'a ... Ka ko e me'a ko eni ko e me'a fakavavevave hang ko e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisit 'o e ... ke fakapapau'i ko e me'a ko eni 'oku fakavavevave 'oku vivili ke tau hanga 'o faikehekehe'i e *urgency* mo e *emergency* ... Ko ia p Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni p ki he Minisit , pea 'oku ou tui 'e tali e fehu'i ko mei he Minisit 'o e Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga. Ki he motu'a ni ko e fakafaikehekehe'i 'a e *emergency* pea mo e *urgent* he . 'A ia ki he fonua 'oku 'i ai e hoha'a lahi e fonua mo e tokangaekina e sipoti. 'A ia 'oku *urgent* ia ka 'oku toki fai he ta'u 'e fiha 'a mui 'oku 'ikai ke *emergency* ia he 'aho ni. Ka 'oku *urgent* ia ki he kakai 'oku nau fiema'u 'e nautolu ke nau 'ilo p ko e h e tu'unga e ng ue ko ia. 'A ia ko u tui ko hono fakafaikehekehe ia na'e 'ai mai ko he ...

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu mai 'Eiki Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ka u ki'i tokoni atu p Sea. Tapu mo e Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni.

Poupou ki he fokotu'u ke 'ai pe me'a 'oku vivili hono fiema'u

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Ko e 'aho Tu'apulelulu kotoa p 'oku 'i ai e faingam lie. Ko u tui au ka te nofo ha to e fo'i 'aho 'e ua tali ki he Tu'apulelulu ko ia 'e kei *relevant* p 'a e fo'i fehu'i ia fekau'aki mo e sipoti. 'A ia ko 'eku poupou au ki he me'a 'a e Hou'eiki Minisit , tau 'ai p e me'a ko 'oku vivili he 'oku 'i ai p e faingam lie lahi he Tu'apulelulu ke fai ai ha p talanoa, fai ai ha feme'a'aki fekau'aki mo ha ngaahi me'a kehe. Pea tuku ki he Seá ke ne aofangatuku ia p 'oku vivili p 'ikai. Ka ko e 'ai ia ko ke peh fa'ahinga me'a p 'o fehu'i p he taimi ko ia, ko u tui au 'e Sea 'oku ... kapau 'oku 'i ai ha'ate *issue*, 'oku tonu ke te 'ilo'i p kita 'a e fua tautau e mahu'inga e me'a ko iá pea tuku ki he Sea p 'oku ne peh 'oku fe'unga ke fakahoko he taimi ko iá ka 'ikai pea tuku e Tu'apulelulu he ko e fu'u taimi lahi e Tu'apulelulu Sea. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'I ai ha taha kehe p ko ...

'Eiki Tokoni Pal mia: Fokotu'u atu Sea.

Sea K miti Kakato: Fokotu'u , 'i ai ha poupou? ... (kovi 'a e ongo) ...

Lord Fusitu'a: M l Sea. 'Oku ou fakam l ki he tokoni mei he Tokoni Pal mia, ko e 'uhinga p ia e 'ohake e fakat t fekau'aki mo e sipoti he ko e 'Eiki Pal mia p 'oku ne toutou 'ohake ko e 'uhinga ia na'e peh ai e motu'a ni ko e me'a 'oku tokangaekina he ... kae neongo ia fokotu'u atu ai p ke tau ... M l .

P loti'i 'o tali e Tu'utu'uni 106 fika 25 mo hono ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato: Kalake ... Ko kimoutolu 'oku loto ke tali e Fika 25, Tu'utu'uni 106 pea mo hono ngaahi fakatonutonu, hiki hake ho nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Havili Lavulavu, S miu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Ng ue Lalahi, Sosefo Fe’aomoeata Vakatahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 17.

Sea K miti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto? Fakahoko mai p he founnga tatau.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ... ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko taha.

Alea’i & p loti’i ‘o tali Tu’utu’uni 110 fika 26

Sea K miti Kakato: M 1 . Tau hoko mai ki he Fika 26, Tu’utu’uni 110. Kalake ... Ko kimoutolu ke tau, ‘oku mou loto ke tau tali e Fika 26, Tu’utu’uni 110 fakah ‘aki ia e hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano. S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe’aomoeata Vakatahi, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho. Loto ki ai e toko 17.

Sea K miti Kakato: ‘I ai ha ta’eloto, fakah mai ia founnga tatau.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai.

Alea’i Tu’utu’uni 121 fika 27

Sea K miti Kakato: M 1 . Fika 27, Tu’utu’uni 121 ...

...

Sea K miti Kakato: Tongatapu 4.

Tokanga ki he ‘aitemi “e” Tu’utu’uni 121

M teni Tapueluelu: Tapu mo e ‘Eiki Sea kae peh ki he Hou’eiki ‘o e K miti Kakato. ‘Eiki Sea ‘oku ou fie taki fakavavevave p e tokanga ho’o k miti ki he *item (e)*. Ko e kongani ‘o e tu’utu’uni ‘oku fekau’aki pea mo e ngaahi tohi tangi ‘oku ‘omai ki heni ‘Eiki Sea, ‘a ia kuo fakafou mai, fakafou mai ‘o peh ke ‘i ai ha *summarize* ‘o e Tohi Tangi ke lau pea ‘oku pou pou p e motu’a ni ia ki ai ‘Eiki Sea ka ko e kongani hono (*e*) ‘oku peh , “Kapau ko ha kautaha ‘oku kau ki he tangi ke fakamo’oni mai ai ‘a kinautolu ‘oku mafai ke fakamo’oni ma’a e kautaha, ko e me’a ko ‘oku ou tokanga ki ai ‘Eiki Sea ko e me’a ko ko e tohi tangi ‘oku ‘at ia ki he kakai k toa ka ko e fo’i kongani ko ‘eni ‘oku ou hanga au ‘o fehu’ia he ‘oku peh mai ia kapau ‘oku te kau kita ki ha kautaha pea ‘oku ‘i ai p e ni’ihi pau ia ‘oku fakamafai’i ke fakamo’oni ‘i he Tohi Tangi. Ka ko e fakalea ko ‘o e Kupu 8 ko ‘o e Konisit tone ki he me’a ko ko e Tohi Tangi ‘Eiki Sea ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o faka’at ‘a e kakai kotokotoa, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha to e *condition* ia ‘e fokotu’u ai ke peh ko e ni’ihi pau p kuo fakamafai’i, ‘a ia kapau te u lau atu p ‘Eiki Sea.

Fokotu'u ke fakapekia kongā 6 e Tu'utu'uni 121

“Oku ngofua ki he kakai kotoa p ke ai 'enau tohi p ko 'enau tohi kole ki he Tu'i p ki he Fale Alea,” ‘a ia ko e fo'i fakalea ia 'Eiki Sea ka ko e Tohi Tangi ia, Kupu 8 ia 'o e Konisit tone. 'E hanga 'e he fo'i tu'utu'uni ia ko eni 'Eiki Sea 'o fokotu'u e fo'i condition kapau 'oku 'i ai ha ni'ihi ko ha kautaha pea fakamo'oni mai p e pule. Hang eni ia 'oku feinga ia ke fakamo'oni'i ka ko e tohi tangi 'oku faka'at pea ko e tohi tangi 'Eiki Sea 'oku tatau ia pea mo e feme'a'aki ki he Fale Alea 'o Tonga pea mo e Fakamaau'anga. 'Oku tapu ke faka'ilo hia p faka'ilo sivile ha taha 'i ha'ane fakamo'oni ki ha Tohi Tangi. Ko e tu'u ia ko 'etau lao 'Eiki Sea. Pea ko u fokotu'u p au 'Eiki Sea 'oku ou tui ko e fo'i kongā ko ' 'oku ne to e hanga 'e ia 'o to'o 'a e totonu 'a e ni'ihi 'oku nau kaunga pisinisi te nau to e nautolu 'o tohi kole ki he kau taki e ngaahi pisinisi pe 'e faka'at ke nau fakamo'oni ha tohi tangi. Ka ko e Tohi Tangi kuo 'osi fakamahino mai he Konisit tone 'oku faka'at ia ki ha taha p . Pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au 'a e ki'i fo'i kongā ko ia 'Eiki Sea ke fakapekia e fo'i kongā ko ia 'Eiki Sea. M 1 .

S miu Vaipulu: Sea k taki ...

Sea K miti Kakato: Tongatapu, 'e Vava'u 15.

Fakama'ala'ala ki he 'uhinga e kupu "e" Tu'utu'uni 121

S miu Vaipulu: Ko e, ko e 'uhinga eni ia 'a e kupu ko 'eni Sea 'o kapau ko Sione 'oku fakamo'oni ia ma'a e kautaha ko PP ... Ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai 'a e kongā ko 'eni. Ka ko Sione 'oku ng ue 'i PP ka 'oku nofo 'i Kolofo'ou. 'Oku 'at p ia ke fakamo'oni p ko T vita p ko hai ka ko 'ene fakamo'oni ko ma'a PP ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai e kupu ko 'eni, 'o kapau kuo fakangofua ia ke ne fakamo'oni ma'a ha kautaha he koe'uh ko e ' kautaha 'oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku fakangofua ke fakamo'oni p ki ai. Ka ko e taimi ko 'e fakamo'oni p 'a Sione ia ma'a Sione 'oku nofo 'i Kolofo'ou 'oku 'ikai ke tapui ia 'e he kupu ko eni 'oku 'uhinga p ia ko Sione 'oku nofo Kolofo'ou ka 'oku ne fakamo'oni'i ma'a PP ko e me'a ia 'oku 'uhinga ki ai e kupu. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 , me'a mai 'Eiki Tokoni Pal mia.

Fokotu'u ke to'o pe "e" ia

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. 'Oku mahino p 'a e fakama'ala'ala 'a e Sea, ko e ki'i me'a p 'oku ou fiema'u ha ki'i fakama'ala'ala Sea ki ai he ko e taimi 'oku 'i ai e taimi 'e ni'ihi ko e ' kautaha ia ko eni ko e kau signatory ia ko e kakai muli ia. 'A ia he 'ikai leva ke lava ia 'o fakamo'oni mai he ko e 'uhinga ko e tokotaha Tonga p , ka 'oku hang leva eni ia 'o kapau 'e peh ia kapau ko au ia ko u John Adams he pea 'oku fakangofua 'e he kautaha ke u, ko au ko u fakamafai'i au, kapau te ta u tali tautolu eni 'e lava e tama ia ko ia ia 'o fakamo'oni mai, 'o toki tamate'i p ia heni ko e 'uhinga he 'oku 'ikai ke me'a ka 'oku 'uhinga he 'e fakaava leva eni ia 'a e matap ki ha taha 'oku ne ...

<009>

Taimi: 1950–2000

Eiki Tokoni Pal mia: ... ma'u mafai ke ke fakafofonga'i e kautahá ke ne fakamo'oni mai. 'A ia ko u tui tatau au mo e fokotu'u mai ko eni. Kapau 'e me'a pea to'o p ia, kae 'alu p d ia, 'alu hake p f ia 'o e, pea tuku p 'a e fo'i fakalea ia ko ena 'i lalo ko ena he 121. Pea ka fakamo'oni hingoa mai ki ai ha kakai 'e toko 3 p lahi ange. Ko e ki'i fokotu'u atu p ia Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a mai N pele 'o Niua.

Tokanga ki hano uesia e fakamo'oni he tohi tangi e Lao Ngaahi Kautaha

Lord Fusitu'a: M l Sea. Sea k taki ko e ki'i tokoni p ki he feme'a'akí 'o hang ko e me'a ko 'oku me'a ki ai 'a e Fika 15. Ko e kupu uongofulu mo e uongofulu m taha ko 'o e Lao ki he Ngaahi Kautaha, 'oku 'i ai e ngaahi ni'ihi pau ia 'oku ngofua ke nau fakamo'oni fakalao ma'a ha kautaha, 'a ia ko e fiema'u ia 'a e toenga 'o e lao e fonua ni, kuo pau ke fakamafai'i fakalao koe ke ke fakamo'oni ma'a e kautaha ko ení. Ko 'etau tu'utu'uni p 'i he lao 'a Tonga ni kotoa he 'ikai ke kei tu'u 'a e fiema'u fakalao ko ia, 'a ia 'oku ki'i ta'eta'e, nenefu ia ki he motu'a ni p ko e h nai ha fakapotopoto he me'a ko ia.

'Ikai ha totonu ki ha muli ke tohi tohi 'i Tonga ni

Pea ko hono ua, ko e, 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha totonu ia 'o ha muli ki ha tohi tangi 'i Tonga ni. Ko e totonu p 'a e tangata'i fonua Tonga 'oku malu'i 'e he Konisit tone ki he tohi tangi, 'oku 'ikai ke kau ha muli ia ai. Ko e anga p 'a e fakama'ala'ala ke tokoni ki he feme'a'aki Eiki Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l . 'Eiki N pele 'Eua.

Lord Nuku: Sea, ko e pou pou atu p ia ke 'uh ki he kupu ko eni ko 'a na'e me'a mai e Seá ki he kautaha. Koe'uhi he 'oku, Konisit tone ia 'oku ne 'omai 'e ia e tohi tangí, ko e 121 ko e tuhu hangatonu p ki he tohi tangi. 'Oku 'ikai ke kau e kautahá ia 'i he kongá ko ia. Ka ko e pou pou atu p ia koe'uhi kapau 'e, ke faka'at p tohi tangí ia 'o fakatatau ki he tu'u ko ia e Konisit tone Sea. He kapau te tau to e 'ave eni ki he Tohi Tu'utu'uni, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a peh 'e sipela mai he kupu 8 ko ia e Konisit tone Sea. Ko e pou pou atu p .

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 121 fika 27

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, kuo tau maau tautolu. Kalake. Ko moutolu 'oku loto ke tau tali e fika 27, Tu'utu'uni 121 mo hono ngaahi fakatonutonu, k taki fakah mai'aki e hiki homou nima ki 'olunga.

M teni Tapueluelu: Sea ki'i t naki atu, ko e fakatonutonú ko e fakapekia e ki'i kupu ko .

Sea K miti Kakato: Ko e fakapekia 'a e kupu e.

M teni Tapueluelu: Ko ia.

Sea K miti Kakato: Ko ia ko e fakatonutonú ia ke fakapekia 'a e kupu "e". Ko kimoutolu 'oku loto ki ai, fakah mai e hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit ki he Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni

Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule'angá, 'Eiki N pele Tu'íha'angana. Sea 'oku loto ki ai e toko 13.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakah mai p ia he founa tatau.

Kalake T pile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Eiki N pele Fusitu'a. 'Ikai ke loto ki ai e toko 1 Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 125 & 127

Sea K miti Kakato: M 1 . Hou'eiki, tau hoko hifo ki he fika 28, tu'utu'uni 125 mo e 127. Ko ia Vava'u 15 ke fakama'ala'ala mai 'etau kupu ko ení.

Tokang ki ha fepaki Lao Taautaha mo e ngaahi tu'utu'uni ng ue e Pule'anga

S miu Vaipulu: Sea, tapu mo e Sea. Seá mahalo ko e me'a p eni ia 'oku hang , ko ia 'anenaí. Na'e 'uhinga eni ki ha, ka 'oku 'uhinga eni ki he ngaahi Lao Taautaha, 'o kapau 'oku te lolotonga 'i he Kapinetí, 'e 'ikai ke te to e fokotu'u atu kita ha lao na'a fepaki ia mo e ngaahi tu'utu'uni ng ue ko 'a e Pule'angá. Ngaahi fokotu'u peh p Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Tongatapu 4.

Tokanga ke tatau 'a e Lao ki he taha kotoa

M teni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae peh ki he Hou'eiki. Ko e *item 28* eni 'Eiki Sea tu'utu'uni 125, 127 'oku fokotu'u mai ai 'Eiki Sea. "*Kuo pau ko e Lao Fakaangaanga fakatautaha ke fakah ia he m mipa 'oku 'ikai ko ha Minisit mo fakamo'oni hingoa ki ha fakamatala fakamahino 'o e lao fakaangaanga.*" 'Eiki Sea, 'oku hang p ko e ngaahi fakamatala ko na'a tau fakafou mai ai kimu'a 'Eiki Sea hang ko e *motion, resolution*. Na'e fakangatangata p ia ki he kau Fakafofonga e Kakai kae peh ki he Kau Fakafofonga N pele. 'Oku ta'ofi ia ke fakah ha Minisit . Pea ko hono 'uhinga 'Eiki Sea ko e t kunga ko 'oku totonu ke tau tatau kotoa p 'i he ma'u faingam lie he ko e tefito'i fatongia ia 'o e Fale ni 'Eiki Sea 'oku fa'a tukuaki'i 'a e ngaahi fatongia kehekehe ki he kau Fakafofonga, ngaahi fatongia 'oku 'ikai ke fu'u mahino ia 'oku 'asi he laó. Ko e fatongia t naki mai. Ko e tefito hono fatongia 'i he Fale Alea 'o Tonga, ke fa'u lao. 'A eni ko Sea 'oku talamai p ke fakangatangata p ki he Kau M mipa 'o e Kakaí mo e Hou'eiki, 'ikai ke kau ai e kau Minisit ia 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke faka'at kau Minisita ke fakah mai ha Lao Fakaangaanga Taautaha

Ko hono 'uhinga ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Pule'angá 'i he 'aho ni. Pea ko u fokotu'u atu Sea 'oku fakapotopoto ke faka'at p kiate kinautolu 'o hang ko e tu'utu'uni ko ia na'a tau fakahoko 'anenaí, kapau 'oku 'ikai ko ha lao ia, tau peh 'etautolu na'e 'osi tali ia 'e he Kapineti ke 'oua 'e fokotu'u mai. Kapau 'oku 'osi fai ha felotoi he Kapineti ki ai. Hang p ko e fokotu'u *Resolution*, ke faka'at p matap ko ia kia nautolu Sea. Ko e fokotu'u atu p , kae tukuange ke nau me'a mai 'Eiki Sea na 'oku hala e me'a ia 'oku fokotu'u atú. Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ke tatau p lao ki he taha kotoa p 'Eiki Sea. Pea ko e 'uhinga p fokotu'u e motu'a ni 'Eiki Sea he ko e t pile eni. 'Ohovale p 'oku si'i feinga ki h , e ni'ihí 'o Minisit . 'E 'ohovale p kuo ha ni'ihí 'o e kau N pele 'o Minisit pea ko e 'uhinga ia ko 'a e fokotu'u ke tatau p totonu 'Eiki Sea. Fokotu'u atu p Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: Fokotu'u eni. Hou'eiki, Kalake.

Lord Nuku: Sea, ko e ‘ai p ke ki’i mahino ange me’a ko ení. He ko e fatongia foki eni ‘oku ‘i he Fale, ‘Eiki Sea. Ko e lave’i ko ia ‘a e motu’a ni, ‘oku ‘at e Pule’angá ia ke nau fakah mai ha lao ‘i ha fa’ahinga taimi p . Pea na’e toki tali ni p ke fakangofua e M mipa ke nau fa’u mai, ke fa’u lao. Ko e ‘ai ke ki’i fakamahino’i mai angé ‘a e ‘ fatongia ko ení ki he liliu ko eni ko ‘oku fakahoko mai ko eni ko , ka koe’uh , hang ki he fakamo’oni ‘i he laó pea mo hono l kooti mo e ‘ me’a ko ia Sea, ‘uhinga ke fakamo’oni e tokotaha ha’ana pea kapau ‘oku l kooti p ‘e he Kalake. Ka ‘oku ngofua p foki fakal ua he taimi ni ha M mipa p Fale ke ne fai ‘o e fa’u ha lao ‘o ‘omai ki heni. Ka ko e Pule’angá foki ia ko nautolu p ia na’a nau ma’u e mafaí. Ka ko e ‘ai p ke to e ki’i fakamahino mai p Sea. M l .

Sea K miti Kakato: M l .

Tui mahalo ko e Pal mia p ke faitu’utu’uni ki he totonu kau M mipa Kapineti

S miu Vaipulu: Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea. Sea ko e me’a ko ení, mahalo ko e Pal miá ‘e pule ki he fa’ahinga fakakaukau ko ení, p te ne fakangofua ke fa’u mai ‘e ha taha he’ene Kapineti ha lao fakatautaha p ko e fakafou p ‘i he Kapineti. ‘A ia ko u tui au p ko e h p me’á ka ‘oku makatu’unga tefito e me’a ko ení mei, ko e fa’u foki eni ke fetokoni’aki p mo e Pule’angá. Ka ko u tui au ia kapau ‘e, hei’ilo, na ‘oku fiem lie p Pal mia ia ke Minisit p ha taha pea to e h mai ia ‘o fokotu’u atu e lao ke, ko e feinga p ke taha p tu’utu’uni Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisit Lao.

‘Eiki Minisit Lao: Ko ‘ene tu’u ko he taimi ni, na’a tau ng ue’aki p ia ‘etautolu na’e ‘ikai ke to e fai ha fa’u lao mai ia ‘a e Pule’angá. Ka ko e me’a na’a mau ki’i *discuss*, ke ki’i ‘ai p ke pau. Ka ko ‘ene tu’u ‘a’ana he taimi ni, ko e vakai ko eni ‘oku mau fiu feinga’i ke fakah mai ‘a e ‘ laó, ‘a e fakatonutonú ke mau to e fa’u lao mai. Na’e ‘ikai p ke fai’aki ia. Ka na’e fai ‘emau ki’i me’a, ke ‘ai ke fakamahino p . Ka ‘oku ‘ikai ko ha, ka ‘oku hang ko e, ke mahino he ‘oku ‘osi mahino p Pule’angá ia, ‘a e feitu’u ‘oku ha’u mei ai e laó. Ka ‘oku ‘ikai ke mau to e fa’u lao mautilu. Ka ko ‘eku laú, ka tuku p ia h , sai p . Ka mono atu p , kei sai p . Ka ‘oku tatau p , ka ‘oku, ko e me’a ko eni ‘oku ‘omaí, ko e fakamahino’i. ‘Oku ‘i ai nai ha Minisit ‘e fakavalevale ke to e fa’u lao lolotonga ‘oku tau fiu feinga’i mai ha laó. Ka na’e ‘osi ‘i ai p ia ka ko u ‘uhinga, na’e ‘uhinga ia na’e fokotu’u mai ai ‘e he Sea, ‘ai p ke mahino.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Tokoni Pal mia.

Tokanga ka lava ha Minisita ke fa’u lao pea ‘oange faingamalie ko ia he kaha’u

‘Eiki Tokoni Pal mia: Sea ki’i tokoni ki he ‘Eiki Minisit . ‘Oku lahi p ngaahi lao ia ‘oku ‘omai Sea. Ko e fo’i me’a mahu’inga ia heni, ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ‘e fepakipaki ‘ete fokotu’u. ‘O kapau ‘oku...

<001>

Taimi: 2000-2010

‘Eiki Tokoni Pal mia: ... fu’u hela’ia e Hou’eiki Minisit ‘e ni’ihi he nau lelei ko eni ‘a e, kapau ‘oku te lava ‘e kita pea ‘oku ‘i ai ha taha ia ‘oku tokoni mai kia kita ke ‘omai ha fo’i lao. M hino p ‘e fai e f me’a’aki p mo e Pal mia kae toki tuku maí. Ka ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ia ko e ‘uhinga eni ki he ‘aho ni p ‘oku ‘omai ha lao ‘a e Pule’anga p ‘ikai. Ko e ‘uhingá eni ia ki he kaha’u ko e h e me’a ko eni te tau tali he ‘aho ni ko ia te ne hanga ‘o

hinoi'i kitautolu 'i he 'alu hake ki he kaha'u. 'A ia tau fakakaukau p 'oua 'uhingá p ki he *situation* 'oku tau 'i ai he 'aho ni Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Fakafofonga Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu ki he Hou'eiki K miti Kakato. 'Eiki Sea ko u tui Sea ko e, ko ha totonu faka-Konisit tone eni ia 'a e, ha M mipa p 'oku h mai ki he Fale Alea 'o Tonga Sea. 'Oku ou tui Sea 'oku mahu'inga ke fakalahi 'a e ng ue Hou'eiki Minisit Sea ke nau kei fa'u mai p ha ngaahi lao. 'Oku 'ikai ke fiema'u ke si'isi'i 'enau ng ue Sea. Ko u fokotu'u atu Sea ko u poupou lahi 'aupito ki he Tongatapu f . M 1 e ma'u faingam lie m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu p pea mo e Sea fakatapu atu ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato kae 'at ki he motu'a ni ke fai atu ha ki'i fakahoha'a fekau'aki pea mo e *issue* ko eni. Sea ko u fanongo p ki he f pakipaki. Pea 'omi ko ha'amau lao ki heni. Ko e kuonga foki eni 'o e 'init neti Sea.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'ateiho: Kapau te u hanga 'e au 'o *draft* mai p te u hanga 'o *print out* ha fo'i lao 'e 200 pea hanga he 'e Fakafofonga Niua 'o 'omai ha fo'i lao 'e 500 'oku fakapap langi 'o 'oatu ki he kau ng ue h ke nau liliu faka-Tonga he ko e Tonga foki 'etau, 'a e *language* ko 'oku tau ng ue'aki ko heni. Te ne hanga 'e ia 'o *plugged up* 'a e ng ue ko 'a e Fale Alea pea faingata'a ai. 'I he kuohili nau fanongo p 'i he ni'ihi na'e fokotu'u 'enau lao ka 'oku nau k miti. Pea nau h nautolu ki tu'a pea nau to e h atu nautolu ia ki loto 'o 'oatu 'enau fakakaukau ki he'ene lao p 'a'ana. Mahalo ko 'eku sio p 'a'aku ki he f pakipaki ke 'oua 'e *conflict of interest* mahalo ha ngaahi ' me'a peh ke to e hoko he kaha'u. Mahalo ko ia p 'eku ki'i fakahoha'a. M 1 'aupito Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Hou'eiki N pele 'o Niua.

Taukave ki he vahevahe e mafai pule he fonua

Lord Fusitu'a: M 1 Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e k miti. Ko e poupou p ia ki he fakakaukau ko 'oku fokotu'u 'e he 'Eiki N pele mei Ha'apai. Ko e me'a ia ki he motu'a ni ko e peh ko ke fokotu'u e fo'i fakakaukau 'o peh 'oku to'o 'a e totonu 'a e tangata Fale Alea ke ne fokotu'u ha lao .

Ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke peh . Ko e peh ko ke toe fakatonutonu e kupu ia ko eni 'oku ne hanga ia 'o hang ko e me'a 'a e 'Eiki N pele mei Ha'apai 'o fakanenefu'i 'a e vahevahe ko 'o e mafa'i mo e fakamaau totonu p ko e *separation of powers*. He 'oku 'oange 'a e faingam lie tu'o ua ia ki Kapineti ke nau fokotu'u lao ki he Fale. Fokotu'u fou 'i Kapineti to e fokotu'u fou 'i he *Private Members Bill*. Kapau ko ia tonu ke 'omai mo e ua 'a e Falé. Liliu e tu'utu'uni ke mau fokotu'u *Private Members Bill* ha fa'ahinga taimi p hang p ko Kapineti. Ko e fakamaau totonu ia mo e pule lelei mo e *consistency* 'Eiki Sea.

Kiate au 'oku 'ikai ko e to'o ia mei Kapineti ko hono vahevahe'i fakapotopoto 'a e mafai p ko e *separation of powers* fakafou mai he ngaahi lao fakatonutonu ia 'a e Kapineti mei Kapineti pea 'i ai 'a hono ngaahi tu'utu'uni mo e founga ng ue 'oku fakahoko'aki pea fokotu'u atu leva

mei he Fale fakafou 'i he *Private Members Bill* 'oku fakahoko'aki ia 'a e tu'utu'uni ko 'a e Fale. Ko u tui 'oku fakapotopoto 'a e vahevahe p ko e *separation of powers* ko ia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e ki'i fehu'i p ki he ...

Sea K miti Kakato: Ki'i fehu'i eni.

Lord Fusitu'a: Lelei.

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Oku fakangatangata 'a e fakah mai 'a e *Private Bill*? ... Ko ia ka na'a ke me'a mai 'oku fakangatangata 'uhingá 'oku ke peh leva 'oku tonu ke ta'efakangatangata. 'A ia ko 'eku fehu'i ia 'oku fakangatangata ?

Lord Fusitu'a: Ko ia m l . 'Oku 'ikai ke fakangatangata ka 'oku 'ikai ke fakalea 'o hang ko Kapineti ke ngofua 'i ha fa'ahinga taimi p ke fokotu'u mai ha lao. 'Oku 'ikai ke tuhu'i pau mai ia he tu'utu'uni 'oku fakangofua 'a e Fale ia ki ai kapau 'oku laum lie lelei 'a e Feitu'u na...

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Eke p ia Sea ko e 'io p 'ikai ?

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Fusitu'a: ... te u foki p au ... m l .

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko ena na'e 'osi tali mai 'oku 'ikai ke fakangatangata m l 'oku tali mai 'eku fehu'i Sea m l .

Sea K miti Kakato: M l . Tukuange 'a e faingam lie ko eni N pele fika 'uluaki 'o Tongatapu.

Poupou ki he fa'u Lao Taautaha e Memipa ka ko e ngaue lahi faka'ulia

Lord Vaea: M l Sea. Sea kau eni he, 'i he fo'i fakalahi lelei 'aupito Sea kae tautaut fito ki he kupu f 'e Sea 'oku peh mai he fakalea ko iá kuo pau ke fiem lie 'a e K miti Laó kuo fakahoko 'e he M mipa taautaha ha f alea'aki fe'unga mo e ngaahi sino fakapule'anga fekau'aki tonu mo e lao fakaangaanga. Taha eni e ngaahi faingata'a'ia 'o e ngaahi Lao Fakataautaha Sea. Pea kapau 'e tali 'e he K miti Lao ng ue lahi faka'uli'ulia eni ia ki he Hou'eiki M mipa 'oku 'ikai ke Minisit ke ne fakahoko. Ka ko e taha foki ia 'a e ngaahi vaivai'anga 'o e Lao Taautahá 'i hono fokotu'u atu he 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane fetu'utaki 'a'ana ia 'o hang ko e M mipa ko ia 'o e Kapineti 'oku 'i ai 'a e mafai ko ia ki he potung ue pea peh ki he kakai ko 'oku nau lava 'o fatu 'aki ko 'o e lao. Kapau leva 'oku loto lelei ki ai 'a e Kapineti ki he Lao Taautaha ke nau f ng ue'aki ko u tui Sea faka'ofa'ofa ia.

Ka ko e taha foki eni 'o e ngaahi vaivai'anga 'o e Lao Taautaha ko e fo'i fakalea ko ia 'oku peh 'osi hono poupou'i ko 'o e K miti Lao 'oatu ma'a e K miti Lao hoko atu koe M mipa taautaha pea toki si'i kakau leva 'a e M mipa ko ia 'i he f alea'aki fe'unga pea mo e ngaahi sino fakapule'anga. Ng ue lahi faka'uli'ulia ia Sea. Ko e taha ia 'o e ngaahi vaivai'anga 'o e fakakaukau ko eni ko e 'uhinga ko 'ene hopo tokotaha ma'a e tokotaha ko eni 'o fai 'a e ng ue ia ai. Ka 'oku ou poupou ki ai ka ko hono fakahokó Sea 'oku totonu ke to e fakakaukau'i fakalelei eni ke lava 'e he Fale Alea 'o t naki mai p 'omai ha'ano ngaahi teunga lelei ke lava 'e he M mipa 'o fai fakatatau ki he ngaahi fiema'u ko ia 'a e lao. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 me'a mai ... nima ...

'Eiki Minisit Lao: K taki faka'osi Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Lao.

'Eiki Minisit Lao: Ko e me'a mahu'inga 'aupito ko e 'uhinga ko na'e hanga ai he 'e k miti 'o 'omai p ki he fa'ahinga 'oku 'ikai ke nau 'i he Kapineti 'oku 'ikai ko ha, na'e fakakaukau'i fuoloa eni he 'e k miti. Ko e Pule'angá ko 'emau nofo ko 'i he taki taha *ministry* mo 'ene ' lao. 'ikai ke ngata he'emau ' lao 'oku mau to e fakakaukau'i 'a e ' lao ko e 'uhinga ia 'eku fokotu'u. 'Oku 'ikai ke u tui au hang ko e me'a 'a e 'a e Tokoni Pal mia. 'ikai 'ilo au p 'e toe vavevave mai ha taimi 'e lava ai 'o liliu e n tula ko iá ke mau fakah mai ha *Private Bill* hei'ilo moutolu. Ka ko e me'a ia na'e sio ki ai 'a e k miti hei'ilo p 'e vavevave mai ha taimi ia he 'oku lahi. 'ikai ke ngata hono 'omai e ngaahi lao ... ko e *amend* 'emau ngaahi lao ko e ngaahi lao fo'ou 'oku fiema'u he 'e kakai, ko e to e fakah mai ko , ko e ua eni 'emau hanga, k taki p M mipa 'a e kau Kapineti kae 'ikai ke 'uhinga ia na'a mau peh tuku p tautolu h kae 'ave p ma'a e Hou'eiki ko . M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai 'a Vava'u 15.

Taukave 'ikai fakasi'isi'i e mafai ha Memipa ke fa'u Lao Taautaha

S miu Vaipulu: M 1 Sea. Sea ko e anga ko tu'u ko 'a e Fale ni he kuo hili. Ko e fa'u lao na'e taf taha p mei he Pule'angá. Na'e toki faka'uhinga 'a e Konisit toné he ngaahi ta'u mai ki mui 90 tupu. Na'e 'ikai ke to peh ke to e fa'u ha kongá fo'ou ia 'i he Konisit tone p ko ha lao ko hono faka'uhinga p 'o 'at leva 'a e *Private Bill*. 'A ia ko e taimi ia 'o e Fakafofonga 'a M sao Paasi mo e motu'a ko eni mei Vava'u fai hono faka'uhinga tali ke 'at 'a e fa'u lao ko *Private Bill*. Pea ko hono naunaú 'oku pehé ni, fua ko 'e he K miti Laó ko e taimi 'oku 'omai ai ko ha fo'i Lao Fakataautaha ha...

<002>

Taimi: 2010-2020

S miu Vaipulu: tokotaha. Kuo pau ke fai 'e he kau ng ué 'a e 'uluaki fekumi 'o e Konisit tone pe 'oku hao, 'at mei ai. Uá, ko e ngaahi lao fel l ve'i mo iá, 'oku 'ikai uesia. Pea ko e ng ue lahi eni Sea. Ko e 'uhinga ia ko na'e 'i ai e fakakaukau ko 'a e K miti kapau ko ha Minisit 'oku fai leva 'e he *Crown Law* 'a e ng ue ko 'a e Pule'anga ke ne fai hono fekumi ki he ngaahi me'a ko ení. Kae tukuange si'i tokolahi ko 'o e kau ng ue 'a e Falé ni 'oku fe'unga pe mo e toengá ke nau fai 'a e ngaahi fatongia ko 'oku pau ke fakahoko fekau'aki mo ha Lao Fakataautaha. Ko ia Sea, 'oku 'uhinga peh , 'ikai ngata pe 'i he 'ene M mipa 'i he Kapineti, ka 'oku 'i ai 'a e kau ng ue ia 'a e Pule'angá ke nau fai 'a e ng ue fekumi 'i he ngaahi Potung ue mo e ngaahi me'a kehekehe 'o a'u faka'osi ki he *Crown Law*. Ko e ivi ko kau ng ue 'a e Falé, fe'unga p Sea mo si'i kau M mipa ko he taimi ni. Ko ia 'oku ... ko e fokotu'u atu pe, 'oku 'ikai ke fakasi'isi'i 'e he fokotu'u ni 'a e mafai 'o e M mipa. Ko e tokoni he 'oku 'ikai ko ha ng ue ia 'oku si'isi'i 'a e Lao Fakataautaha 'a ha M mipa Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal miá.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea tapu mo e Feitu'u na, tapu mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. Fakam l atu ki he 'Eiki Sea mo e Hou'eiki K miti Laó kae 'uma' e 'Eiki Minisit

Laó, he fakama'ala'ala lelei ko ia. Ko ia 'oku mau poupu atu ki he fokotu'u ko ia na'e 'omai Sea. M 1 .

P loti'i 'o tali e Tu'utu'uni 125 & 127 fika 28

Sea K miti Kakato: Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali e Fika 28 Tu'utu'uni 125 mo e 127 k taki 'o hiki hake ho nima ki 'olunga.

Kalake T pile: Sea, loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, Sosefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonuá,, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit , Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Vaea, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'ivakan , 'Eiki N pele Tu'iha'angana. Sea 'oku loto ki ai e toko 17.

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke laum lie lelei ki he fokotu'u ko eni, fakah mai founa tatau.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 131 & 132 fika 29

Sea K miti Kakato: M 1 . Mou me'a hifo ki he Fika 29, Tu'utu'uni 131 mo e 132. 'Eiki Sea 'o e K miti Tu'uma'u, Vava'u 15.

S miu Vaipulu: Sea ko e 'uhinga eni ki he ngaahi Lao Fakaangaanga ke lava pe he Falé ke toloi tuku mai ha taimi pau ke fai ai e alea ki ai, kae fai e fatongia ko 'o e K miti laó

(mate maika) ...Maiká.

Fakama'ala'ala he Tu'utu'uni 131 & 132

S miu Vaipulu: K taki Sea. Sea ko e 'uhinga 'a e kupu ko eni, ko e taimi ko 'oku 'omai ai ko 'u laó 'o lau heni pea 'oku hanga leva 'e he Falé 'o toloi 'i ha uike 'e 2 kae fai e fekumi 'a e K miti Tu'uma'u, ko 'oku tuku ki ai he me'a ko , ka 'oku 'ikai ke kau 'i heni 'a e 'Esitimeti mo e 'u me'a ko ia 'Eiki Sea, ka 'oku lava 'o fai 'a e ng ue, fel ve'i mo e Lao Fakaangaanga, ke kumi 'a e ngaahi lao fel 1 ve'i mo ia. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Tokoni Pal mia, me'a mai.

Fehu'ia founa ng ue lolotonga kuo to e alea'i ai e Tu'utu'uni 131 & 132

'Eiki Tokoni Pal mia: Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakato. Sea ko e founa ng ue foki he taimi ni 'o kapau 'oku 'ikai fiem lie e K miti Kakato 'oku tau lava pe 'o 'ave ki he K miti Laó. 'Oku ai nai ha t nounou 'i he founa ko ia 'oku 'omai ai e fokotu'u ko eni Sea. Ka 'ikai pe pea fokotu'u atu ke tau lele 'aki pe anga maheni ko ia, M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a N pele 'o Niuá.

Lord Fusitu'a: M 1 'Eiki Sea. Ko e poupu atu pe ki he 'Eiki Sea e K miti. 'Oku , na'e kau e motu'a ni pea mo e 'Eiki N pele mei Ha'apai he fakakaungat maki he K miti ko eni, ko e meimei fakasino mai pe ia 'a e fo'i fakakaukau mo e kaveinga ng ue ko ke ala tuku

ki he kakaí ke fai ha'anau me'a ki he tu'unga ko 'a e fo'i laó . P ko hono fakalea fakapilit niá, ko e *public consultation*. 'Osi ai pe me'a peh he'etau tu'utu'uní, ka ko e 'ai pe ia ke fakamahino pau he tu'utu'uni 'a e Falé kapau 'e ai ha fakakaukau peh 'e ala fakahoko 'aki e founa ko ení. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki Tokoni Pal mia me'a mai.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea ko e ki'i fakamahino pe Sea. Ko e lao kotoa pe 'oku 'omai mei he Pule'angá kuo pau ke fai ha talanoa mo kinautolu 'e ala uesia 'e he fo'i lao ko iá Sea. 'A ia ko e anga maheni p ia e founa ko hono 'omai e lao e Pule'angá. 'Ikai ke ai ha ma'u ia 'a e motu'a ni ki he *Private Bill*, ka ko e anga maheni ia. Hang ko e fokotu'u 'anenaí, ko e founa he taimi ni 'oku 'omai pea kapau 'oku 'osi ko hono lau 'uluakí pea tuku hifo ki he K miti Kakató, 'o pau ke fai e feme'a'akí ai pea 'oku ai ha me'a 'oku tau 'ilo'i, 'oku mea'i he Hou'eiki M mipá 'oku ai e t nounou ai, anga maheni pe hono fakafoki ki he K miti Laó, 'osi e feme'a'aki ai pea toki fakafoki mai ki he K miti Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai e N pele 'o 'Eua.

‘UHINGA TOLOI UIKE 2 KAE FAKATALANOA KI HE KAKAI KE NAU ‘ILO KI HE LAO

Lord Nuku: Sea ko e taumu'a pe ki hení 'Eiki Sea, koe'uhí pe ke 'ave ki he kakaí. Fo'i uike ko 'e 2 ke 'uhí ke ai ha'anau kaunga pe ko e h ha'anau fa'ahinga ... ha'anau fiema'u ki he lao ko , 'a 'oku 'uhinga atu ko ke 'ai ke ke *public consultation*. He 'oku 'osi hoko e 'u me'a ko ení 'Eiki Sea, 'oku ai e ngaahi lao lahi kuo 'omai 'o fakah ki Fale ni ka ko e 'uhinga foki 'oku ai e taimi lahi 'oku fe'ave'aki pe he K mití ka 'oku fiema'u he kakai ko fonuá ke nau ... ko e 'uhinga pe ia. Ki he kakaí e fonuá, ke nau hanga 'o 'ilo'i e... fai ha fakama'ala'ala kia nautolu 'a e t kunga 'oku ai e laó. Ko e me'a ia ko eni ko fekau'aki pea mo e K miti Laó mo e me'á 'oku ou tui 'oku femahino'aki p ia 'i Fale ni. Ka na'e 'uhinga pe eni ia ke 'omai ke kau ma e kakaí, pe ko e h 'enau ... tau peh , tau fakat t , hang ko e Lao e Vaí. Ngaahi me'a fekau'aki mo kinautolu peh , pau ke fie ma'u ia ke ai 'enau lau mai 'a e kakaí ki ai pea toki fai e feme'a'akí. Ko e anga pe ia e 'uhinga e fo'i toloi kae 'uhí kae lava ke 'i ai ha ngaahi l mai mo ha ngaahi lafo 'a e kakaí 'o fekau'aki pea mo e laó Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eua, 'a Niua. N pele Niua.

Lord Fusitu'a: Ko e pou pou pe ki he me'a 'a e 'Eiki N pele mei 'Eua, ko e 'uhinga ia ma'a e kakaí 'Eiki Sea. 'A ia ko e fakat t , ko e uike ko eni kuo 'osí, ko e fakataha eni 'e 2 'a e K mití pea mo e kakai na'e hoha'a ki he lao 'a e Pule'anga. Lao ki he Vaí, mo e Lao ki he Toutaí. Na'a nau fu'u tokangaekina 'aupito 'a e nunu'a kiate kinautolu pe ko e *impact* kiate kinautolu pea mo e fonuá 'a e ngaahi fokotu'utu'u fakakaukau ko eni 'oku fakah sino he lao ko ení. Ko ia ai 'oku ou peh 'oku fakapotopoto 'a e fo'i toloi ko ení ke 'oange 'a e si'i totonu 'a e kakaí ke 'ai mai ha'anau lau. Hang ko 'ene me'á, mahino pe tu'u 'a e Fale ni ia mo 'ene 'u k miti.

Sea K miti Kakato: Me'a mai N pele 1 'o Ha'apai.

Taukave ko e fakasino pe eni founa ng ue

Lord Tu'iha'angana: Sea tokoni atu pe ke nounou. Tapu mo e Feitu'u na. Hang pe ko e me'a ko 'a e N pele Niua, ko e fakasino pe 'a e fo'i founa ng ue ko ení. 'U me'a ia ko na'e me'a atu 'aki he Tokoni Pal miá, 'alu p ia, kapau 'oku h mai 'a e 'u lao ia 'a e Pule'angá ko e kongala lahi foki ia 'oku 'osi fai e 'u *consultation* ia he 'u Potung ué, 'osi m 'opo'opo ia.

‘Ikai ke ‘uhinga eni ia ke ‘alu lao kotoa pe pea tau fakahoko ‘a e kupu ko ení. Fa‘a ‘i ai e ‘u lao fa‘a toki peh hake ‘e he ... fehu‘ia he Fale ni na‘a ‘oku tonu ke tuku atu ki he kakaí. Pea ka tali ‘e he Fale ni ko e kupu ia ‘oku ng ue‘aki. ‘Ikai ke ‘uhinga ia ki he lao kotoa pe pea fai e tu‘utu‘uni ‘a e Seá ke toloi uike 2 ke fai e *consultation*. Ai e ‘u lao ia ‘osi fai e *consultation* ia hang ko e me‘a ‘a e Tokoni Pal miá, lele ‘a e aleá ia pea ‘alu ia. Ko e ‘ai pe ke mahino ko e me‘a mahalo ia ‘oku feinga atu ki ai ‘a e Fakafongga Niuá mo e ... ka ko e fakasino pe ha fo‘i founga ng ue ka fiema‘u hang pe ko e fa‘a fokotu‘u hake, ‘ave mu‘a ... hang ko e lao eni ke ‘ave ki he kakaí ke to e ‘ai ange ke pau mo me‘a, pea ka felotoi e Falé ‘o tali ia ko e ng ue‘aki he Seá e tu‘utu‘uni ko ení. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ha‘apai. Me‘a mai e ongo Ha‘apai ka tau toki fakahoko ha p loti.

Lord Tu‘iha‘ateiho: Tapu pe mo e Seá pea tapu ki he K mití. Sea ko ‘eku fokoutua hake pe au ke poupu ki he fo‘i lao ko ení, he na‘e kau e motu‘a ni he lele holo ‘i he *consultation* ‘i Tongatapu ni, Ha‘apai, Vava‘u, pea mo ‘Eua ‘o fekau‘aki mo e koloa ko ‘o e vaí pea mo e kupu 8 ko ‘o e Konisit tone. Pea ‘i he‘ene tu‘u peh , na‘e fu‘u fakamole lahi ‘aupito ‘a e me‘a ko iá, ka ko e founga ko ko ‘oku ou sio atu ai ...

>003<

Taimi: 2020-2030

Lord Tu‘iha‘ateiho: ... motu‘a ni ki ai. Sai ange p ke ‘omai ki he kupu fekau‘aki ko mo e me‘a ko eni, ke fakahoko p kia nautolu, pea fakahoko atu he *media* pea hang koe lau ‘a e motu‘a, *clean to you clean to me, clean to the sky*. M 1 Sea.

Sea K miti Kakato: Me‘a mai ‘a e ‘Eiki Minisit Pa‘anga.

Poupu ke tuku pe he founga ng ue lolotonga

‘Eiki Minisit Pa‘anga: Sea, tapu mo e ‘Eiki Sea, pea peh ki he K miti Kakato Sea. ‘Oku ke mea‘i p foki ko e tu‘u he taimi ni ko e Fale Aleá, ko ‘ene h mai p ha lao fakaangaanga, ka ‘ikai p ke tali ‘e ‘ikai tali pe ‘alu hifo ki he K miti Kakato, ‘o kapau ‘oku fiema‘u ke alea‘i. ‘Oku mahino ‘a e konga ko eni. Kapau ‘oku ‘i ai ha fo‘i lao ia heni, h mai ‘e ha taha, ha ni‘ihi p ha taha, Pule‘anga p ko hai. ‘Oku mahino ‘oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ia ‘oku ne peh ke ‘omai, ke ‘omai ki he Falé. Ka ko e tu‘u foki ‘etau Tu‘utu‘uni Ng ue, ‘oku ‘ikai ngofua ia ke fai hano alea‘i ‘o e me‘a ko ia ‘i he K miti Fale Alea. Ko e me‘a ia ‘oku tau tukuhifo ai p ki he K miti Kakato, ke fai hano alea‘i ko e h hono ‘uhinga ‘oku totonu ai ke to e foki, ko e h hono ‘uhinga ‘oku tonu ai ke tau alea‘i ai atu ai, ‘a ia ‘oku ma‘u ‘a e fo‘i tau‘at ina ko ia ‘i he K miti Kakato. Pea kapau te tau ‘alu ia ki ‘olunga, ko u tui ‘e fai ‘a e felauaki, ‘e fai ‘a e felea‘aki ia ‘ikai ke ma‘u ‘a e faingamalie ko ia e Fale Alea. Ko e me‘a ‘oku fai ai p poupu, tuku p ke lele p he halanga lolotonga Sea. Ke ‘alu hifo p ia mei he Fale Alea, kapau ‘oku fiema‘u ke t langa‘i, ‘alu hifo ki he K miti Kakato, t langa‘i ai feme‘a‘aki pea kapau ‘oku mahino ia, ‘alu ki ha K miti, to e foki hake p ki ‘olunga ‘o foki ki ai. ‘A ia ko e fo‘i me‘a ko ia ‘oku ‘uhinga lahi, koe‘uhi ko e me‘a ko eni ‘oku fiema‘u ke fai hano talanga‘i ko e h e me‘a ‘oku h mai ai ki Fale Alea ni Sea. ‘A ia ko u kei poupu p ki he founga lolotonga Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Hou‘eiki! Me‘a mai Tongatapu 4.

M teni Tapueluelu: Sea, ka u ki'i poupou faka'osi atu p Sea, ki he me'a na'e me'a mai 'aki 'e he Minisit Pa'anga. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea, 'oku mea'i 'e he Hou'eiki Sea, ko e founga fo'ou ko ení, ko e fo'i mafai p 'e taha 'oku ma'u 'e he Falé, pe te ne tali ke toloi? Ko ia p . 'Oku ngofua ke tu'utu'uni 'a e Fale Alea. Ko e hoko atú ia, ko e mafai ia 'o e Sea, ke ne 'ave ki he K miti f ? 'Ikai ke to e kau ai 'a e K miti Kakato ia ke tu'utu'uni ko e f 'a e K miti 'e 'ave ki ai. He 'oku lahi 'a e ngaahi K mití. Pea ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai Sea. 'Oku ma'a ange p 'Eiki Sea, ke 'omai 'i he founga lolotonga. 'Oku mahino p 'a e founga lolotonga ia, pea ko u poupou atu ki ai 'Eiki Sea. M l 'aupito

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! Tau paloti. Kalake!

Fehu'ia 'uhinga 'ikai fakakau 'Esitimeti hono 'ave ki he kakai

Vili Hingano: Sea, k taki ke u ki'i fehu'i atu. Sea, 'oku mahino p 'a e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e femea'a'aki. Ka ko e fehu'i atu au ia, 'oku 'i ai ki'i fo'i kongá heni 'oku peh . Ka 'ikai ke kau heni 'a e Lao ki he 'Esitimeti. Ko e me'a 'oku mahino ki he motu'a ni, ko e fokotu'u mei he kakai 'o e fonua. 'A ia ko e 131 mo e 132. Sea, talu 'etau laaulea mai ki he 'ata ki tu'a pea mo e 'ilo 'e he kakai 'a e me'a 'oku te hiki nima ki ai. 'Oku 'ikai ke mahino kiate au ko e h e 'uhinga 'oku 'ikai ke kau ai 'a e 'esitimeti 'i he me'a 'oku 'ave ke 'ilo ki ai 'a e kakai? 'A eni 'oku 'asi 'i he 'etau tu'utu'uni Sea. H me'a 'oku faka'at ai 'a e ngaahi me'a ko ? Kae 'ikai ke ka u ai 'a e ngaahi me'a ko 'oku kaunga tonu ki he kakai e fonua. M l Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i fakama'ala'ala p Sea?

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea, ko e fokotu'u he taimi ni Sea p ko 'etau nofo 'i he founga lolotonga, p ko e founga fo'ou ko eni 'oku fokotu'u maí. Ko e fehu'i ko na'e 'omai 'e he Fakafofonga Ha'apai, 'oku nofo ia 'i loto ai. Kapau p 'oku tau tali pea te tau toki alea'i leva 'a e 'elem niti ko eni 'oku fokotu'u mai. Kapau leva 'oku 'ikai ke tau tali 'etautolu, pea 'oku tau foki tautolu ki he founga lolotonga. Kapau leva hang ko 'eku lau. Kapau 'e tali 'a e fokotu'utu'u pea tau alea'i mu'a 'a e me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fakafofonga? Kapau he 'ikai ke tali ko 'ene 'osí 'a'ana ia Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Tokanga h 'oku fakapulipuli'i ai 'a e 'Esitimeti

Vili Hingano: M l 'aupito. Fakam l ki he Tokoni Pal mia ki he me'a ko eni kuo ne me'a mai. 'I he tu'utu'uni lolotonga 'oku tataup pea mo e me'a ko eni 'oku 'omai 'i he Tu'utu'uni fo'ou ko eni. Kapau te mou me'a hifo p ki ai 'i he peesi 53, faka'osi ko 'o e fo'i palakalafi 'o e kupu 131, kupu 1. Ka 'ikai kau heni 'a e Lao ki he 'Esitimeti. 'A ia ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atu ki ai Sea. 'A ia 'oku 'osi talamai p ia 'e he tu'utu'uni lolotonga pea mo e tu'utu'uni fo'ou ko eni 'oku fokotu'u mai ko ia 'e he K miti Lao. 'Oku 'ikai ke kau 'a e me'a ia ko eni. Ko e f me'a 'oku tau ui ko e 'ata ki tu'a mo e 'ilo 'e he kakai 'a e me'a ko eni 'oku tau fai 'i loto ni. Ko e anga p 'eku fakakaukau Sea, ko hono 'uhingá he 'oku 'ikai ke tau to e loto ke fakapulipuli'i ha me'a 'i he Fale ni. Pea kapau ko hotau lotó ia ke fakapulipuli ha me'a, 'oua to e ta'ofi e ngaahi me'a ko eni Sea.

'Eiki Tokoni Pal mia: Fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu Sea, 'oku 'ikai ke fakapulipuli

‘a e ‘Esitimeti. ‘Oku tau talanoa’i eni ‘i he fo’i m hina ‘e taha kakato Sea. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fakapulipuli ‘i he ‘Esitimeti Sea. Ko e fakatonutonu ia Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Vili Hingano: Sea, ‘oku mahino p ‘a e me’a ‘oku me’a mai ‘aki ‘e he Tokoni Pal mia. Ka ko e lao ko eni ko ‘etau tu’utu’uni ko eni ‘oku ne ta’ofi ‘a e kakai ke ‘oua te nau ma’u ‘a e faingamalie ko eni.

Sea K miti Kakato: Tu’utu’uni f ? Fo’ou? Fokotu’u fo’ou.

Vili Hingano: Tatau p fo’ou mo e motu’a.

Sea K miti Kakato: Me’a mai 15.

Vili Hingano: M 1 Sea.

S miu Vaipulu: Tapu mo e Sea, peh ki he K miti. ‘Eiki Sea, ko u faka’apa’apa ‘aupito ki he Fakafofonga ‘a Ha’apai ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ai ai ‘a e Tu’utu’uni ko ki he ‘Esitimeti. Kapau ‘e tali ‘e he Falé ia ke toloi uike ua. ‘Eiki Sea, ‘e toki ng ue ‘a e ‘Esitimeti mahalo ki ‘Aokosi p ko Sepitema. He ‘e tolotoloi ko ia Sea, te ne uesia ‘a e ng ue ko ‘a e fonuá. Pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke fakakau ia pea ko e tu’utu’uni motu’á lolotonga, ‘oku fakakau ai ‘a e lao ia ‘oku peh ‘e he Pal mia, ko e Lao Fakavavevave. ‘A ia ‘oku puli leva ia mei he tu’utu’uni ko . ‘A ia ko e me’a ko ‘oku hokó. Ko e h ‘a e me’a ko ‘a e Falé, ka ko e ongo fo’i makehe ia na’e tu’u p ia ‘i he Tu’utu’uni ki mu’a, ke ‘oua ‘e to e tuku hifo, ko ha lao fakavavevave ‘oku peh ‘e he Pal mia ‘oku fakavavevave mo e me’a. To’o ia mei he tu’utu’uni ko eni he taimi ni. Ko ia ko e ha p loto ko ho Falé Sea, ko e me’a ia ‘oku tonu ke tau fai, ka ko e ‘uhinga ko ‘o e ‘esitimeti, ka tau tolotoloi peh ‘i ‘a e ‘Esitimeti ‘o tuku ia ki ha K miti, peh K miti Pa’anga.

Lord Tu’iha’angana: Sea, ko e ki’i fehu’i fakama’ala’ala mai ‘e he Fika 16.

Sea K miti Kakato: Ko e fehu’i ‘a e ‘Eiki N pele 1 mei Ha’apai.

Lord Tu’iha’angana: Poupou atu ki he fehu’i ‘a e Fakafofonga Fika 12. Ko e ‘uhinga ke fai ‘aki p ‘a e fakapotopoto ‘a e Hou’eiki M mipa, he ‘i ai ‘a e patiseti na’a ku manatu na’e ‘i ai ‘a e ta’u ‘e taha na’e fakah mai ‘a e patiseti, ‘a e ‘esitimeti na’e fokotu’u mai ai, ke hilifaki ‘a e sales tax p seti ‘e 5 ki he kakai ‘o e fonua. Pea fai ‘aki p ‘a e fakapotopoto he mo’oni ia ‘e ‘i ai ‘a e ongo’i ‘a e Fale Alea, ka tau toloi ‘i he fu’u uike fiha ke fai ha ki’i fe’ilongaki mo e kakaí. ‘E ‘i ai p ‘a e tu’utu’uni fakapotopoto kae fai ‘aki p ‘a e taimi. To’o p ‘a e ‘Esitimeti ia he ‘oku mahino p ia he ‘ikai ke fai ha fu’u...ko ‘eku ‘uhinga p ‘aku ko ‘eku fakamaama p ki he me’a mahalo ‘oku ‘uhinga ki ai’a e Fika 12 ‘a Ha’apai. ‘Oku ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai ke tapu ia. Ke ‘ohovale p kuo fokotu’u mai ha fo’i tuku hau p ko ha fo’i me’a fiema’u ngali tui ‘a e Fale pea fai ‘aki p ‘a e fakapotopoto he taimi ko ia pea mo ‘etau ‘u lao ‘e ‘osi ‘a e patiseti pau ke ‘aho 30 ‘o Sune, kuo pau ke paasi he ‘ikai ke ‘ai ke fepakipaki kae ‘uhinga p na’a ku ‘oku ‘i ai ha tu’utu’uni fakapotopoto ‘e fai ka ko e tu’u ia he taimi ni, kuo ‘osi mahino p ki he kau Fakafofonga, ko e patiseti kamata kapau ‘oku tau h mai ‘i he ‘aho 1 ‘o Sune, pau ke paasi ki he ‘aho 30 he ‘ikai ke fai ha me’a, ko ‘eku ‘ai p ‘e au ke poupou atu ki he me’a ‘a e Fakafofonga Ha’apai 12, na’a lava p ia ‘o to’o he ‘oku sai p ia.

S miu Vaipulu: Sea, ko e Lao Patiseti, he 'ikai ke h mai ia 'a e Lao ia ko ia Tukuhaú. Ko e Lao Tukuhaú ko e lao kehe ia. 'E h mai ia 'i ha taimi kehe ia, he 'ikai ke h fakataha ia mo e Patiseti Fakata'u. Ko ia Minisit Pa'anga? Te na lao kehekehe p naua ia.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Tokanga h 'ikai 'ave ai 'Esitimetri ke 'i ai ha lau ki ai e kakai

Lord Nuku: Sea, ko e ki'i fehu'i atu p ki he Sea? Ko u tui mahalo ko e me'a 'oku 'uhinga ki ai 'a e Fakafofonga? Ko e 'ikai ke 'i ai ha kaunga 'a e kakaí 'o fakatatau ki he kupu lolotonga. Ko e ngaahi lao kehé, 'oku ne hanga 'e ia 'o fakangofua 'a e kakai ke 'i ai ha'anau lau ki ai 'i he uike ua. 'Oku faka'ikai'i mai foki 'e he 'Esitimetri, ka na'a ku lave'i p Sea, ki mu'a na'e fa'a tuku mai ki he K miti Pa'anga, pea *consult* leva a e K miti Pa'anga pea mo e kau M mipá. Ki mu'a ia pea toki tufa 'a e 'Esitimetri ki mu'a he 'oku tonu ke tufa mai ia he mahna 'e 1. Ka ko u tui ko e 'uhinga peh ka ko e 'uhinga 'a e Fakafofonga p ko e h 'uhinga e me'a 'oku'ikai ke fakakau ai 'a e kakai ke 'i ai hanau lau, he 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a 'i he Fale Alea, 'oku tau hanga 'o fa'a malanga'i heni, kaunga ki he kakai, ka 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'oku tau tali e 'ave ki he kakai. Ka ko 'eku 'uhinga p 'aku ia...

Sea K miti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhinga p 'a'aku ia 'oku hanga 'e kupu lolotonga 'o fakangata.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu.

Natula e 'Esitimetri ko e Lao Fakavavevave ke vahe kau ng ue

M teni Tapueluelu: Sea, ko 'eku ki'ifakatonutonu p . Ko e 'uhingá Sea, kuo tau h kitautolu ia. Ko e fokotu'u ia na'e 'oatu ia ke tuku p 'i he founga lolotonga. Tau tipeiti tautolu eni ia 'o hang ko 'e hoko atu. Ko e tokoni p eke mahino ai 'a e poini Sea. Ko e 'uhinga ko 'oku 'ikai kefa'a 'ikai ke fa'a fakakau ai....

<004>

Taimi 2030-2040

M teni Tapueluelu: ...patiseti mo e 'esitimetri 'i he *public consultation* ko hono 'uhingá kuo pau ke tali ia he 'oku kamata 'a e ta'u fakapa'anga fo'ou ia 'i Sun eke vahe 'a e kau ng ue fakapule'anga, kapau he 'ikai ke a'u ia 'oku tali ki ai 'oku hoko leva 'a e me'a 'oku fakahoko 'i 'Amelika 'oku ui ko ko e *federal shutdown*, 'a ia 'oku t puni 'a e pule'anga ko e a'u ki he ta'u fakapa'anga fo'ou 'oku te'eki ke tali 'a e patiseti ta'evahe 'a e kakai kae hoko atu p Fale Alea 'i hono tipeiti'i p 'e tali 'a e patiseti. 'A ia ko e 'uhinga ia ko 'oku 'ikai ke to e lava ai ke toloi 'a ia 'oku natula ia 'o hang ko e lao fakavavevave, kuo pau ke fakavavevave ia ke vahe 'a e kau ng ue. Ko e 'uhinga p ia Sea.

Vili Hingano: Sea ka u ki'i tokoni atu ki he fakafongona.

M teni Tapueluelu: Tali lelei 'a e tokoni Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

Taukave taimi lahi m hina ‘e 3 ke fakatalanoa mo e kakai fekau’aki mo e ‘Esitimeti

Vili Hingano: ‘Eiki Sea ko ‘etau patiseti ko ‘i he ta’u ni, na’e ‘omai ‘etau *statement* mo ‘etau ‘esitimeti, m hina ‘e tolu ki mu’a. ‘A ia ‘oku ‘i ai ‘a e faingam lie ia ‘i he fo’i taimi *frame* ko ia ki Sune ki he talanoa’i ko ia ‘o e patiseti, ‘e lava fai ai ‘a e talanoa ko eni ki he kakai ‘o e fonua, pea ‘omai ai mo ha fokotu’u ‘a e kakai ‘o e fonua ki mu’a pea fai ai ‘a ‘etau alea’i ‘a e patiseti ia. ‘A ia ko e ki’i tokoni p ia ki he me’a ko eni ‘oku me’a ko ia ‘oku ‘ai ki he ‘etau nofo. M 1 .

Tefito’i fokotu’u Tu’utu’uni 131 & 132 (fika 29)

Sea K miti Kakato: Kalake, ko moutolu ‘oku loto ke tau tuku p ...

Lord Nuku: Na’e kei fakahoha’a ‘a e ki’i motu’a ni pea fai mai ‘a e ki’i fakatonutonu.

Sea K miti Kakato: ...’a e...tau foki p ki he founga lolotonga, 29 tu’utu’uni 131 mo e 132, ko ia ‘oku mou loto ke tau foki p ki he founga motu’a, fakah mai...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e me’a ko na’e fai atu ai ‘a e fakahoha’á na’e te’eki ai ke ‘osi, kuo ke fai tu’utu’uni koe pea kapau ‘oku ke fai tu’utu’uni p koe ke fai ‘a e p loti, k na’e ‘uhinga peh he ‘oku fakaava ‘a e Fale Alea ia ki mu’a ‘i M , ko Sune, ‘aho ‘uluaki ‘aho faka’osi, ‘aho ‘uluaki ‘o Siulai, ko e ngata’anga ia ‘o e ‘Esitimeti koe’uhi ko e ta’u fakapa’anga. Ko e me’a ní mei he fo’i m hina ko ‘e tolu ki mu’a ‘oku ‘ikai ke ‘oange ai h ki’i fo’i taimi ai ke fai h fel ve’i pea mo e kakai ‘o e fonua? Ko e me’a ko ‘oku fokotu’u mai ko e ki’i...ko e m hina ‘e taha, ‘oku tufa ‘a e ‘Esitimeti ia pea ‘oku fakaava ‘a e Falé ia ‘i he m hina ‘e ua mahalo ki mu’a pea toki fai ‘a e founga ko ena. Ko e ‘uhinga p ‘a e fakahoha’á atu ia p ‘oku ‘ikai ke fakakaukau’i ‘e he Fale ke kau mai ‘a e kakai, he ko ‘ene tu’u ko ‘oku ‘at ‘a e Lao Fakaangaanga kotoa p ke fai mai h fokotu’u’a e kakai ia ki ai.

‘Eiki Pal mia : Sea ka u ki’i tokoni atu.

Sea K miti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Pal mia .

‘Eiki Pal mia : Tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale. Ko hono ‘uhingá ke h ke tau m tuku ‘o ki Niua mo Niua mo Ha’apai ‘o talanoa mo e kakai ki he ‘esitimeti pea tau toki foki mai? ‘Oku ou fokotu’utu’u atu ‘o talaki kia nautolu.

Lord Nuku: Ko ho’o fehu’i mai kia au? Ko ho’o fehu’i mai kia au ke u tali? P ko ‘ene me’a p ‘a’ana.

‘Eiki Pal mia : ‘Ikai ko ‘eku ‘uhinga atu ‘oku ‘ikai ke ta’emalava. Ka ‘oku faingata’a ‘aupito ‘aupito ia, kapau ko e ‘uhinga ke kau mai ‘a e kakaí ki hono talanoa’i ‘a e ‘esitimeti, ko hono mo’oni ko ‘etau m tuku atu ki he ngaahi feitu’u ‘alu ‘a e ‘Eiki Minisit Pa’anga mo ‘ene fo’i timi ki ‘Eua, ‘alu ‘a e fo’i timi ki Niua, ‘alu ‘a e fo’i timi ki f , Ha’apai, m tuku atu he ‘otu Tonga ni ‘o talaange ki he kakai, ko ‘etau ‘esitimeti ki he ta’u ni ‘oku fe’unga mo e me’a, mou laulau mai p ko e h ho’omou lau.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki tuku mu’a ke u ki’i ‘oatu ‘e au ‘eku fakakaukau pea mo ‘eku tu’utu’uni k tau ngaholo. Me’a ki lalo ‘Eiki N pele. Ko e ‘uhinga ia ‘oku mou me’a ai ki

homou ngaahi v hengá ‘o talanoa pea mo homou kakafí fekau’aki pea mo ‘enau ngaahi fiema’u pea ke me’a mai mo ia mou ng ue ‘i Fale Alea, ‘o ‘omai ia ki heni ke tau talanoa ai.

Lord Fusitu’a: Sea k taki, ko e ki’i ...

Sea K miti Kakato: Me’a ki lalo N pele Niua he ‘oku ‘alu ke po’uli pea ‘oku hang ‘oku low ‘etau k taki.

Lord Fusitu’a: Laum lie lelei p .

Sea K miti Kakato: Ko e me’a ko eni ‘oku ou fokotu’u atu, ‘Eiki N pele Niua k taki mu’a ‘o me’a ki lalo, ko e me’a ‘i he sea.

Lord Nuku: Ko ‘Eua eni ia.

Sea K miti Kakato: ‘Eua mo Niua ko moua na’a mo tu’u l ua ki ‘olunga. Kalake me’a mai ‘o fakahoko ‘a e tu’utu’uni. Kuo ‘osi mahino ‘a e me’a ko eni kuo ‘oatu, me’a ‘a e fakafofonga ki hono ngaahi v henga talanoa ko e h ‘a e fiema’u ‘anautolu fekau’aki pea mo e patiseti, pea ‘oku ‘omai ia ‘i ho’omou ...’a eni ‘oku toe ko ke tau hanga ‘o talanoa’i, k ‘oku ou fokotu’u atu tau p loti.

P loti’i tali ke ngaue’aki p tu’utu’uni lolotonga Tu’utu’uni 131 & 132

Ko ia ‘oku loto ke tau fakahoko p ‘a e founa motu’a, k taki ‘o hiki hake ho nima ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, ‘Akosita Lavulavu, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, S sefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Pal mia , ‘Eiki Tokoni Pal mia , ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi Pule’anga, Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 13.

Sea K miti Kakato: M 1 , ko ia ‘oku ‘ikai ke laum lie lelei ki he tu’utu’uni ko eni, fakah mai ‘i he founa tatau.

Kalake T pile: Sea ‘ikai ke loto ki ai ‘a Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, ‘Eiki N pele Nuku. ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 2.

Alea’i Tu’utu’uni 133 fika 30

Lord Nuku: M 1 hou’eiki. Mou me’a mai ki he kupu fika 30, tu’utu’uni 133, ‘e Sea ‘o e K miti Tu’uma’u, K miti Lao, Vava’u 15 k taki ‘o fakam ‘ala’ala mai ‘etau kupu ko eni, ‘oku tau toe p ‘etau ki’i kupu ‘e 6. ‘Oku ‘i ai h pou pou? (ne pou pou’i) Kalake ko ia ‘oku loto ke tau tali ...

M teni Tapueluelu: Fakamolemole p ...Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki ko e kupu ko eni ‘oku fekau’aki mo e tu’utu’uni ko eni na’e fakapekia, he ‘oku tu’u tau’at ina p ia, ko e ‘uhinga p ‘eku ‘eke ‘Eiki Sea kapau ‘oku na fekau’aki, ‘ikai, kapau ‘oku tu’u tau’at ina p ia ‘Eiki Sea pea ‘oku pou pou’i atu p ia, ko e ‘uhingá p na’a ‘oku *inconsistent* k tau fakapekia ‘etautolu ia, pea ‘alu ‘o...ta’ekapakau ‘a e kongia ko Sea.

Sea K miti Kakato: Vava’u 15.

S miu Vaipulu: Ki'i fehu'i p Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai.

S miu Vaipulu: Sea 'oku hang motu'a ni ia 'Eiki Sea ko e Feitu'u na, 'alu ke fuoloa 'a e po'uli pea 'oku manifi 'a e me'a ...'a e k taki. K taki Sea ko e fakatonutonu p eni 'o e Tu'utu'uni 133, 'a eni 'oku h ko 'i he me'a ko eni, 'oku fakalahi atu p 'o e kupu 133 (4), 'a ia na'e lau foki 'a e 133 ki mu'á ke fakamahino 'a e fo'i kupu 'i he Lao Fakaangaangá 'oku fai hono tukuhifo ai ko ki he K miti Kakato, k 'oku talamai 'e he tu'utu'uni ko eni ke 'omai k toa p fo'i lao 'o alea'i k toa p Lao Fakaangaanga ia he K miti Kakato, mo e kupu ko ia 'oku tukuhifo 'aki.

Sea K miti Kakato: M l .

M teni Tapueluelu: Fokotu'u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M l , Kalake. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fika 30 tu'utu'uni 133, fakah 'aki ia 'a e hiki ki 'olunga ho nima.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, ...

Lord Tu'iha'ateiho: Sea ke u ki'i ...

Sea K miti Kakato: Ha'apai,

Lord Tu'iha'ateiho: Sea ke u ki'i fakahoha'a atu k taki.

Sea K miti Kakato: 'Io, me'a mai.

Fehu'ia p 'e fakangatangata aleá ki he kupu 'oku tuku hifo 'aki Lao Fakaangaanga

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu mo e Sea, tapu atu ki he Hou'eiki K miti Kakato. Sea ko e ki'i me'a faingofua p eni ia. Ko 'eku fie fakahoha'a p p 'oku kau p ai 'a e *Private Bill*, p ko e lao p ko eni ko ko e Lao Fakaangaanga. Pea 'a ia ko hono...pea te lava leva ke te fakamalanga p 'i he kupu ko ko 'oku te tukuhifo 'aki mei Fale Alea ki lalo, p 'oku ngofua p ke te malanga 'i he ' kupu k toa ko ko 'o e *Bill* ko 'oku tukuhifo ko ki lalo. Kapau leva 'oku peh ko e h leva 'o e fatongia ia 'o e K miti Lao, 'o kapau 'e toki 'alu ki ai 'a e *recommendation* 'a e Fale.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

S miu Vaipulu: Ko e tali p ki ai ko e 133 kupu si'i (4) ko 'o e lolotonga ni, 'i he fakangatangata p 'a e feme'a'aki 'i he me'a ko 'oku tukuhifo 'aki ká 'oku hanga 'e he kupu ko eni 'o faka'at 'Eiki Sea, faka'at 'a e feme'a'aki 'oua 'e fakangatangata p 'a e kupu ko 'oku tukuhifo 'aki, 'i he K miti Kakato.

Sea K miti Kakato: Me'a mai hou'eiki N pele 'o Niua.

Lord Fusitu'a: M l Sea ko e poupou atu p ki he me'a 'a e Sea 'o e K miti, ko e fakalulufua , 'oku 'ikai ko ha ngaahi kupu fakafo'ituitui ke te 'ai p ha'ate me'a fakafo'ituitui, ko e

palovaiso ke 'ikai ke fakangatangata ki he kupu p ko na'e tukuhifo 'aki, kae faka'at ke fai 'a e tipeiti fakalukufua ke ...

<005>

Taimi: 2040-2050

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 133 fika 30

Sea K miti Kakato : Me'a mai, Ha'apai 12. Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali e kupu 30, Tu'utu'uni 133, fakah 'aki e hiki homou nima ki 'olunga.

Kalake 'i he T pile : Sea, loto ki ai a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, 'Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalaha & Takimamata, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho. Sea loto ki ai e toko 17.

Sea K miti Kakato : 'I ai ha ta'eloto, fakah mai he founa tatau.

Kalake T pile : 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakah loto ki ai, 'Eiki Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 135 fika 31

Sea K miti Kakato : M 1 Hou'eiki, kei fakalaum lie e hoko atu 'etau fatongiá. Fika 31, Tu'utu'uni 135. Fokotu'u mai. Vava'u 15, me'a mai 'o haeani'eni.

Fakama'ala'ala ki he 'uhinga e Tu'utu'uni 135

S miu Vaipulu : Tapu mo e Feitu'u na, Sea. Ko e 'uhinga eni, 'Eiki Sea, ki he ngaahi fakatonutonú. 'Oku 'i ai e ngaahi fakatonutonú, ko e fakatonutonú ki ha me'a lahi, *substantial*, 'i he fo'i Laó. Pea 'e 'ave leva ia ki he K miti Laó, mo e fakatonutonú. He ko e taimi ko eni 'oku alea'i ai heni, 'oku fa'a uesia 'a e ngaahi fo'i Lao Fakaangaangá, he taimi ko 'oku fakah e ngaahi fakatonutonú 'i loto, 'i heni. 'O 'alu leva ia 'o kehe 'a e taumu'a ko e Laó, mei hono 'uhinga ko , mo hono 'uhinga na'e 'omai'akí, 'i he taimi ko 'oku h ai 'a e fakatonutonú. 'A ia 'oku fiema'u 'a e fakatonutonú, ke 'uluaki 'ave ia 'e he M mipá ki he K miti Laó, pea fai mei ai e me'á. Ko e 'uhinga p eni ke 'ai ke maau 'etau ng ue fatongia fa'u Lao ko 'o e Fale ni, 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonú ia e fanga ki'i fo'i lea mo e me'a 'oku sai p ia. Ka ko ha fakatonutonú te ne ue'i 'e ia 'a e 'uhinga 'o e fo'i Lao, fiema'u ia ke maau 'aupito, Sea.

Sea K miti Kakato : M 1 . Tongatapu 4. 'O, 'Eiki Tokoni Pal mia.

T naki ke 'ikai ngata he fakatou tali 'e he ongo Sea kae kau mo e Falé

'Eiki Tokoni Pal mia : Tapu mo e Feitu'u na, Sea. Tapu mo e Hou'eii M mipa e K miti Kakató. Ko e ki'i fokotu'u pe eni ia, Sea, ke ki'i fakalelei'i p , ke tali 'e he Falé, pe ko e K miti Kakató, kae 'oua 'e tali p 'e he Feitu'u na, pe ko e Sea, kae tali 'e he Fal , 'o kapau 'oku tau peh he feme'a'akí, 'oku lahi 'a e ngaahi liliú, pea fokotu'u leva ke tali ke 'ave ke fakalelei mai 'a e ngaahi liliu ko iá. Kae 'oua 'e tali p 'e he 'Eiki Seá, pe ko e Sea e K miti Kakato. Kapau 'e t naki atu p ki ai. 'O tali 'e he Falé. M 1 Sea.

M teni Tapueluelu : Sea, ki'i pou pou atu p .

Sea K miti Kakato : M 1 . 'E Tongatapu 4.

Pou pou ke mahino e faitu'utu'uni e Fale 'o ka ta'e'aonga e p loti

M teni Tapueluelu : Tapu ki he Feitu'u na, Sea, pea peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakato, ka u pou pou atu p mu'a, Sea. Ko e kupu ko eni, 'oku ou faka'amu p , Sea, pe te u lava 'o fakamalanga atu 'i he 'aitemi 31 mo e 32, pea 'oku na fekau'aki p naua, Sea.

Ko e 'aitemi 31, ko e Tu'utu'uni fika 135, 'a ia 'oku 'uhinga. Kapau ko ha fakatonutonu 'oku fu'u lahi, pe *substantial*, pea 'oku 'at ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, pe ko e Sea 'o e K miti Kakato, ke tu'utu'uni ke 'ave ia ki he K miti Tu'uma'u 'o e Lao. Ko e pou pou ia, 'Eiki Sea, ki he me'a ko 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Tokoni Pal mia. Kapau leva 'e peh , 'e ta'e'aonga leva e p loti ia. 'Ikai ke mau toe lava kima utolu 'o fokotu'u atu ke toe p loti, ke 'ave ki he K miti ko , pe 'ave ki he K miti ko . Ko e fai tu'utu'uni mai p e Feitu'una ia, Sea. Pea ko e fokotu'u ke tu'uma'u p 'a e, kae to'o p 'a e lea ko e 'Eiki Sea, kae 'ai ko e Fale Alea, pea to'o mo e 'Eiki Sea e K miti Kakato, kae K miti Kakato. 'A ia 'oku tu'utu'uni pe ko Fale Alea, pe ko e K miti Kakato ke fai e 'ave ko ia, 'Eiki Sea. Ko e fakatonuhia ki ai, 'Eiki Sea, ko ena 'oku hoko hake p ia 'i he Tu'utu'uni hoko, fika 32, 154, Ngaahi me'a ke alea'i. 'Oku fekau'aki e ongo tu'utu'uni ko ia, 'Eiki Sea. Hoko hake p he 'aitemi 32, Ngaahi Me'a Ke Alea'i.

Ke fakamahino ko e ngaahi me'a 'oku tuku atu mei he K miti Kakato, ko e 'oatu ia mei he Fale Alea, kae 'ikai mei he 'Eiki Sea. 'A ia ko ena 'oku fakatonuhia'i mai p ia 'e he K miti. Tali ke tamate'i 'a e 'Eiki Sea, kae fetongi'aki 'a e fo'i lea ko e Fale Alea. 'A ia ko e 'oatu mei he Fale Alea, pea mo e K miti Kakato. Fen pasi l ua p 'a e ongo 'aitemi, na'a lava ai p ia. Kae fakatokanga'i p , 'Eiki Sea. Ko e pou pou atu p e me'a 'a e Tokoni Pal mia. M 1 Sea.

Sea Kmiti Kakato : Fokotu'u mai.

M teni Tapueluelu : Fokotu'u atu.

Sea K miti Kakato : 'Oku 'i ai ha pou pou?

Lord Tu'iha'ateiho : Ki'i fehu'i p , Sea, kataki.

Sea K miti Kakato : Me'a mai a Ha'apai Fika 2.

Lord Tu'iha'ateiho : Sea, ko 'eku ki'i fehu'i p 'a'aku, fekau'aki mo e kupu ko ia. Hang p ko ko hono tali ke tamate'i 'a e 'Eiki Sea, kae fetongi'aki 'a e Fale Alea. 'Oku ou peh 'e au na'e me'a mai fekau'aki mo e 154, 'o fekau'aki p . Sai ke toki a'u ki ai ka u toki fehu'i.

Sea K miti Kakato : M 1 , me'a mai N pele fika 1 'o Tongatapu.

Fokotu'u fakatokolahi kau fakatonu lea ke 'ai ke tonu liliu faka-Tonga mo e fakapalangi he Lao

Lord Vaea : Sea, ko e taha eni 'a e ngaahi Tu'utu'uni ko ia he 135, 'i he tu'utu'uni m lie 'aupito, Sea. Pea mo e faka'amu ko ia ke kei tauhi. Peesi 17 eni, Sea. Pea ko e faka'amu

ko ia ke kei tauhi 'a e 'ulungaanga na'e fakah mai ai ko ki he Falé, pea peh foki ki hono fakatonu leá. 'Oku taha e ngaahi vaivai'anga 'o e Fale Alea ni, Sea, ko e lea faka-Pilit nia, pea mo hono liliu e lea faka-Pilit niá ki he lea faka-Tongá, pea peh foki ki he taimi ko ia 'e liliu ai 'a e 'uhingá. Pea 'oku h mai, Sea, 'i he ngaahi uike ko eni kuo hilí, kae 'uma' e ngaahi tefito'i ng ue 'a e Fale ni. 'Oku lahi 'aupito 'a e kehekehe 'a hono faka'uhingá'i faka-Tonga ha Lao, pea mo e 'uhingá fakapap langi ko na'e fokotu'u maí. Pea 'oku mahu'inga 'aupito eni, Sea, pea ko e taha foki eni 'a e ngaahi fokotu'utu'ú, ke 'oua 'e mafuli 'a e fakakaukaú, kae 'uma' foki 'a hono faka'uhingá'í, kae nofo 'i he fo'i tefito'i kaveinga ko ia na'e fokotu'u mai 'a e Lao mei he Pule'angá, ko hono 'uhingá ia 'oku fai ai 'a e kole ko ke 'ave ki he K miti Laó, pea fai ha ngaahi ng ue ki ai, pea toki 'omai ke fai ha feme'a'aki ki ai. 'Oku ou mahu'inga'ia ai, Sea. Ka 'oku 'ikai ke 'asi mai ai 'a e fo'i kongá ko ení. 'Oku h lelei ai ko 'a e lea faka-Pilit nia, kae vaivai ai 'a e lea faka-Tongá. 'I he 'uhingá ko eni, ko e lahi ko é, *substantial*. Ko e 'uhingá kehe ia, Sea, 'a e lahi ko eni, 'a e .... 'oku lahi, pea kuo pau ke ne tu'utu'uni ke 'ave 'a e fakatonutonu ko ia ki he K miti Tu'uma'u he K miti Lao.

Sea, mahu'inga'ia 'aupito au 'i he fo'i Lao Fakaangaanga ko ení, ka 'i he taimi tatau p , 'oku ou kole atu. Ko e taha eni 'i he ngaahi vaivai'anga lahi 'o e Fale ni, pea 'oku ou kole p au ke to e fakalahi 'etau kau fakatonu leá, ki he tafa'aki ko ení, ko hono 'uhingá, ko e kaha'u ko ia 'o e Falé, pea mo e fuoloa ko ia 'a hono fakahoko e ng ué, kae tautautefito ki ho'o K miti Kakató. Ka 'oku ou mahu'inga'ia heni, Sea, ko e 'uhingá he 'oku fuoloa 'a e feme'a'aki heni, pea h mai ai e ngaahi ' kupu kehekehe ia, 'oku faka'amu ki ai 'a e K miti Laó, ke lava 'o tauhi 'a hono laum lie 'o e fo'i faka'uhingá, tautefito ki hono 'omai mei he Pule'angá. 'o e Laó, pea mo hono liliu faka-Tonga, pea tauhi mo hono laum lie, pea 'osi ko iá pea toe fakafoki mai p ke paasi he Falé. Taha ia e ngaahi vaivai'anga 'o e Fale ni. M l Sea.

Sea K miti Kakato : M l . 'Eiki Tokoni Pal mia.

'Eiki Tokoni Pal mia : Tapu mo e Feitu'u na, Sea, tapu mo e Hou'eiki M mipa e K miti Kakató. 'A ia ko e fokotu'u ia, Sea, ke liliu mu'a, 'e ala tu'utu'uni 'a e Fale Alea, pe ko e K miti Kakato, ke 'ave 'a e fakatonutonu ko iá ki he K miti Kakató? M l Sea.

P loti'i 'o tali 'a e Tu'utu'uni 135 fika 31 & ngaahi fakatonutonu

Sea K miti Kakato : Kalake. Ko kimoutolu 'oku loto ke tali e Fika 31, Tu'utu'uni 135, mo hono ngaahi fakatonutonu, k taki hiki hake ho nima ki 'olunga.

Kalake T pile : Sea, 'oku loto ki ai a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe'omoeata Vakata , 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua. 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga. Sea loto ki ai e toko 12.

Sea K miti Kakato : M l . Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke loto ki ai, fakah mai p mo ia 'i he founga tatau.

Kalake T pile : 'Ikai ha fakah loto ki ai, Sea.

Sea K miti Kakato : M l .

Kalake T pile : 'Ikai ke loto ki ai a 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, mo 'Eiki N pele Nuku. 'Ikai ke loto ki ai e toko 2.

Sea K miti Kakato : M 1 .

S miu Vaipulu : Sea, k taki. Kuo 'osi e p loti ia, ka 'oku tau p loti kitautolu ia he fo'i ' lia fakamatalá. Ko e me'a 'oku fokotu'u mai ko 'e he K miti e. 'Oku 'ikai ke 'i ai e Tu'utu'uni ia ko ke ...

<006>

Taimi: 2050-2100

Sea K miti Kakato: ... ki he 32.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sai p ke ki'i fakama'ala'ala atu 'a e fokotu'u atu Sea. 'I he fo'i konga ko na'e 'ai ke liliú Sea, 'a ia na'a ku lave ki ai 'e ala tu'utu'uni 'a e Fale Alea p K miti Kakato. 'Oku ou tui 'oku mahino atu p . M 1 Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 154 fika 132

Sea K miti Kakato: Ko ia. 'Oku tonu p . Hou'eiki, mou me'a hifo ki he fika 132 – Tu'utu'uni 154. (*Ne pou pou*) Kalake. Ko koe 'oku ke loto ke..

Lord Tu'iha'ateiho: 'Eiki Sea fakamolemole atu.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'a e N pele Fika 2 'o Ha'apai.

Tokanga ki he mafai faitu'utu'uni 'a e Sea

Lord Tu'iha'ateiho: M 1 'aupito Sea 'a e ma'u taimi. Kole ke u h fanga p ke fakatapu. Sea, ko e fakahoha'a atu p 'a e motu'a ni, fekau'aki mo e Kupu 154. 'A ia ko e tali ko ia ke tamate'i 'a e 'Eiki Seá,, kae fetongi'aki 'a e Fale Alea. Mahalo ko 'eku ki'i fehu'i p 'a'aku Sea, fekau'aki mo e me'a ko eni. Kapau leva ko e Fale Aleá, ko e f 'a e mafai ia 'o e Seá ke tu'utu'uni ki ha me'a 'i he Fale ko eni. Ko e Fale eni 'o e Sea 'o e Fale Alea. Pea hang p ko e kupu ko eni ko na'a tau hanga ko eni 'o *allow*... K taki te u ki'i alu ange ki ai ke u hanga p 'o 'oatu 'eku poini. 'Anef ha tu'utu'uni 'a e K miti Kakato ke 'ave ki ha feitu'u, hili ko ia 'oku te'eki ke 'ohake ia ki 'olunga ki Fale Alea. Ko Fale Alea, mo e Sea 'o e Fale Aleá, ko ia 'oku fai tu'utu'uni he Fale ko eni. Mahalo ko e ki'i fehu'í p ia Sea m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Vava'u 15.

S miu Vaipulu: M 1 Sea. Ko e 'uhinga p eni ia. 'Oku 'ikai ko ha to'o eni ia e mafai 'o e Sea. Ko e 'uhinga p ko e tu'utu'uni 'a e Seá 'i he Fale Alea. 'Oku 'ikai ko e tu'utu'uni p 'a e Seá 'iate ia p , ko 'ene tu'utu'uni 'i he Fale Alea. 'A ia 'e tali 'e he Fale Aleá fakal kufua kae toki .. Ko e 'eku hanga eni 'o fakamahino 'a e Tu'utu'uni. M 1 Sea.

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 154 fika 132

Sea K miti Kakato: Kalake. Ko kimoutolu 'oku mou loto ke tau tali 'a e fika 32 – Tu'utu'uni 154 fakah 'aki 'a e hiki homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakati, 'Eiki Minisit e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki

Minisit Lao, 'Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke mou laum lie lelei ki ai fakah mai 'aki ia 'a e hiki homou nimá ki 'olunga.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai 'Eiki Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 170 fika 33

Sea K miti Kakato: M 1 . fika 33 – Tu'utu'uni 170. Me'a mai ki ai Sea 'o e K miti Lao, Vava'u 15.

S miu Vaipulu: ..... K taki, ko e tu'utu'uni ko ia 'a e K miti Lao 'Eiki Sea, ke to'o ko ke 'i ai ha fu'u 'uhinga ke kei 'i h 'a e Tu'utu'uni ko ia.

Sea K miti Kakato: M 1 . 'Oku 'i ai ha pou pou? (*Ne pou pou*). Me'a mai 'Eiki Tokoni Pal mia.

Pou pou ke tu'uma'u pe he founga lolotonga

'Eiki Tokoni Pal mia: 'Io Sea, ko e tu'u mai ko ena 'i he pepá Sea, ke tu'uma'u p 'a e lolotonga Sea. M 1 . Pou pou atu.

Sea K miti Kakato: Tau hikinima p . Kalake. Ta u hoko atu ko 'etau 'osi p eni.; Fika 34 Tu'utu'uni 173. (*Fokotu'u atu*) Ne 'i ai ha pou pou? (*Ne pou pou*) Kalake. 'Oku tau tali p ia.

P loti'i 'o tali Tu'utu'uni 173 fika 34

135- Tu'utu'uni 182. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e fika 34 – Tu'utu'uni 173 hiki hake homou nima ki 'olunga.

Kalake T pile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a M teni Tapueluelu, 'Akosita Havili Lavulavu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki, 'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 16.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ka 'oku 'i ai ha ta'eloto fakah mai ia.

Kalake T pile: 'Ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Alea'i Tu'utu'uni 182 fika 35 –

Sea K miti Kakato: M 1 . Fika 35 – Tu'utu'uni 182. Sai Hou'eiki, mou me'a hifo p ki he 135 ne tau 'osi fakahoko 'etau .. ho'omou feme'a'aki 'a moutolu ki ai. Kuo 'osi tali ia ke tau hoko hifo ki he ...

Lord Fusitu'a: Ko e ki'i kole fakama'ala'ala p mei he Feitu'u na.

Sea K miti Kakato: Kuo 'osi tali ia tau hoko hifo ki he ..

Lord Fusitu'a: Ko ia ko e kole fakama'ala'ala p mei he Feitu'u na. Koe'uhi kuo 'osi tali 'a e 34 ko e fakama'ala'ala p ke fakamahino ko e K miti kotoa 'oku Sea ai ha Minisit 'i ai, 'e to'o ia hang ko e ' K miti ko ia na'e to'o mei ai 'a e Seá mo e Tokoni Sea.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, ko e 35 Tu'utu'uni - 182 na'a tau tali 'e tautolu ia he fika 5. 'A ia ko 'etau hoko hifo eni 'atautolu ia ki he 36.

Alea'i Tu'utu'uni 184 fika 36

M teni Tapueluelu: Sea, te u lava ke u fakahoha'a atu p .

Sea K miti Kakato: Me'a mai koe Tongatapu 4.

Tokanga ki he tu'utu'uni fakalukufua e Fale

M teni Tapueluelu: Tapu pea mo e 'Eiki Sea K miti Kakato peh ki he Hou'eiki. Hou'eiki mahalo ko e *item* faka'osi eni mei he ngaahi Tu'utu'uni. Mou k taki p he fakahoha'asi kimoutolu 'e he motu'a ni. Ko e Tu'utu'uni ko ení, 'oku ne fakahoko mai, koe'uhi ke fakangofua 'a e 'Eiki Seá, ke ne 'ave 'a e 'Esitimetí ki he K miti Pa'angá, ke fai ha'anau ng ue ki ai neongo 'oku te'eki t pile'i 'i he Fale Alea. 'Oku ou taki p 'a e tokanga ki ai 'a e Komití 'Eiki Sea, ko hono 'uhingá, na'a tau p loti mai ai 'anenaí, ko e ngaahi ' fokotu'u pehe ní ke tukuange 'e he Fale Aleá p ko e Komití 'e 'Eiki Sea. Kae 'oua 'e tukuange peh 'i ha tokotaha p . Ko e fakakaukau ia na'a ku...hei'ilo 'a e lau 'a e Pule'angá, ka ko e anga ia ko 'o e fakakaukau na'a ne takiekina mai kitautolú, ko hono 'uhingá, ke v tatau pea *consistent* 'a e anga 'o e fokotu'u 'a e ngaahi Tu'utu'uní 'Eiki Sea. Ko e ngaahi ng ue pehe ní ke fakapapau'i ko e Tu'utu'uni fakal kufua 'a e Falé p ko e Tu'utu'uni 'a e K miti Kakató 'Eiki Sea, ka 'oku fokotu'u mai eni ia ko e fo'i mafai p 'o e Sea.

Sea K miti Kakato: Me'a mai Vava'u 15.

S miu Vaipulu: Ko e 'uhinga 'a e fokotu'ú 'Eiki Sea, ko e taimi ni'ihí 'oku te'eki ke fakaava 'a e Fale Aleá ia. 'A ia ko e taimi ko eni 'oku te'eki ke fakaava 'a e Fale Aleá, 'oku 'uhinga 'a e fo'i Tu'utu'uni ko ení, ke fakangofua 'a e 'Eiki Seá ke ne 'ave ki he K miti Tu'uma'u 'o e Pa'anga ke nau ng ue ki ai, ki mu'a pea fai 'a e ng ue ki he 'Esitimetí Sea pea 'oku ou tui p 'oku tali p ia 'e he Pule'anga.

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Tokoni Pal mia.

Fokotu'u ke tali ke 'oange mafai ki he Sea

'Eiki Tokoni Pal mia: 'E ala hoko foki eni Sea he 'omai 'a e 'Esitimetri ia 'oku te'eki ke fokotu'u 'a e Fale Aleá ia. 'Oku 'uhinga p eni mahalo ke 'i ai ha faingam lie ke 'oange ha mafai ki he Seá, ke ne 'oange ki he Komití, ke nau kamata talanoa ki ai mo feme'a'aki ki ai, ki mu'a pea toki fokotu'u ko eni 'a e Fale Aleá ki hono alea'i. Fokotu'u atu Sea.

Sea K miti Kakato: M l . K taki me'a mai N pele 'o Tongatapu 1.

Lord Vaea: M l Sea. 'Oku ou tui Sea ko e taha eni ha ngaahi fakakaukau lelei 'aupito Sea. Ko e *process* ia ko ení Sea, ko e fiema'u p ia ke fakamahino'i p 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e 'Esitimetri ai. 'Oku to e m mipa p foki 'a e Minisit Pa'angá ia pea peh ki he Minisit 'a e *Inland Revenue* 'i he K miti Pa'anga. Ko hono fakapapau'i p eni pea fakafoki mai ki he

Seá, kae 'uma' foki 'a e Pule'angá, 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e *Budget Statement*. Ka 'oku tapu foki ia Sea ke to e 'ave ia kitu'a. Ko hono ...

<008>

Taimi: 2100-2110

Lord Vaea: Fakafoki mai p ia ki he Fale ni ki heni pea ko 'ene 'osi p ia, 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ia 'o e k miti ke nau to e tuku mai ki tu'a p 'ave ki he *public* ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni p ...

Sea K miti Kakato: Ki'i tokoni mai 'Eiki N pele.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, tapu mo e ... 'uhinga p 'a'aku ia ko e Lao Fakaangaanga foki ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Pea ko e fokotu'u atu ko ko e ngaahi mafai p e k miti kapau 'e peh 'e he Seá ke 'ave 'a e Lao Fakaangaanga 'esitimetri ki heni, ko 'enau mafai p ke sivi hang p ko eni na'a tau ' me'a ko na'a tau alea'i ki mu'a ...

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Pea ka ai ha lea ta'etaau p 'oku 'i ai ha, ko e 'esitimetri ia 'oku ke mea'i he ' 'esitimetri ko eni ko e veesi folofola p mo e ' me'a peh ...

Sea K miti Kakato: Poupou,

Lord Tu'iha'angana: p ko e h , ko e 'ai ke 'ave ki he k miti ke nau alea'i e h 'oku 'ikai ke ... ke nau sivi e fakalea e lao p , ko e lao ... ko e n molo e 'esitimetri ko e fu'u ... 'a ko angamaheni, 'oku sai ange p 'ene toki h ma'a mai p 'a'ana ki he Fale Alea hang ko e founa...

Sea K miti Kakato: M 1 . 'O, 'o, mo ki'i me'a hifo ki lalo.

...

Sea K miti Kakato: Me'a hifo ki lalo 12. Nau fakakaukau ke ta u p loti'i faka'osi ai leva 'etau ... Pea ko homou to e me'a hake hang 'oku toe mo'ui mai e p loti.

Lord Vaea: Faka'osi atu p Sea.

Sea K miti Kakato: Faka'osi mai e ... ka ta u p loti.

Lord Vaea: Sea mahu'inga 'aupito eni ko hono 'uhinga ko e ngaahi faka'amu ko eni ko ko 'oku peh mai 'oku 'ikai ko ha me'a fo'ou eni. Sea, 'e hikihiki t e patiseti ia ki he kaha'u. Pea to e lahi ange e fatongia fiema'u ki he fonua. Ko ia ai 'oku mahu'inga 'aupito ia ke fai hano ki'i ko e lea ko 'oku fa'a, na ki'i lele'i, lele'i ki matangi p 'oku f f , pea 'osi ko ia pea

ke toki tuku mai leva ki he vaka lahi ke hanga 'e he vaka lahi 'o fakapapau'i he 'ikai ke ta u ngoto ka ta u ma'anua p ki he ta'u fakapa'anga. Ko hono 'uhinga p ia. Ka 'oku 'ikai ke peh 'e to e si'isi'i hifo, 'e toe hulu ange 'a e tu'unga ko ko pa'anga ki he kaha'u. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l . 'E 'omai e ki'i faingam lie 'a 12.

Taukave taimi totonu eni ke fakatalanoa ki he kakai fekau'aki mo e Patiseti

Vili Hingano: M l 'Eiki Sea. 'Oatu 'a e fakatapu ki he Feitu'u na. Fakatapu atu ki he k miti. Sea na'e fie fakah atu p he motu'a ni ko e 'uhinga he na'e fel ve'i eni mo e me'a na'e fakafehu'ia atu 'anenai 'o fekau'aki pea mo e 'Esitimeti, 'ene, 'a e fiema'u ko ia ke 'oatu ke a'u ki he kakai ko ia 'o e fonua. 'Oku ou manatu'i Sea 'i he *workshop* na'e fai ki he Fale Alea 'i he kamata'anga ko ia 'o e ta'u ni 'o fekau'aki pea mo e patiseti. Ko e me'a ko eni 'oku fokotu'u mai he tu'utu'uni ko eni Sea 'oku lave'i he motu'a ni ko e fo'i taimi totonu eni ke lava ai e k miti 'o *consult* pea mo e kakai 'o fekau'aki pea mo e patiseti. 'A ia ko e, na'e fai atu 'a e fehu'i 'anenai Sea ko e fakataumu'a mai ki he kupu ko 'eni he ko hono 'uhinga he 'oku mahu'inga 'aupito 'a e tu'utu'uni he 'oku ta u feinga'i he taimi lahi ke faka'ata ki tu'a 'etau ng ue pea 'oatu ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua ka ko e a'u mai ki he fu'u sino'i me'a mahu'inga taha 'o 'etau ng ue ko e pa'anga 'o e fonua kuo 'ikai ke ta u hanga 'e tautolu 'o 'oange ha faingam lie ki he kakai ke 'omai ha'anau tokoni pea 'omai ha'anau ngaahi fokotu'u ...

Sea K miti Kakato: 12, k taki ko e 36 ko e kole p ke fakah 'i he mafai 'o e Sea ki he K miti Pa'anga ke nau alea'i.

Vili Hingano: Kai kehe ...

Sea K miti Kakato: 'Oku te'eki ai ke ma'u ha ngofua ia ke to e h ki ha ...

Vili Hingano: 'A ia ko e fo'i taimi ia ko 'oku ou 'uhinga ki ai Sea 'e lava 'o fai ai 'a e fo'i ng ue ko eni kapau 'e laum lie ho'o k miti ke 'oatu ai ha faingam lie ki he kakai ...

Sea K miti Kakato: M l .

Vili Hingano: M l Sea.

Sea K miti Kakato: 'E ... me'a mai 'a Niua. Fakafofonga Niua.

Poupou ke tomu'a 'ave Esitimeti ki he K miti Pa'anga ke nau me'a ki ai

Fe'ao Vakati : Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Tapu atu ki he Hou'eiki M mipa 'o e K miti Kakato. Sea, ko 'eku fokoutua hake p au ko e poupou p ki he me'a ko eni Sea. Sea 'oku 'i ai 'a e mahu'inga ko ke 'ave ko ki he k miti ke nau fuofua me'a ki ai Sea, ko u tui Sea ko e *issue* ia mo e *process* p ko e founa ng ue pea mo fakaivia mo e fakahoko 'a e k miti ko u tui p au 'oku 'osi 'i he'enua, ke nau hanga 'o *civilize* mo fai hono siofi ko 'o e patiseti Sea 'o fakatatau ki he'enua tu'utu'uni ng ue pea mo 'enua ... mo e *standing order* e k miti 'a ia 'oku 'i ai p foki ia Sea ke ... ko e mo'oni 'oku 'i ai p ia kae lava ke nau 'uluaki hanga 'e nautolu 'o ki'i siofi e ' me'a ko ia ki mu'a pea tau ... Pea ko e poupou p Sea, m l .

Sea K miti Kakato: M l . Me'a faka'osi mai e Sea 'o e K miti Lao pea ta u p loti.

S miu Vaipulu: ‘Eiki Sea ko e fokotu’u mai ko e me’á ko e hanga ‘e he Fale ni ‘o fakamafai e Sea ke ne fai e fo’i ng ue, ko ‘etau fakamafai ko he pooni pea hoko leva ia ‘o hokohoko atu ‘i he taimi kotoa p he ‘oku te’eki ai ke ava ‘a e Fale Alea, fokotu’u atu Sea.

Sea K miti Kakato: Kalake ...

P loti’i ‘o tali Tu’utu’uni 184 fika 36

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku loto ke ta u tali e Fika 36, Tu’utu’uni 184, hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, S miu Kuita Vaipulu, ‘Akosita Havili Lavulavu, Sosefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho. Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

Sea K miti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha ta’eloto? Fakahoko mai.

Kalake T pile: ‘Oku ‘ikai ha fakah loto ki ai Sea.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki, ta u liliu ‘o **Fale Alea**.

(Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’a hake ai p ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’ivakan ki hono me’a’anga)

‘Eiki Sea: Hou’eiki, m l ‘aupito e ng ue lahi ‘o e pooni. Ka ta u toki hoko atu ki he 10:00 ‘aahu, ka ta u kelesi.

Kelesi

(Na’e fakahoko ai p ia ‘e he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Tu’ivakan)

Fakam 'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea

'Aho M nite, 24 'o Okatopa 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu – Fakafofonga Ha apai 13 (*Hon. Veivosa Taka*)

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

4. K MITI KAKATO:

L POOTI K MITI TU UMA U KI HE LAO FIKA 5/2016: NGAAHI FAKATONUTONU OKU FOKOTU U KE FAKAHOKO KI HE NGAAHI TU UTU UNI KI HE NGAAHI FAKATAHA A E FALE ALEA

Hoko atu a e feme a aki i he Fakalahi A Fika #:

21. P LOTI O TALI KE TAMATE I A E PALAKALAFI 79(1)(e) fo ou pea tali pe a e toenga o e fakatonutonu ne fokotu u mei he K miti. [10/9]
22. P LOTI O TALI KE FAKATONUTONU A E: 85(3)(a) fo ou oku fokotu u mai e he Komiti Lao aki hono fakangofua pe ke fakahu fokotu u mai a e Hou eiki Minisita tukukehe kapau ko e me a ko ia na e osi tu utu uni ki ai a e Kapineti pea oku ikai ngofua ke to e fakah mai ia ko e fokotu u ki he Fale Alea; 85(3)(c) fo ou oku fokotu u mai e he K miti Lao aki hono tamate i a e fakalea lolotonga kae fetongi aki eni “ke fokotu u i he Fale Alea o fakatatau mo e Ngaahi Tu utu uni ni.” Tu uma u pe a e toenga o e fokotu u mei he Komiti.
23. P LOTI O TALI KE FAKATONUTONU A E 87 [FAKALAHIF – 87 MO E 173A fo ou] AKI HONO FAKATONUTONU A E 87(5) O TAMATE I A E P LOTI FAKAPULIPULI KAE FETONGI AKI A E “HIKI NIMA” PEA TU UMA U PE A E TOENGA O E NGAAHI KUPU.
24. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI.
25. P LOTI O TALI KE FAKATONUTONU A E FOKOTU U MEI HE K MITI AKI HONO TAMATE I A E “URGENT - FAKAVAVEVAVE” KAE FETONGI AKI A E “EMERGENCY – FAKATU UPAK ”.
26. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO.
27. P LOTI O TALI KE TAMATE I A E PALAKALAFI 121(e) FO OU PEA FAKAFIKA A E (f) KO E (e) FO OU.
28. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO.
29. P LOTI O IKAI TALI A E FAKATONUTONU MEI HE K MITI KAE TU UMA U PE A E FOUNGA LOLOTONGA [TU UMA U A E TU UTU UNI 131 MO E 132].

30. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO.

31. P LOTI O TALI KE FAKATONUTONU A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO KAE FAKATONUTONU AKI HONO FAKANGOFUA MEI HE “FALE ALEA PE K MITI KAKATO” KAE IKAI KO E “ EIKI SEA PE SEA K MITI KAKATO”.

32. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE KOMITI LAO.

33. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO.

34. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO.

35. OSI FAI A E FEME A AKI KI HE AITEMA KO ENI I HE AITEMA FIKA 5 PEA NA E FAI A E TU UTU UNI KI AI.

36. P LOTI O TALI A E FOKOTU U MEI HE K MITI LAO.

(FALE ALEA 9.03PM):

TOLOI A E FALE ALEA KI HE TUSITE 25 OKATOPA, 10AM.

